

821.512
Б54

*Бундай эсамиятнинг келажаги нурдан узоқ.
Уни тарк этишининг ягона йўли мавжуд.
Ва у...*

1985

Энтони Бёржесс

*Бундай жамиятнинг келажаги нурдан узоқ.
Уни тарк этишнинг ягона йўли мавжуд.*

Ва у ...

1985

Энтони Бёржесс

ZABARJAD
MEDIA

2021

MUHAMMAD AL-XORAZMIY NOMIDAGI
TOSHKENT AXBOROT
TEKNOLOGIYALARI UNIVERSITETI
413302
AXBOROT-RESURS MARKAZI

УЎК: 821.111-31(410)

КБК: 84(4Вел)

Б - 55

Бёржесс, Энтони

1985: роман. Энтони Бёржесс / Рус тилидан Сардор Салимов таржимаси. – Тошкент: Zabarjad Media, 2021 й. – 352 б.

ISBN 978-9943-7390-0-0

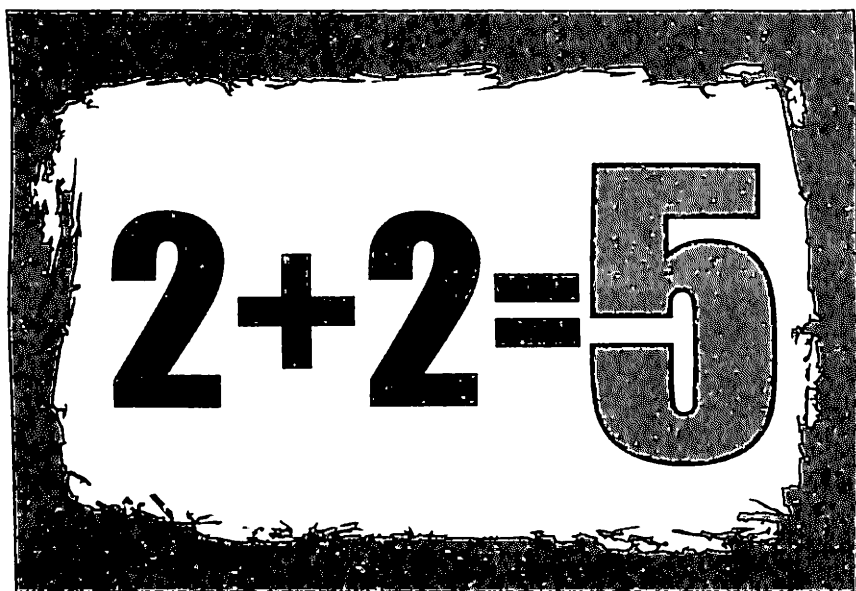
Энтони Бёржесс — ўзбек китобхони учун янги ном. "1985" романи адибнинг ўзбек тилига ўтирилган илк катта асаридир. Мазкур китоб ва муаллифнинг бошқа асарларидан билиш мумкинки, Антиутопия — Бёржесснинг сеvimли жанри. Коллектив хотира устидан назорат ўрнатган давлат, хурфикрли шахснинг кўксидан итарган жамият, зиёлилари кўчада тиланчилик, ахлат титиш билан шуғулланаётган, боши берк кўчага кириб қолган ҳукумат. Бир қарашда китобхоннинг юраги орқага тортиб кетади. Аммо роман кенг мушоҳадага чорлаши билан аҳамиятлидир. Бош қаҳрамон Бев Жонснинг ҳар қандай жимжимадор бўёқлар, мажбуран қўшилган ижобий сифатлардан холи тарзда, бор бўй-баста билан тасвирланиши, ёзувчининг совуққон услуби, энг муҳими, асар тақдим этаётган янги ғоя Сиз, азиз китобхонларни бефарқ қолдирмайди, деган умиддамиз.

Рус тилидан
Сардор Салимов
таржимаси

ISBN 978-9943-7390-0-0

© Энтони Бёржесс, «1985». «Zabarjad Media», 2021 й.

Лианага

*Дастлабки беш йилликда
Москвада пайдо бўлган ва агар
ишчиларга қаттиқ суянилса,
барча иш тўрт йилда бажарилиши
мумкинлиги кўзда тутилган плакат*

БИРИНЧИ ҚИСМ

1984

САВОЛ-ЖАВОБ

Йигирманчи юзйилликнинг даҳшатлари қачон бошланди?

1945 йилда, гарчи кўпчиликка бу даҳшатлар якунига етгандек туюлган бўлса ҳам.

У қандай бошланди?

Ниҳоятда чўзилиб кетган урушнинг якунини тезлаштириш мақсадида атом бомбасининг илк бор қўлланилиши туфайли. Бироқ, фашистлар ҳамда эркин дунё (аслида, унчалик ҳам эркин бўлмаган, сезиларли қисми тоталитар тузум ҳукмронлиги остида бўлган) ўртасидаги зиддиятлар барҳам топиши биланок, айнан шу дунёни ағдар-тўнтар қилишга қодир, ўта теран қарама-қаршилик учун замин ҳозирланган эди. Коммунистик давлатлар капиталистик мамлакатларга рўбарў келишди ва ҳар иккала томон ҳам ядро қуролларининг чегарасиз арсеналига¹ эга эди.

Ҳўш, нима бўлибди?

Бир урушни якунлаш мақсадида ишлатилган қуроллар, эндиликда бошқасини очиш учун хизмат қиларди.

1950 йиллардаги дунё ядровий урушининг пировард натижаси қандай якун топди?

Ҳисобсиз атом бомбалари Ғарбий Европа, иккала Америка ва Совет империясининг ишлаб чиқариш

¹ Арсенал (фр. arsenal – ишхона, устахона) – 1. Қурол-аслаҳа ясайдиган, тузатадиган жой; қурол-яроғ омбори. 2. Кўп сонли бир нарса, катта захира.

марказларига ташланди. Вайронагарчиликлар шу қадар даҳшатли эдики, дунё ҳукмрон элитаси вакиллари атом уруши уюшган жамиятни йўқ қилиб, уларнинг бошқарув лаёқатига ҳам путур етказиши мумкинлиги тўғрисида ўйлай бошлашди.

Шундан сўнг...

Умумий келишув асосида атом даврига яқун ясалди. Эндиликда Иккинчи жаҳон уруши даврида ишлатилган анъанавий қурол турлари билангина жанг олиб бориш мумкин эди. Урушлар давом этаверади, боз устига, бу глобал миқёсда табиий ҳолдек қабул қилинади.

Ядровий уруш яқунланган пайтда дунёда кучлар мувозанати қандай эди?

Мазкур уруш натижасида дунё учта улкан давлатлар, ёки буюк мамлакатлар блокига ажралди. Алоҳида мамлакатларнинг умри поёнига етди.

Таркибига Қўшма штатлар, Лотин Америкаси ва собиқ Британия Ҳамдўстлиги кирган Океания Конгломерат¹ деб аталди. Уларнинг бошқаруви аниқ бўлмаса ҳам, тахминан Шимолий Америкадан туриб амалга ошириларди. Гарчи, мазкур бирлашган буюк давлатнинг мафқураси инглиз интеллектуаллари томонидан ишлаб чиқилган ва инглиз социализми, ёки ингсоц номи билан машҳур бўлса-да, эски географик номенклатура қайсидир маънода ўз аҳамиятини йўқотди. Бунинг устига, алоҳида миллий ва маданий қадриятларга тарафдорлик, янги эътиқод наздида зарарли ҳисобланарди.

Масалан, Буюк Британиянинг кейинги тақдири қандай кечди?

Буюк Британия Парвоз йўлаги I дея атала бошланди. Қандайдир камситувчи ишоралардан холи, нейтрал баҳо бу.

¹ Конгломерат – бирор бир нарсанинг механик бирикиши, тартибсиз ва хилма-хил аралашув.

Қандай душман?

Яхши савол. Мен ниҳоясиз уруш ҳақида гапир-гандим. Бироқ, сирасини айтганда, бу ҳар доим ҳам одатдаги уруш бўлавермайди. Океания гоҳ Остазияга қарши Евроосиё томонида турса, гоҳ Евроосиёга қарши Остазия тарафида бўлади. Баъзан қолган иккисининг иттифоқи қаршисида ёлғиз қолади. Иттифоқчилар алмашинуви жуда тез кечади. Шунга яраша сиёсий қарашларни ҳам жадал суръатда ўзгартириб туришни тақозо этади. Яна шуниси аҳамиятлики, бир вақтнинг ўзида уруш ўша одатдаги қиёфасини намоён этиши, душманлар ўша-ўша бўлиб қолиши керак. Ҳар қандай вақтда ҳам душман азалий бўлмоғи, яъни ўтмиш ва келажақдаги ғаним бўлиб қолмоғи лозим.

Бу бўлиши мумкин эмас.

Мумкин эмас?! Ҳукмрон партия коллектив хотира устидан назоратни амалга оширади. Архив маълумотларини ўзгартириб, янаям аниқроғи, уларни тузатиб, ўтмишни асл ҳолатда варақлаш мумкин. Ҳозирги ҳақиқат, ҳар доимги ҳақиқат бўлиб қолмоғи керак. Ҳақиқат – маълум фурсатдаги реаллик. Фурсат эса – бугун ва ҳозир. Бошқа сабаб ҳам бор: абадий уруш керак бўлгани ҳолда, унинг муҳокама-сини бир четда қолдириш.

Унғача...

Ингсоцнинг асл вазифасини яхши тушуниб олоқ лозим.

Океания ҳамжамиятини тавсифлаб берсангиз.

Уларнинг табақаланиши ниҳоятда оддий. Аҳолининг саксон беш фоизи – пролетарлар ёки уларни расмий номлари билан атайдиган бўлсак, проллар. Проллар нафратга лойиқ. Улар ўзларида билимсиз, лоқайд, норози ва ҳаракатсиз оммани мужассамлаштирганлар. Улар энг паст вазифа ва функция-

ларни бажарадилар ҳамда ўз ҳайвоний истакларини қондириш билангина қаноатланадилар. Қолган ўн беш фоизи эса – ички ва ташқи партиялар. Ташқи партия – ўзларини ингсоц метафизика¹сини ҳаётга татбиқ этишга бағишлаган, сайланадиган аристократия. Ички партия эса ўз-ўзидан амалдорлар, паст даражадаги давлат хизматчиларидан ташкил топган. Улар ҳокимият дарахтининг асосий тўртта шохи билан машғуллар. Булар: Меҳр-муҳаббат вазирлиги, Фаровонлик вазирлиги, Ҳақиқат ва адолат вазирлиги, Тинчлик вазирлиги.

Тинчлик?!

Аслини олганда, Уруш вазирлиги. Лекин уруш – бу тинчлик.

Партияни ким бошқаради?

Ҳеч ким. Катта Оға дея аталувчи ҳеч ким. Ҳеч қачон туғилмаган ва ўлмайдиган. Катта Оға – Худо. Уни айбдор қилмоқ, шу билан бир қаторда севмоқ лозим.

Бу мумкинми?

Бу ҳаттоки зарур.

Лекин буйруққа асосан севишга мажбурлаш мумкинми?

Бунинг учун етарлича усул ва воситалар топилади. Никоҳ орқали туғиладиган севгини, ота-она ва болалар ўртасидаги меҳрни, жинсий алоқадан пайдо бўладиган ҳузур-ҳаловатни, қолаверса, авлод қолдириш қувончини йўқ қилиш, эмоционал (ҳиссий) эҳтиёж дея аталувчи объектга йўналтиришда қўл келади. Эммануель Голдстейн сингари Катта Оғани ёмон кўрувчи, Океанияни яксон қилишни истайди-

¹ Метафизика (юн. “meta ta physika” – физикадан кейин. Аристотелнинг фалсафий асарлари номидан олинган) – диалектикага қарама-қарши ўлароқ, табиат ва жамият ҳодисаларини ривожланишда бир-бирига боғлиқ ҳолда олиб қарамасдан, бир-биридан узилган ҳолда турғун ва ўзгармас ҳолда текширадиган, ҳодисаларнинг ички қарама-қаршиликларини инкор этувчи билим методи.

ган душман билан мудом ҳамфикр хоин бор. Бу аҳоли орасида мудом кўрқув ва нафратнинг ошиб боришини, уларни қутқариш ҳамда ҳимоялашга қодир ягона кучга янада қаттиқроқ боғланишни кафолатлайди.

Ингсоц метафизикаси нима?

Асосий сабаб ёки сабаблардан бири ҳисобланган, шунингдек, уни кузата оладиган онгли мавжудотга эга бўлмаган Олий воқелик. Ғоялар сезги органлари орқали қабул қилинувчи ахборотлар билан бир қаторда, субъектив фантомлардан¹ ортиқ эмас. Аммо гап индивидуал (шахсий) эмас, балки коллектив онг ҳақида кетмоқда. Катта Ғанинг идроки бошқа ҳамма онгни ўзида мужассам этади. У идрок этган воқелик – ягона ҳақиқат. Қолганлари – ёлғон, бидъат ва давлат учун хавфлидир. Индивид партиянинг барча нуқтаи назарини иккиланишларсиз, шубҳа қилмасдан, ҳатто бу ҳақида ўйламасдан ўрганмоғи керак. Қўшфикрлилик номли машҳур усулни қўллаб, қарама-қарши туюлган ғоялар билан ҳам мураса қилмоғи зарур. Ички конфирмизм² етарли эмас. Бу бутунлай чин юракдан ва ҳақиқий садоқат бўлиши керак. Агар алоҳида шахснинг идроки партия тарихи билан зиддиятга борса, дарҳол онг устидан назорат воситаларини ишга солмоқ даркор. Ҳар қандай қарама-қаршилиқни тезда бартараф этиш мумкин ва лозим. Қўшфикрлилик – эътиқоднинг бутунлигича инстинктив, самимий ва шубҳасиз муҳим аҳамиятга эга воситаси.

Партиянинг метафизик мафқурани такомиллаштириш ва кенг ёйишдан ташқари вазифаси – ингсоцнинг асл мақсади нима?

¹ Фантом – шарпа, арвоҳ, кўланка.

² Конфирмизм (лот. confirmis – ўхшаш, мувофиқ) – мавжуд тартиб-қоидалар ва ҳукмрон нуқтаи назарларга мослашиш ёки уларни пассив қабул қилишни билдирувчи маънавий-сиёсий атама.

Агар сиз сафсатабозлик ва риёкорликни кутаётган бўлсангиз, бу бефойда. Ташкилотнинг мақсади қўл остидагиларнинг фаровонлиги, моддий таъминоти эмас. Ташкилот ҳукмронлик туфайли мавжуд. Партия ўзидан ташқаридаги ҳаммани тўлиқ назорат қилишни, барча ташқи ҳақиқатни ҳазм қилишни истайди. Лекин атайлаб душманни ассимиляция¹ қилишга интилмайди. Остазия ва Евроосиё ўртасидаги уруш асло тугамайди, хиёнаткор Голдстейн ҳеч қачон ўлмайди. Чунки ингсоцга душманлар керак, худди қарсилдоққа ёнғоқлар зарур бўлгани каби. Кенг миқёсда душман устидан ҳукм юргизиш мумкин. Келажак сиймоси – этик, топталган инсоний қиёфа – абадий. Вақти келиб ҳукмронлик лаззатига қолган барча ҳузурбахш истаклар бўйсунди: таом, санъат, табиат ва барчасидан кўпроқ жинсий алоқа.

Наҳотки ҳеч ким инсон эркинлигининг бу қадар ваҳшиёна топталишига қарши чиқа олмаса?

Ҳеч ким. Вақти-вақти билан пайдо бўлувчи ақлдан озганларни ҳисобга олмасак. Катта Оға ўзининг севгиси ва ғамхўрлиги билан бу сингари ажралиб чиққанларни руҳий саломатликка қайтаради. Шундан сўнг эса умумий ҳолатда манқуртга айлангириш учун барча қусурларни тўзғитиб юборади. Кўзғолон – ўтган даврлар феномени. Умуман, сизнинг шахсий озодлигингиз нима ўзи? Нимадан озод бўлиш? Нима қилмоқ эркинлиги? Инсон худди ит-бургалардан озод бўлгани сингари касалликлардан холи бўлиши мумкин. Лекин мутлақ эркинлик бу бўшлиқдаги эркинликдир. Ўтган инқилоблардаги баландпарвоз шиорларнинг бари сафсата. Озодлик. Тенглик. Биродарлик. Бахт излаш. Саховатпеша. Билим. Ҳокимият – ўзгача иш. Ҳокимият – бу равшан. Худо – бу ҳокимият. Ҳокимият – бу абадий.

¹ Ассимиляция – сингдириш.

МАҚСАДЛАР

Оруэллнинг “1984” романини ўқимасдан ҳам “қўшфикрлилик”, “янги тил” ёки “Катта Оға” сингари жумлалар ҳақида билувчилар кўплаб топилади. Аммо муҳими, асар коди индивиднинг барча ахлоқий танлов ҳуқуқларини (айнан шу нарса эркинликдир) бой бериши ҳамда у ёки бу бошқарув аппарати (бу давлат бўлиши шарт эмас)нинг ўзбошимча ҳукмронлиги қаршисида ожиз эканини ўзида яширганлигида. Ҳақиқий 1984 йил кириб келиши ва тугаши, романда тасвирланган даҳшатлар эса амалга ошмаслиги, аслида, 1984 йил балки ўзи билан корпоратив бошқарувнинг таназули, шу қаторда инсонга эркинлик шабадаларини олиб келмоғи мумкиндир. Оруэлл коднинг таъсирини, унинг қўрқинчли фаразларини йўқ қилиш шарт эмасдир. Бадиий адабиётда эндигина истеъмолга кириб келаётган қўшфикрлилик бизга энг чигал тушунмовчиликларга ҳам ечим топишда қўл келади. Стенли Крамер томонидан Невил Шют романи асосида суратга олинган “Қирғоқда” фильмида дунёнинг охири 1964 йилда келади. “Эски кино” рукни остида бу фильмни телевизордан томоша қилар эканмиз, ҳатто етмишинчи йилларда ҳам олтмишинчи йиллар тўқималари бизни ларзага соларди. Ҳатто фараҳбахш 1984 йилда ҳам Оруэллнинг қўрқинчли тасавуридаги 1984 аввалгидек инсоният қўрқувининг рамзи бўлиб хизмат қилади.

“1984” жумласи ижтимоий зулмнинг анчайин мавҳум ифодаси сифатида қўлланилади. Бу мавҳумликдан фақатгина шикоят қилиш мумкин. Америка коллежларида таҳсил олувчи талабалардан аудиторияда марихуана чекмасликни ёки мулойимлик билан ўқув дастурини озгина ўқишни сўраганларида

улар айтдилар: “Нақ 1984 йил-ку, қария”. Кенг маънода “оруэллча” атамасини барча нарсада қўллашди – компьютер босмасидан тортиб, янги аэропортдаги паст ҳароратгача. Парвоз йўлаги I да компьютерлар деярли йўқ ва кўпгина иншоотлар – Виктория давридан қолган, нураган уйлар. Биноларининг пештоқлари озгина бўёққа муҳтож, рассомлар таъбири билан айтганда, саройлари илвираган ҳозирги Ленинград¹ Даллас халқаро аэропортидан кўра, кўпроқ Катта Оғанинг Лондонига ўхшаб кетади. “Оруэллча” атамаси “уэллсча” жумласига, янада аниқроғи, 1936 йилда суратга олинган “Келажак қиёфаси” фильми декорацияларига ўхшаб кетади. Модомики, реаллик инсон онгида мавжуд экан, “1984” даги шаҳар манзарасининг моҳияти унинг зоҳирий кўринишида эмас. Конкрет маҳрумликлар, масалан, трамвайлардаги қўшилишга қўйилган тақиқларда “оруэллча” ҳеч нарса йўқ. Оруэлл келгусидаги мутлақ ва тотал режалаштиришни, фалсафий асосланган шахсиятнинг коллективга бўйсунувини проекциялайди. Гарчи воқеалар 1984 йилга кўчирилган бўлса-да, у исталган пайтда содир бўлиши мумкин: Невилл Шютнинг фаразига кўра охират ҳисобланган 1964 йилдан то ҳозирги кунгача бўлган вақт оралиғида.

Олдимизда қуйидаги вазифалар бор: Оруэллнинг “ҳақиқий кўрқинчли туши” асл манбасини топиб, тарих фазасида ҳамда муаллиф шахсиятида қандай шаклланганлигини тушуниш. У қаерларда адашганини ва нималарда ҳақ бўлганини англаш. Келажакнинг муқобил манзарасини ишлаб чиқиш. Бунда асосий ўринга унинг ўзигагина хос бўлган, бизнинг ҳозирги етмишинчи йилларда мавжуд қарашларни тадқиқ этиш йўлини олиб чиқиш. Ниҳоят, бу ривожланиш мевасини ҳақиқий 1984 (кўчирмачилиқдан

¹ Ленинград – ҳозирги Санкт-Петербург шаҳри.

қочиш мақсадида) ёки 1985 йилга кўчириш. Оруэлл сўзлаган тарих Англияда кечади. Шу жумладан, меники ҳам. Ички шовинизмни ёки одатий парокандаликни муҳокама қилишдан олдин, америкаликлар Буюк Британия унга империяни туҳфа этган кенг миқёсли ёрқин сиёсий ўзгаришлар йўлини босиб ўтганлиги ҳақида ўйлаб кўришлари лозим. Салбий ўзгаришлар билан бир қаторда, ижобийларини ҳам.

Фаранглар инглизлардан ақллироқ! Улар янги Конституцияларни қоғозга ёзиб, ақлий меҳнат борасида малакаларини ошириб олишди. Аммо янги ижтимоий ҳаёт тарзи Англияда азалдан шаклланиб келган. Америка Конституциясига Монтескьенинг “Қонун руҳи тўғрисида” асари катта таъсир кўрсатган. Агар Британияда ижтимоий шартнома бўлмаган, Монтескье унинг моҳиятини тушунмаганида асар ёзилмаган бўларди. Британияликлар ўз сиёсий тузумларини ўзлари ҳам унчалик яхши тушунмайдилар. Лекин ўзларини ақлли қилиб кўрсатишга интилмайдилар. Шу боисдан Уолтер Беджот британияликларни “аҳмоқлар” деб атаган. Уларга французлар фахрланадиган жамоавий интеллект етишмайди. Лекин улар бу қусурдан сезиларли даражада азият чекадилар демаган бўлардим. Французча интеллект, қайсидир маънода Франциянинг 1940 йилдаги мағлубиятига сабаб бўлгандир. Лекин британча аҳмоқлик Германия фашистлари устидан ғалабага эришди. Ички интуиция (яъни сезги) деб кўкларга кўтаришга арзийдиган аҳмоқликдан XVII асрдаги инқилоб, ижро ҳокимиятини чеклаган 1688 йилдаги қонунлар тўплами ва ҳуқуқлар тўғрисидаги Билль¹ дунёга келди. Катта эҳтимол билан замонавий Буюк Британия жамиятидаги чалкашлик ва мавҳумликлар

¹ Билль – АҚШ, Англия ва унинг собиқ доминионларида қонун лойиҳаси.

келажакдаги Фарб учун намуна, тимсол бўлиб хизмат қилади. Бу тимсолни ҳар хил сабабларга кўра кўпчилигимиз қоралаймиз. Аммо уни фақатгина ингсоц ва Катта Оғанинг кучи билангина синдириш мумкин.

1948: ҚАРИЯ БИЛАН ИНТЕРВЬЮ

Оруэллнинг китоби ўзининг моҳиятига кўра ҳажвийдир.

Нима?!

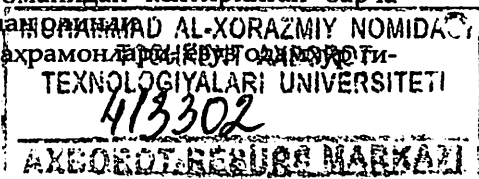
Ўзингиз фикр юритинг. Менинг жавонларим бетартиб. “1984”ни ўқишга қарор қилгач, бошида фақатгина итальянча нашрни тополдим. Илк фурсатлардан бу нарсга билинган бўларди. Лекин биринчи жумлаларданок нимадир нотўғри туюлди: “Era una bella e fredda mattina d’aprile e gli orologi batterono l’una”, яъни: “Апрелнинг салқин ҳамда ойдин куни эди ва соатлар бирга бонг урдилар”. Ахир бу ерда “battevano colpi” – “ўн учга бонг урдилар” жумласи бўлиши керак эди-ку. Таржимон соатлар ўн уч бор бонг чала олишига ишоналмаган – 1984 йилда ҳам онгли инсоннинг қулоқлари ўн иккитадан ортиқ зарбани қабул қилишга ожиз. Шу сабабдан итальян китобхонлари ҳажвий сигнални кўздан қочиришга мажбур бўлишди. Мана, асарнинг аслиятида нима дейилган: “Апрелнинг салқин ҳамда ойдин куни эди ва соатлар ўн учга бонг урдилар”¹. Ёки жилмайиб қўясан ёки хахолаб кулиб юборасан.

Ёки сени бузади?

Ёки сени бузади, лекин лаззат билан. Худди оғрлар² ҳақидаги энг яхши эртакларнинг ибтидоси каби – ҳаммамизга таниш оламга ёвузларча ғайритаби-

¹ Жорж Оруэллнинг “1984” романидан келтирилган барча иқтибослар В.Голышев таржимасидан олинган.

² Оғрлар – кельт мифологияси қаҳрамонлари ҳисобланадиган гитантлар.

ий, қўрқинчли ва ақл бовар қилмас кучлар ташланди. Бошланишига инглизча апрель об-ҳавоси. Серзарда шамол қуёшни эрмак қилади. Чорраҳаларда донатор тўзонларнинг уюрмаси. Путурдан кетган шаҳар узоқ давом этган урушнинг якуни арафасида. Мунгайган кўп қаватли уйлар, қайнатилган карам ва даҳлизлардаги эскирган шолчалар ҳиди.

Ё, худойим, бу кулгилими?

Эски мюзик-холлардаги руҳ сингари кулгили. Ҳажвийлик ҳаддан ташқари яққол кўзга ташланади. “1984”ни бор бўйича баҳолаш учун 1948 йилда қандай ҳаёт тарзи ҳукм сурганлигини ёдга олиш керак. 1949 йил – айнан шу йили китоб чиқди. Кимдир менга Оруэлл асарни “1948” деб номламоқчи бўлганини айтганди. Лекин бу амалга ошмади.

Сиз илк тақризларни эслай оласизми?

Ҳа, уларнинг салмоқли қисмида илиқ ва мақтовли фикрлар билдирилган эди. Фақатгина Бертран Рассел унинг кам учровчи фалсафий роман эканлигини фаҳмлаган. Қолганлар эса қайнатилган карам, увода шолчалар жаноб Оруэллга тоталитаризмни ишонarli тасвирлашда қўл келганлиги ҳақида ёзишди. Қисман бу тўғри: аслида, Оруэлл қашшоқ ва абгор ҳажвчи шоир сифатида танилган эди. “Париж ва Лондонда сариқ чақасиз”, “Уиган бандаргоҳига йўл” – булар кабаре¹ учун жуда ажойиб скетч²лар. Ишчилар синфи ошхоналари Оруэллга ҳар доим яхши ғоялар берган: қизил дарахт рангидек ўткир бир финжон чой, “Халқаро янгиликлар”даги оламшумул қотиллик, картошка ва балиқ, ифлосланган қувурлар. У 1948 йилдаги муҳитни жуда ҳам яхши илғади. Иш кунларидаги ҳорғинлик, муҳтожлик ва рутубат.

¹ Кабаре – буржуа мамлакатларида эстрада қаҳвахонаси ёки кичик ресторан.

² Скетч – кичик ҳажвий пьеса тури.

Уларда фожиавий ҳеч нарса йўқ. Ўша кезларда барча фожиавийлик фашистларнинг концлагерларида жамланган эди. Рус лагерларида ҳам. Лекин, улар ҳақида ўйлаш мумкин эмасди. Бинобарин, сенинг ўз қайғу ва бахтсизликларинг кулгили эди.

Сиз фожиавий бўлмаган, ҳажвий бирор нарса сўзлаб бера оласизми?

Реал ҳаётдан эмас, санъатдан бўла қолсин. Келинг, сизга мен Оруэллнинг 1948 йил ҳақидаги китобини ўқиганим 1949 йил ҳақида гапириб берай. Уруш тўрт йил илгари тутаган ва бизга хавф-хатар етишмаяпти – бомбаларнинг портлаши, масалан. Агар сенга даҳшатли хавф таҳдид солаётган бўлса, муҳтожликка кўникиш мумкин. Лекин энди бизга қашшоқлик уруш давридагидан ёмонроқ туюлмоқда ва аҳвол ҳафта ўтган сайин оғирлашиб бораётгандек. Бериладиган тузланган гўштнинг улуши икки бўлакка қисқарди. Ойига бир дона тухум берадилар. Аксарият ҳолларда у ҳам палағда. Қайнатилган карам британча пархезнинг хушхўр асосига айланди. Сигаретни-ку, излаб ҳам тополмайсиз. Устара учун тиг бозорлардан йўқолди. Ёдимда, бир ҳикоя шундай сўзлар билан бошланарди: “Бу янги олинган устара тигининг элик тўртинчи куни эди” – мана бу ҳақиқий ҳажвия. Ниҳоят, немис бомбалари ҳар ерда кўринарди. Улар ҳосил қилган чуқурларда қоқиўт ва самбитгуллар шодон ўсишмоқда. Буларнинг бари Оруэллда бор.

Сиз айтмоқчисизки, “1984” бор-йўғи Лондоннинг Иккинчи жаҳон урушидан кейинги комик манзарасими?

Умуман, ҳа. Биргина Катта Оғани олайлик. Сиз Катта Оға ҳақида эшитгансиз. “Беннетнинг сиртқи коллежи” тўғрисидаги реклама урушдан олдинги ҳамма газеталарда чиқди. Сиз у ерда келишган, нигоҳлари ўткир, шу билан бир қаторда меҳрибон

“Сизнинг отангиз бўлишимга ижозат беринг” деб турган қария Беннетни кўрасиз. Сўнгра бизнесни қўлга олган қиёфаси шафқатсиз, “СИЗНИНГ КАТТА ОҒАНГИЗ БЎЛИШИМГА ИЖОЗАТ БЕРИНГ” деб айтаётган ўғил Беннет пайдо бўлди. Нафрат ҳафтасини эслайсизми? Асар қаҳрамони Уинстон Смит электрни ўчиришгани туфайли ўз квартирасига лифтдан кўтарила олмайди. Бу барчамизнинг бошимиздан ўтган. Лекин романда электр Нафрат ҳафтасига тайёргарлик доирасида ўчирилганди. Одатий ҳукуматга хос бўлган *non sequitur*¹. Ана шундагина биз уюштирилган нафрат нима эканлигини билиб олдик. Ҳарбий хизматдалик пайтимда мени нафрат мактаби курсларига юборишди. Бу курсларни шубҳали даражадаги ёш подполковник ўтарди. Ўша обрўли бешафқатнинг дўстидек, а? Бизга душмандан нафратланишни ўргатишди. “Қани йигитлар, нафратланинг, худо ҳаққи. Бу ёввойиларнинг махлуқликларини қаранг. Албатта, бу палидларни бўғизлашни хоҳлайсиз. Тўнғизларга тупуринг. Этикларингиз билан мажақлаб ташланг”. Ва шунга ўхшаш ваҳшиёна бало-баттарлар.

Фикримча, китобнинг ўша қисмидаги номутаносиблик ҳам ҳажвий ҳисобланади, шундайми?

Номутаносиблик?!

Электр ўчирилган, лекин телеэкранда статистик маълумотлар ҳақида бонг урилмоқда. Иккита бир-биридан мустақил электр тармоқлари ҳақидаги фикрни қабул қилиш қийин.

Бу ҳақда ўйламаган эканман. Фикримча, бу нарса ни ҳеч ким хаёлига ҳам келтирмайди. Мана, ўзингиз кўринг: саволларни ва шубҳаларни мажбурий тарзда тарк этиш ҳажвий эртақларга хос. Томоша-

¹ Аввалги фикрларга мос келмайдиган, мантиқсиз хулоса (лот.) – Барча изоҳлар таржимонники.

бинга қараган телеэкран-чи? Оруэлл буни Чарли Чаплиннинг “Янги замонлар”идан ўзлаштирган. Лекин бу ерда яна башоратнинг улуши ҳам бор. Биз аллақачон “Табассум қилинг, сизни телевидениеда кўрсатишмоқда” сингари эълонлари бор супермаркетлар даврига етиб келдик.

Ўша замонларда Англияда телевидение бормиди?

Нима, сиз ақлдан оздингизми? Телевидение бизда ўттизинчи йиллардаёқ бор эди. Жеймс Жойс “Бэрднинг тахтали бомбардировкаси” дея атаган Бэрд тизими ёки шу руҳдаги бирор нарса. Жон Бэрднинг исми Йоги Бэр¹да анча заиф янграйди. Мен Би-би-сининг илк телепьесаси – Пиранделло қаламига мансуб “Гул тишлаган одам” асарини томоша қилганман. Тасвир “Бэрд тахтаси”га ўзгарди, овоз эса радио орқали кетарди. Олдос Хаксли бу тизимни, агар хотирам панд бермаса, 1932 йилда ўзининг “Ажиб янги дунё”сига кўчирди. Телевидениедан фойдаланишнинг имкониятларини баҳолаш учун унга эга бўлиш унчалик шарт эмас. “Оппоғой”да қироличанинг ҳар доим бир дона видеороликни айлантирадиган телеэкрани бор. Елизавета Англиясида Роберт Грин “Бэкон оға ва Бенгей оға”да телеэкран ёки кузатиш учун сеҳрли ойнани олиб чиқди. Бу эса тахминан, 1592 йилда бўлганди. Сўз предмет пайдо бўлгунга қадар анча илгари мавжуд эди. 1948 йилда, ўйлашимча, предмет қайтди. У ҳар биримизнинг кундалик ҳаётимизга кириб келиши шубҳасиз эди. Содда ва самимий инсонлар орасида, мурожаат қилаётган шахсларнинг чин маънода сизга қараши таомилга айланганди. Телевидение уйларга бостириб кирди. Урушдан кейинги илк дастурларда кўнгилочар кўрсатувлардан кўра тарбиявийлари кўпроқ бўларди. Экран эски фильмлардаги кичик фигура-

¹ 1958 йилда пайдо бўлган комикс ва мультфильмлар қаҳрамони.

лар эмас, йирик пландаги шахслар учун эди. Бугун биз зарурат деб ҳисоблайдиган қарашлар қайта қуриш бошида жуда қийинчилик билан амалга ошди. Мен наполеонча урушни чўнтак асбоби даражасида қабул қилиш қобилияти ҳақида гапиряпман. Телевизор меҳмонхона бурчагида кўз сингари бутунича сизга қараб турар эди. У оила аъзоси, шунингдек, катта корпорациянинг агенти ҳам эди. Кўпчилик унинг олдида ечинишга ҳам уялганлигини эслайман.

Сиз буни қулгили ҳисоблайсизми? Эшитинг:

“Албатта, шу фурсатда уларни кузатишаётганини ҳеч ким билмасди. Фикрлар полицияси сенинг кабелингга тез-тез уланиб турадимми? – бу ҳақида фақат тахмин қилиш мумкин. Ҳаммани кузатган бўлишлари эҳтимолдан холи эмас – ҳатто, суткалар давомида. Яшашга тўғри келди ва сен инстинктга эврилган одат бўйича яшадинг. Яъни ҳар бир сўзингни эшитаётганликлари ва чироқ ўчмагунча ҳар бир ҳаракатингни кузатаётганликларини англаш ҳисси билан”.

Йўқ, қулгили эмас, лекин у қадар қўрқитувчи ҳам деёлмайман. Шахсий ҳаётга ҳақиқий тажовуз – умуман, электрон кўз таъқибига тушиш мумкинлиги. Катта Оға Уинстон Смит ортидан “Ғалаба” турар жойидаги барча вазиятларда бирга, фақат ошхона ёки ҳожатхонага бормайди. (Ва менинг фикримча, агар унга шахсий квартирасида яшашга ижозат этилган бўлса, орқасидан юриш ҳам нотўғри. Кираверишида қулфбузар билан полициячиси каравотда ётган дортуар¹ бўлгани яхшимасми?) Қоронғуликда, тўшақда ҳар қандай исёнкор ўй-хаёлларни суриш мумкин. Телеэкран – ҳақиқий хавф ёки нималар содир бўлаётганини биладиган одамлар учун эшитувдан каттароқ нарса эмас. У – шахсий ҳаётнинг ўлим метафораси. Бу ерда энг муҳими, телеэкран ўчири-

¹ Дортуар – ёпик ўқув юртларидаги умумий ётоқхона.

лиши мумкин эмас. Бу худди мияга ўрнашган реклама мусиқаси, катта корпорациялар ва давлатнинг иштироки ҳақидаги доимий эслатма, анти-“мен”.

Лекин, Уинстонни чиндан кузатишади. Уни ҳатто телеэкрандаги жисмоний тарбия мураббийи бўлган аёл ҳам койийди.

Ҳа, аммо кулгили сабабларга кўра. Вазият урушдан кейин дарҳол машҳур бўлиб кетган “Билли Батлиннинг дам олиш лагерлари”дан унча фарқ қилмайди. У ерда сени ҳар тонг маҳаллий радиодаги қувноқ қичқириқлар билан уйғотишади. У ерда сенга нонушта олдидан баланд мусиқа садоси остида бадантарбия қилишни буюрадилар.

Оруэлл бундай лагерлар ҳақида билармиди?

Йўқ, у бу лагерлар ташкил бўлишидан илгарироқ вафот этганди. Ва уларнинг асосчилари ҳам роман ҳақида билишмасди. Аммо, қизиғи, улар шундай бир вақтда машҳур бўлдиларки, у пайтларда ҳатто энг беозор қонун-қоидалар асосидаги “лагерь” атмаси ва у ҳақидаги ҳар қандай фикр оддий инглиз кўнглида қаттиқ ғазаб уйғотган бўларди. Шубҳасиз, улар анчагина арзон эди. Аммо уларнинг хизматини таклиф этиш учун бу камлик қиларди. Эркаклар ҳарбий хизматдан оилалари билан икки ҳафталик ёзги таътилни армияни эслатиб юборувчи шароитларда ўтказиш учун келардилар: уйғотиш сигнали, кўнгилочар дала тамаддихоналари, жисмоний машқлар (кўплаб аскарлар жанг майдонидан ҳам кўпроқ ёмон кўрадиган ҳарбий ҳаётнинг бир жиҳати). Униформа кийган хизматчи. Уларни “қизил мундирлар” деб аташарди – “қизил қалпоқдилар” деб аталадиган ҳарбий полиция номига ёқимсиз даражадаги ўхшашлик. Радиокарнайлардан эса доимо ҳаммани бахтли бўлишга чорлаётган Катта Оғанинг овози

янграрди. Тамаддихонада ўтирган пиёнисталарни конго ёпиқ рақси олдидан “қизил мундирлар”нинг вакиллари ҳайдаб солишарди. “Батлиннинг дам олиш лагерлари” шуни исботладики, инглиз пролетариати интизомдан унчалик ётсирамас экан. Ишчи одам армия ҳаётига қарши унчалик эркин бўлмаган, қаттиқ тартибга солинган шахсий озодликни ва интизомий самимийликни қўйди. Урушдан кейинги пролетариат “Дам олиш лагерларини” Америка ҳарбийлари англиядаги қишлоқларда туганмас навбатлар ҳамда пасткаш бюрократларнинг беорлигига қандай кўниккан бўлсалар, шундай қабул қилди.

Ва бу нимани исботлайди?

Бу ерда мен маъно изламаган бўлардим. Оруэлл инглиз ишчилари мисолида топган маъно ниҳоятда кўрқинчли. Мен ҳажв излашни афзал кўраман.

У ҳолда, 1984 йилнинг 1948 йил билан бир хиллиги қаерда қолди?

Бу вақти-вақти билан рутубатли, вақти-вақти билан зим-зиё комедиянинг бир қисми. Ва жиндек пафос¹. Фақатгина қирқинчи йиллардаги ишчилар синфидан чиққан оддий инглиз... “паст бўйли, нимжон ...қирмизи юзлари сифатсиз совун, ўтмас устара ва эндигина тутаган қиш совуғидан пўст ташлаган” Уинстон Смит учун йиғлагинг келади. Совуқ ва муҳтожликка кўниккан, одатий камбағаллик ва ёмон овқатланиш туфайли бўйи ўсмай қолган инсон. У умрбод “изтироб аралаш нафрат билан... узоқларгача кетма-кет тизилган, ойналарига картон ёпиштирилган, ямоқ томли XV асрнинг хароб уйлари, уйлар олдида заиф деворли боғчалари бор...” Лондонга боқиб турадими? Жавоб – ҳар доим эмас. Бу Лондон уруш давридаги ёки урушдан эн-

¹ Пафос (юн. pathos – ҳис, завқ, эҳтирос) – кўтаринки руҳ, жўшқинлик, завқ-шавқ.

дигина чиққан Лондон. Бу ҳеч қандай башорат кўзи билан қараладиган Лондон эмас.

Мана буниси аниқ. Мехр-муҳаббат вазирлиги, Ҳақиқат вазирлиги ва ҳоказо масалалар-чи?

Умуман, Оруэлл уруш йилларида ишлаган Радиоэшиттиришлар уйини Ҳақиқат вазирлиги деб ҳисоблаш мумкин. Би-би-си штаб квартирасини. Қолган вазирликлар шу прототипга айнан ўхшамоғи даркор. Мехр-муҳаббат вазирлигида дунёдаги энг кўрқинчли ҳодисалар содир бўладиган хона мавжуд – 101-хона. Радиоэшиттиришлар уйининг ертўласида жойлашган 101-хонада Оруэлл Ҳиндистон учун тарғибот эшиттиришларини олиб борган. Радиоэшиттиришлар уйидан унча узоқ бўлмаган жойда, янглишмасам, ҳали ҳам ишлаётган, Би-би-си ходимларининг севимли жойи бўлган “Жорж” қаҳвахонаси жойлашган эди. Муסיқачилар жиғига тегаркан, сер Томас Бичем у ерга “Хира пашша” деб лақаб кўйганди. Номнинг ўзи ҳам шилқимона эди. “1984” да ҳам ёқимсиз аурали “Каштан остида” қаҳвахонаси ва яқунда айнан шу ерда кўлида жин¹ билан ўқни кутаётган Уинстон Смит тасвирланади. Қаҳвахона – ўша қаҳвахона. Фақатгина “Каштан остида”нинг “Мандрагора” клубига ўхшаш жиҳатлари бор эди: у ерда ҳам қаердан келтирилганлиги номаълум жин сотиларди ва шахмат ўйнаш мумкин эди. Қизиғи, “Жорж”даги ёқимсиз муҳит Оруэллнинг ўлимидан сўнг пайдо бўлди. Бу айнан ўша, Дилан Томас, Луис Манкис ёки Рой Кэмпбелл билан бирга ичиб, келгуси сафар келганинда уларнинг ўлганлиги ҳақида эшитиш мумкин бўлган қаҳвахона эди. Уинстон Смит жин ҳўплаб, шахмат бошқотирмасини ечаётган вақтда телеэкрандан қандай кўшиқ янграгани эсингиздами?

¹ Жин – қора арчадан тайёрланган инглизча арок.

*Тарвақайлаб кетган каштан остида
Бир-биримиз сотдик куппа-кундузи
Мен сени, сен эса мени...*

Бу нарса бизда доимо талқин қилинади. Шубҳасиз, боягидек ёқимсиз сўзлар билан эмас, аксинча, қирол Георг VI ва унинг скаутлар етакчиси сифатидаги роли билан. Қўшиқни ҳатто “Ламбет бўйлаб сайр” сингари рақсга ҳам айлантиришган. Аммо у жуда ҳам даҳшатли ва буколика¹ даражада маъсум эди. Оруэлл романдаги аҳмоқона “Сариқ оҳанг”ни қистириб ўтганда, том маънода сизга келажакни юборади. Бу умуман кулгили эмас.

Лекин, сиз унинг китобини бор-йўғи ёқимсиз вақтлар ҳақида муболага, бундан бошқа нарса эмас, деб атайсизми?

О, йўқ, бундан ортиқроқ. Лекин олдиндан айтиб қўйай, Оруэлл, аслида, келажакни олдиндан айтиб бермаган. Романлар ғоялар туфайли эмас, сенсорли маълумотлар натижасида дунёга келади. Фикримча, бу ерда энг асосийси, романнинг ҳис-туйғуларга кўрсатган таъсири. Мен хитойча гуручли ароқ сингари ёғли ва жирканч ҳидга эга жин ҳақида айтмоқчиман (Уинстон гуручли ароқнинг бундай ҳид таратишини қаердан билди? Бу ерга яқиндагина Бирма² полициясида хизмат қилиб қайтган муаллифнинг шахсий хотиралари аралашади). Сигарет етишмасди ва маълум вақтда бериладиган ягона сигарет “Ғалаба” деб аталарди. Айнан шундай маркали сигаретлар сарҳадлардан ташқарида хизмат қилаётган аскарларимизга аҳён-аҳёнда бериларди. Расво овқат, қўпол кийимлар, қатронли совун, ўтмас устара тиғлари, тамаки ва ич-

¹ Буколика – чўпонлар ва қишлоқ ҳаёти иделлаштириб кўрсатиладиган адабий асар тури.

² Бирма – Мьянма давлатининг бошқача номи.

килик ёрдамида ҳиссиётларни алдаб, сенинг искирт ва жирканч эканлигинга ишонтириш – бари ҳақиқат эди. Фақатгина уни санъатга кўчириш қолганди, холос. Бу тана учун ёқимсиз вақт эди. Сен нон ва энг майда зарур эҳтиёжлар учун ибодат қилардинг, улар эса елканга тараққиёт тошини ортгандилар.

Тараққиёт?! Бу бизни ингсоцга олиб боради, шундайми?

Ҳа. Кўчада шамолда ҳилпираб турган йиртиқ плакат ва ундаги биргина сўз: “ИНГСОЦ”. Инглизча социализм. Инглизча социализм 1945 йилда ҳокимият тепасига қандай келганини эслайман. Бу сўлларнинг оламшумул ғалабаси эди. Парламент сессиясининг очилишида улар “Қизил байроқ”ни куйлашди. Қўшиқ овози “Тангрим, қиролни паноҳингда асра”, “Британия, ҳукмронлик қил” ва “Шон-шараф ва орзу-умидлар мамлакати” каби сўзларни босиб кетди. Уруш йилларидаги етакчи ва консерваторлар партияси раҳнамоси Уинстон Черчилль илк бор мағлубиятга учради. Мамлакат уни қоронғу водийдан ғалаба деб аталмиш қуёшли тоққа олиб чиққан, кейинчалик хиёнати учун жазога тортган инсондан юз ўгирди. Юз ўгирганликни оқловчи сабаб ҳам ҳайрон қоларли: у гўеки вазият тизгинини қўлдан чиқарган.

Нима учун бош қаҳрамоннинг номи айнан Уинстон Смит?

Бунгача ҳали борамиз. Мавзу анчагина илмоқли. Ингсоц ва инглиз социализми бир хил маънони англатадими? Оруэлнинг ўзи шундай деб ҳисоблаганми? У ахир социализмнинг келишини хоҳлаган. Ҳаммамиз буни хоҳлаганмиз. Инглиз социализми 1945 йилда ҳарбий хизматчиларнинг берган овозлари туфайли ғалабага эришган деб айтишганди. Бутун дунёдаги кемалар ва ҳарбий лагерларда Британия ҳарбийларига ўз сайлов ҳуқуқларини амалга

оширишларига рухсат бериш учун мураккаб механизм яратилди. Жуда кўпчилик (ҳатто, мендек консерватизм анъаналари руҳида тарбияланганлар ва кейинчалик унга қайтганлар ҳам) ўйламай-нетмай лейбористларга овоз беришди.

Нега?

Уинстон Черчиллнинг ўзи бунга йўл қўйди. Офицерлар таркиби уни яхши кўрарди. Аммо у ўзининг командирлар орасидаги катта таъсир кучидан фойдаланмади. Унда халқ қаҳрамонига хос кўп сифатлар топиларди: ғайритабиийлик, беадаб гапларни айтиш қобилияти ва кўпол ҳазиллар, аслида, ўтган даврга хос аристократик ҳужум бўлса ҳам, лейборист етакчилардан фарқли равишда нутқ услубининг халқоналиги. У брендлар ва сигаралардан кўп миқдорда фойдалана оларди. Аммо ҳарбий қисмларга ташриф чоғида сигара чекиш, у томонидан ўйламай қилинган иш эди. Орамиздан кимлардир ўшанда “Ғалаба” сигаретидан бир мартагина тортиш учун виждонидан ҳам кечишга тайёр эди.

Сигаралардан ташқари унинг яна қайси иши ўхшамади?

У урушларни ниҳоятда севарди. 1945 йилдаги сайловларгача орамиздаги кўпчилик олти йилдан бери форма кийиб юрарди. Биз ҳаммасини ташлаб, ҳақиқий ҳаётга қайтишни (айримларимиз ҳатто бошлашни) хоҳлардик. Черчилль эрта демобилизациянинг¹ хатарли оқибатлари ҳақида сафсата сотди. Шарқий Европага темир парда туширилди: рус иттифоқдоши ўзининг аввалги большевистик таҳдид ролига ўтди. Биз оддий аскарлар янги ташқи сиёсий жараёнлар – йўналишларда тўсатдан юзага келган танаффуслар борасида ҳеч нарсани тушунмадик. Биз русларни фашистик диктатурага қарши курашдаги

¹ Демобилизация – уруш тугагач, аскарларни уйларига қайтариш.

буюк оғайниларимиз, деб ўйлардик. Бироқ, тўсатдан Россия душманга айланди. Биз катта давлат арбоблари сингари фикрлаш учун анчагина содда эдик. Катта амалдорлар каби бизлар учун ҳам уруш зарурат бўлса-да, оғриқли интерлюдия¹дек эди. Катта сиёсий арбоблар учун уруш сиёсатнинг одатий жиҳати эканлигини билмасдик. Черчилнинг биздан кўнгли тўқ эди. Юз ўтирганимизда эса у йиғлади.

Аммо Оруэлл унга яққол мафтун эди. Акс ҳолда ўз қаҳрамонини унинг шарафига номламаган бўларди. Шундай эмасми?

Йўқ, йўқ ва яна йўқ. “1984”нинг кўплаб америкалик ўқувчиларига Уинстон Смит номи абадиян бой берилган олижаноб эркин кадриятларнинг тимсолидек туюлади. Лекин ҳеч қандай ўхшашлик йўқ эди. Бу ерда яна комедия. “Уинстон Смит” номи кулгили ва инглиз ўқувчиларида табассум уйғотади. У аллақандай ноаниқ ҳамда замонавий профессионаллар олдида ҳеч қандай имконияти бўлмаган сиёсий ҳаваскорликка шаъма қилади.

Ахир Уинстон Черчилнинг рақиблиги социализмнинг 1945 йилдаги ғалабасига энг кичкина сабаб-ку! Уруш йилларида асосий ҳисобланган фуқаролик ҳуқуқи масаласи билан шугулланилмади, шундайми? Айнан шу нарса ҳарбий хизматчиларнинг ҳукуматни алмаштиришига бўлган хоҳишларини аланглатиб юбормадими?

Қандайдир даражада. Англияда ҳеч қачон сиёсат билан қизиқишмаган. Бироқ уруш йилларида энг асосий сиёсий билимларни сингдириш бўйича илқ қадамлар ташланди. Айниқса, армияда: ҳар ҳафта взвод командирлари раҳбарлигида Армиянинг жорий воқеалар бўйича бюроси (АЖВБ) томонидан бе-

¹ Интерлюдия – мусиқа асарларининг айрим қисмларини боғловчи кичик парча ёки пьеса.

рилган материал муҳокамасига бағишланган йиғин ўтказиларди. АЖВБ – бу, аслида, янги давр даракчиси, кўп маънога эга қисқартма. Унга аталган, аммо ҳеч ким куйламаган жўшқин қўшиқ ҳам бор эди:

*АЖВБ – айт ёки куйла:
АЖВБ бошлар ортидан
Ажойиб ва янги бир йўлга.
Европада ҳилпирагунча
Озодлик ва эркнинг байроғи,
Асралгайдир қўлларимизда
Буюк демократия ўчоғи.*

Худойим-ей, қандай сафсата... бундан ташқари офицер ёки сержантлар учун британча мақсад ва ҳаёт тарзи деб номланган маърифий маърузалар ҳам ташкил қилишди. Аслида эса, сиёсат дея аталган, гўёки нима учун жанг қилаётганларини билдириш мақсадида, онгли фуқаролар армиясида Кромвелнинг “юмалоқ бошлилар”и руҳидаги ғояларни уйғотиш учун ҳаракатларга киришилган эди. Ҳаттоки, совет армияси ва уларнинг газеталари, комиссар ва сиёсий раҳбарлари – бошқача айтганда, политруклари билан ошқора ҳамкорлик ҳам йўлга қўйилди.

Тарих нуқтаи назаридан британча мақсад ва ҳаёт тарзини қандай тасаввур қилишарди?

Аниқ айта олмайман. Тушунчалар шизофреник¹ ҳолатда қандайдир чалкашган ва иккига бўлинган эди. Ёки Ҳаёт тарзи ва Мақсад бир-бирларини унчалик ҳам ҳурмат қилмадилар. Материалларнинг катта қисми эскирган эди. Масалан, аллақачон бузилган колониялаштириш тизимини кўкларга кўтариш. Аммо хизматчилар орасидаги маълумотлиларига Британия империяси мавжудлиги ҳақида тасаввур-

¹ Шизофрения – руҳий касаллик тури.

га ҳам эга бўлмаган сафдошлари олдида империализмни муҳокама қилиш ва уларга таъсир ўтказишга йўл қўйиларди. Либераллар лорди Бирвиж томонидан Бисмарк Германиясидан ўзлаштирилган ҳамда Бирвиж Режаси деб аталган ягона давлат суғуртаси ва умумий фаровонлик мамлакати қуриш тўғрисида материаллар ҳам мавжуд эди. Менимча, британча ҳаёт тарзи анчагина демократик, британча мақсад эса – ўз-ўзидан қаерга тўғри келса, ўша ерга ўтказиш мумкин бўлган эҳтиёткор эгалитаризм¹. Билмайман. Аммо шуни аниқ биламанки, бир қатор полковник-инқилобчилар буларнинг барини “социализм” деб атаб, ўз полкларида АЖВБ материаллари устидан мунозара ўтказишдан бош тортишди.

Полковник-инқилобчилар ростдан мавжудмиди?

Фақат Британия армиясида эмас. Бироқ шахсий таркиб ва ёш офицерлар ичида инқилобчилар кам эмасди. Баъзида Лондон иқтисодиёт мактабидан чиққан қандайдир лейтенант учраб қоларди. Умуман, инглизча синфий тизим ўзининг энг улкан аксини Британия армиясидан топди. Юқори табақали профессионал офицерлар анъанавий нутқ услуби ва ижтимоий хулқ-атворни олиб кирдилар: ҳар қандай вазиятда ҳам офицер жентельмен бўлиб қолмоғи лозим эди. Шахсий таркиб ва офицерлар орасидаги муносабатларда юмшоқ қилиб айтганда, умумий нафрат, нутқ ва услубда, шунингдек, хужум қилган ва хужум қилишни истамайдиган томонлар орасида улкан жарлик пайдо бўлди. Ҳатто демобилизациядан ўтгиз йил ўтгандан кейин ҳам собиқ аскарлар орасида юқори табақадагилар қилган ҳақоратлар, кўнгилсизликлар, илтифотсизлик ва орадаги катта тафовут учун ўч олишдан умидворлари топиларди.

¹ Эгалитаризм (фр. egalitarisme – тенглик) – тенг ижтимоий ва фуқаролик жамиятини қуриш кўзда тутилган концепция.

Ҳамон хотираларда “офицер овози”нинг акс садолари – масалан, умидсиз ва кучсиз ғазаб уйғотувчи фельдмаршал лорд Монтгомериға ўхшаганларнинг ошқора бақириқлари сақланиб қолганди. Армия структураси урушгача бўлган фуқаролик жамиятига кўпол пародия эди. Армияга келган вақтингда ўртача радикал¹ эдинг, 1945 йилги сайловларда эса пихини ёрган радикалга айландинг. Буни менга уэлслик сержант икки оғиз сўз билан ифодалаб берди: “Мен хизматга чақирилганимда қизил эдим. Энди эса, жин урсин сизни, мен қирмизиман”. Агарда инглиз коммунистик партияси урушдан кейинги илк парламентга кўпроқ номзодлар қўйганида жуда ва жуда қизиқ бўларди.

Инглиз армияси лейбористларни ҳокимият тепасига олиб келди. Чунки у Черчиллни ёқтирмасди ва уни бошқаришларини ёмон кўрарди. Ҳаммаси шундайми?

Йўқ, иш анчагина каттароқ эди. Инглиз ҳарбийлари орасида утопик орзу шаклланганди: улар душман мағлубиятидан кўра каттароқ нарса учун жанг қилаётганликларига ишонишлари зарур эди. Улар тўғрини нотўғридан эмас, нотўғрини – ёмонроғидан химоя қилардилар. Замонавий уруш фуқаролик жамиятининг функцияларини бузади ва қайта қуришни эмас, тикланишни осонлаштиради. Нолдан бошлаб қуриш кечиккан ижтимоий адолатни кафолатлаган бўларди – мана, “Қаҳрамонлар яшаши учун лойиқ мамлакат” шиори остидаги 1914 – 1918 йиллардаги урушнинг орзуси нима эди? Аммо бу орзу ҳам қолганлари каби орзулигича қолди. Харобалар ва ногиронлар уйидаги демобилизация қилинган ишсиз, умидсиз аскарлар Соммеда ўлиб кетмаганларидан афсус чекардилар. Инглизлар бу бошқа қай-

¹ Радикал – кескин чора-тадбирлар тарафдори.

тарилмайди дедилар. Ростдан ҳам бу бошқа қайтарилмади. 1945 йилда балки тарихда илк бор оддий инглизлар нимани сўраган бўлсалар ўшани олдилар.

Оруэлл ҳам истаганига эришдими?

Оруэлл ҳақиқий социалист эди ва ниҳоят ҳокимият тепасига социалистлар келганлигини кўришдан фақат хурсанд бўлди.

Бироқ унинг жавоби қўрқитувчи роман бўлди. Унда инглиз социализми немис нацизмидан ва ўзининг русча турдошидан ёмонроқ эди. Нима учун? Нима ўхшамай қолди?

Билмайман. 1945 йилда ҳокимият тепасига келган инглиз социализмида ингсоцдан ҳеч нарса йўқ эди. Албатта, коррупция билан бир қаторда ҳокимиятга ташналик, самарасизлик, назоратнинг ўзи учунгина назоратга интилиш, “қаттиққўл иқтисодий сиёсат” мурватларини бурашдан маъюс завқланиш мавжуд эди. Британия радикализи ўзининг пуритан¹ча илдизларидан халос бўла олмади, ёки буни истамади. Урушдан кейинги социалистик ҳукуматнинг типик сиймоси иқтисодиёт вазири сэр Стаффорд Криппс эди. Бу қувончсиз тараққиётнинг бадқовоқ тарафдори бўлиб, у ҳақида бир куни Уинстон Черчилль шундай деганди: “Тангримиз марҳаматсиз”. Оддий одамлар унда масхараомуз кулги объектини кўрдилар. Унинг шарафига чипслар номланди ва тамадихоналарда “сэр стафс” пакетларини сўрашарди. Бунинг ҳеч қандай кулгили ери йўқ. Қолаверса, британча пуританизм беэътибор кулиб, қўл силташ учун ўтакетган қолоқ ва кескин эди. Чегарасига етган 1984 йил пуританизми (ҳатто, сэр Стаффорд ҳам жинсий алоқани тақиқлай олмади) кўп нарсаларда 1948

¹ XVI – XVII асрларда инглиз, шотланд буржуазияси уюштирган диний-сиёсий ҳаракат. Ўта сипо одамларга нисбатан ҳам пуритан атамаси қўлланилади.

йилдан қарздор. Худди мен айтгандек, қаттиққўл иқтисод билан яқдилликда сурбет бюрократия ҳам бор эди. У оддий халққа яқинлашган сари сурбетлашиб борарди. Масалан, маҳаллий идораларда озиқ-овқат учун карточка бериларди, аммо ҳеч қандай Катта Оға йўқ эди. Оруэлл китобининг америкалик биринчи ўқувчилари ичида кўпчилик уларнинг қаршисида лейбористлар Англияси ҳақида ўткир сатира турганлигини тахмин қилардилар; бир қанча Британия тори¹лари Оруэлл қанчалик ториларнинг овозларини келтирса, улар шунчалик аҳмоқлик ва ичиқоралик билан қўлларини бир-бирига ишқардилар. Аммо улардан ҳеч ким буларнинг бари юзакки эканлигини, Оруэлл эътиқодли социалист бўлиб, ўлимигача шу эътиқодга содиқ қолишини гўёки тушунмади. Парадокс² шундаки, инглиз социализми, инглиз социализмидан даҳшатга тушилган вақтда келди ва ҳал қилинмасдан қолди. Уни ҳал этиш эса, жуда ва жуда мушкул иш.

Уйлашимча, мен уни еча оламан.

Қандай?

Мана, “Уиган бандаргоҳига йўл”дан парчани тингланг. Оруэлл поезд деразасидан Нортэм харобаларининг орқа ҳовлиларига қарайди: “Яланғоч тошларда тиззалаб ўтириб олган ёш жувон таёқ билан канализация қувурини кавларди. Мен унга яхшироқ разм солишга улгурдим: шакли беўхшов бот³лари, совуқдан қизарган қўлларига. Поезд унинг ёнгинасидан ўтиб кетаётганда у бошини кўтарди ва мен унинг нигоҳларини илғашга етарлича яқин келдим. Унинг юзлари думалоқ, рангпар эди... ва бир лаҳзада унда

¹ Тори – ҳозирги Англияда консерваторлар партияси ва шу партия аъзоси.

² Парадокс – соғлом ақлга зид бўлган фикр.

³ Бот – бошқа оёқ кийим устига кийдирилган резинали ёки исқ оёқ кийим.

шу қадар ғамгин ҳамда умидсиз ифода балқидики, бунақасини кўриш менга илк бор насиб бўлганди... Аёлнинг юзларидаги қайғу жониворга хос маъносиз изтироб эмасди. У ўзи билан нималар бўлаётганини жуда яхши билар, шафқатсиз қисмат туфайли қутурган совуқда тиззалаб ўтирганини мендан кам ҳис қилмасди... ва таёқ билан сассиқ канализация қувурини кавлаб турарди". Эсланг, худди шундай образ "1984"да ҳам пайдо бўлади. Романнинг биринчи қисмидаги миссис Парсонс ҳақида айтяпман. Унинг канализация қувури тўлган бўлиб, Уинстон Смит уни тозалайди. Сизифона¹ образ. Паст табақали аёлнинг умидсиз қисмати. Оруэлл ҳақиқий социалист партиядаги каттаконларнинг эмас, канализация қувури билан курашаётган аёлнинг таррафида бўлиши керак деб ҳисоблайди. Лекин бу партияни ҳокимият бошқарувига олиб келмасдан унга ёрдам бериш мумкинми? Партия ҳукуматга келди, бироқ канализация қувури тўлалигича турибди. Реал ҳаёт ва партия доктринасидаги мавҳумлик орасида юзага келган номувофиқлик – мана, нима Оруэллнинг қайғусига сабаб бўлган?

Қисман тўғри. Аммо бошқача айтамыз. Сиёсий эътиқоддаги муаммолардан бири шунда намоён бўладикки, биргина сиёсий партиянинг ўзи инсоннинг ижтимоий эҳтиёжлари тўғрисидаги барча ҳақиқатни ҳам айтишга қодир эмас. Агар айтолганида, у сиёсий партия бўла олмасди. Бироқ мамлакатининг равнақи учун хизмат қилишни хоҳлайдиган виждонли инсон бир партияга алоқадор бўлиши лозим. Бу бирмунча умидсизликни билдиради. Лекин қисман ҳақиқатга олиб борадиган йўлни қабул

¹ Сизиф – юнон мифологиясида худоларни ҳақорат қилгани учун тоғдан доимий тушадиган харсангларни юқорига олиб чиқиш билан жазоланган подшоҳ образи. Оғир, лекин фойдасиз меҳнат рамзи.

қилмоқ ҳам даркор. Фақат аҳмоқлар ва ёвузларгина партияга тўлалигича содиқ бўлишга қодир. Оруэлл социалист эди. Шу сабабдан, анъанавий *laissez faire*¹-ни ўзида сақлаган келажакни кўра олмади. Ўз шахсий социализмингни реал социалистлар, тенгсиз мантиқ – социализм ўзининг энг чўққисига чиқишини истайдиган одамлар орасида ёлғиз сақлаб қолишинг мушкул.

Оруэллнинг социализми доктринада кўрсатилганидан кўра прагматик²роқ демоқчимисиз?

Шу томондан назар солинг. У сўлларнинг газетаси “Трибьюн” да ишлаб юрган кезларида эътиқоди мустақкамроқ ўқувчиларнинг танқидларига чидашга мажбур бўлган. Уларга Оруэллнинг “ишга” ёрдам бермайдиган, гўёки халақит берадиган адабиёт, масалан, англикан-роялист, шунинг билан бир қаторда эътиқодли тори ҳисобланган Т.С.Элиотнинг дostonлари ёки туғма истеъдод Жеймс Жойснинг лингвистик экспериментлари ҳақида ёзиши ёқмасди. У ўз ўқувчиларидан якшанбани сўлларнинг памфлетларини тарқатиш билан ўтказмасдан, боғдаги илк момақаймоқларни томоша қилишга боришни сўрагани туфайли узр сўрашига ҳам тўғри келди. У марксизмнинг моҳияти нимада эканлигини биларди. У Испаниядаги марксистлар билан юзма-юз курашмади. Аммо янада радикалроқ инглиз социалистларидан фарқли равишда Россияда марксизм номидан қилинаётган ишларга кўз юмолмади. Оруэллнинг радикализи – ўзидан кўҳнароқ, Дефонинг диссентерик³ руҳи ва Свифтнинг гуманистик ғазоби

¹ *Laissez faire* (фр.) – ишнинг ҳолати.

² Прагматик – прагматизм, яъни обектив ҳақиқатни эмас, балки буржуазия учун фойда келтирадиган нарсаларнигина ҳақиқат, деб ҳисобловчи субъектив идеалистик оқим тарафдори.

³ Диссентерик – Англияда расмий қабул қилинган мазҳабларни тан олмайдиган протестантларнинг номланиши.

аралашган XIX аср радикализи эди. У Свифтга ҳеч қандай гап-сўзларсиз қойил қолишини ва Свифт Дублиндаги авлиё Патрик собори декани бўлганда ҳам, унинг агностицизми¹дан зинҳор ранжитмаганини изҳор қилган. Оруэлл жуда ёмон, лекин таъсирли шеър ёзганди: ўзининг ўтмишдаги инкарнация²сида у боғчада ёнғоқ дарахтларининг ўсишига қараб медитация³ билан шуғулланаётган қишлоқ руҳонийсига айланади.

Яъни унинг инглизча социализмида социализмдан кўра инглизлик кўпроқ хос эди.

Гўзал таъриф ва бунда ҳақиқатнинг яхшигина улуши бор. Оруэлл ўз Ватанини партиядан кўпроқ севарди. Эътиқоди мустаҳкамроқ социалистларнинг фақатгина доктрина дунёсида яшашга интилиб, мерос бўлиб келаётган миллий қадриятларга безътибор муносабатлари унга ёқмасди. Оруэлл ўзининг миллий анъаналари – тили, дала гуллари, черков архитектураси, “Купернинг Оксфорд мармелади”, денгиз бўйи откриткаларининг беозор одобсизлиги, инглизча мадҳиялари, ўткир пивоси-ю тенгсиз чойини ниҳоятда қадрларди. Унда буржуазия диди бор эди. Ўзи эса ишчилар тарафида бўлишни истарди.

Лекин у ўзини ишчилар билан бирга деб ҳисобламади. Кўрқинчлиси, ишчилар сафига кўшила олмагани учун уларнинг ўзини айбларди. Мен “1984” даги пролларга берилган мутлақ ҳукм ҳақида айтяпман.

Унутманг, у томоғига тўйган ва умидини йўқотган эди. У ишчиларни севишга ҳаракат қилди-ю, буни эплай олмади. Ниҳоят, у бошқарувчи синф

¹ Агностицизм – объектив дунёни ва унинг қонуниятларини билиш мумкинлигини инкор этувчи идеалистик фалсафий таълимот.

² Инкарнация – Шарқ фалсафаси таълимотига кўра руҳнинг моддий жисмда (танада) мужассам бўлиши.

³ Медитация – индуизмда ўз-ўзини англаш ва руҳий комилликка эришиш учун бор диққатни тўплаш.

вакили эди. У Итогда ўқиган ва зодагонларга хос лаҳжада сўзлашарди. Ўзининг сафдош-интеллектуалларини бир поғона пастга тушиб, фабрика ишчилари ва кончилар маданиятини қабул қилишга ундаганида шундай деганди: “Талаффузингиздан бошқа нарсангизни йўқотмайсиз”. Аммо, негадир ўзи буни “йўқота” олмади. У қалбан ишчилар синфига адолатли бўлиш тарафдори эди. Бироқ, ишчиларни чин инсон сифатида қабул қила олмасди. Улар олижаноб ва азамат – “Молхона”даги тулпор Боксчи каби виждонли ҳайвонлар эдилар. Аммо, аслиятан уларнинг лойи бошқа жойдан, ўзиники бошқа жойдан олинганди. У ўзидаги қусур билан курашишга, уларни севишга қаттиқ ҳаракат қилди: Париж ва Лондон харобаларида кезишга ўзини мажбурлади, бир неча ойни оғир шароитларда ўтказди. Буларнинг меваси эса “Уиган бандаргоҳига йўл” ҳақидаги китоб бўлди. У ишчиларга ёки ҳайвонларга ачинарди. Бунинг устига улардан кўрқарди ҳам. Унинг асарларида ўзи яшай олмаган ишчилар ҳаёти ҳақидаги ностальгия¹ унсурлари кучлироқ. Ва бу ностальгия уйдаги чегарасиз ғам-қайғуга айланди. Шунингдек, у бошқа бир ностальгия билан аралашиб кетди.

Сиз ўтмиш ностальгиясини назарда тутяпсизми? Англиянинг қайтариб бўлмас хира ўтмиши. Ёки Диккенсча ўтмиш. Бундан унинг социализми сархуш ҳолатга келган. Социализм ўтмишни ёвузлик деб баҳолаб ундан юз ўгиради. Унинг бор қарашлари келажак сари йўналтирилган.

Ҳақсиз. Оруэлл қулайлик ва шинамлиқдан маҳрум – ўзига яраша ошхона, устунга осилиб турган сон гўшти ва қари итнинг ҳиди омухталашган ўтмишни тасаввур қилади. Мутахассис сифатида у ўтмишга ҳушёрроқ ва эҳтиёткорроқ кўз билан қараши

¹ Ностальгия – бу ерда: соғиниш, қўмсаш маъносида.

лозим эди. Меҳрибон полицияни, қаҳвахоналардаги шовқинли ва эркин гурунглари, тоза ҳавони, ҳаммаша бирга яшайдиган оилангни, қовурилган гўшт ва йоркшир пудингини, эски мюзик-холлардаги жанжалларни қўмсай бошласанг, ўтирилишга ҳам улгуролмайсан, гўё сквайр қаршида қалпоғингни бурдалаб ташлагинг келади. Бу ўтмишнинг қаршига ҳақиқатни – сиёсий ақидалар, пиво кўтарган курулланган полиция, тергов олдидаги кўрқув, балиқли сосискаси бор ҳақиқатни қўйишга тўғри келади. “Ҳавони ютиш” қаҳрамонини эслайсизми? У ярамас бир нарсани тишлайди-да, ўзини гўё оғзида замонавий дунё бордек ҳис қилганлигини айтади. Афтидан, Оруэлл келажакдан кўрқарди. У келажакка ўтмишни, яъни сохта нарсаларсиз, ҳақиқий дунё ҳисобланган ўтмишни қўйишни истарди.

Ахир портловчи куч ролини айнан келажак ўйнайди, деб ҳисобланади-ку. Бовужуд, Уинстон Смитнинг исёни ҳам ўтмиш билан боғлиқ.

Ўтмиш чиндан портловчи унсур ролини ўйнайди. Қайси маънодаки, назариётчиларнинг доктринал қадриятларига қарши туради. Ўтмиш инсонийдир, абстракт эмас. Бир қарашда аҳамиятсиз ва анчагина нейтрал жиҳатларни оламиз – масалан, узунлик ва оғирлик ўлчовларини. “1984” – моҳиятан башоратчи, Британия метрик системага ўтишини айтгувчи китоб. Уруш якунида Британиянинг анъанавий бирликларини ҳатто ҳали илгари сурилмаган Франциянинг картезиан¹ча абстракцияларига алмаштириш бўйича расмий таклиф берилди. Кўпчилик ўзгаришлар яқин эканлигига амин эди. Дюймлар, футлар ва ярдлар бармоқлар, қўл-оёқларга ҳаддан ортиқ боғланган, ҳақиқий рационал дунёда амалда

¹ Картезиан – Рене Декарт ва унинг издошлари яратган фалсафий таълимот.

қўллаш учун эскирган эди. Уинстон Смит учратган, пиводан шишиб кетган прол бир литр ёки ярим литрдан ичишига тўғри келаётганидан шикоят қилиб, одатий пинтада қўйишларини сўрайди. Бироқ, Буюк Британия қадриятлари тарафдорларининг норозилиklarига қарамай, ўнлик тангалар бериларди. Оруэлл шундай бўлаётганини билди: Уинстон Смитнинг ҳамёнига долларлар ва центларни солиб қўйди. Британияликларга кўра, ҳақиқат шундаки, “оғир доллар” аввалгидек фунт деб аталади. Ундаги янги юзлик пенслар – шармандалик ва инсонийликни йўқ қилиш. Америкаликларнинг пул тизими инқилобий зарурият тусини олди ва эскирган шиллинглар, гинейлар ва ярим кронларнинг йўқотилиши инглизларнинг юрагини нега бу қадар яралаганини тушуниб бўлмасди. Анъанавий тизимнинг бутун моҳияти шундаки, у абстракт рационализмдан эмас, тажрибадан ўтган соғлом фикрдан пайдо бўлган. Фунтни хоҳлаган сонга бўлса бўлади: 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10. Ҳозир эса 3 га бўлишга ҳаракат қилсанг, вергулдан кейинги чексиз белгилардан бошинг айланади.

7 ва 9 гами?

Ҳа. Фунт плюс шиллинг гинейни беради. Гинейнинг еттидан бири – уч шиллинг. Гинейнинг тўққиздан бири – икки шиллинг ёки тўрт пенс ёки малай доллари. Уч ва унинг кўпайтирувчиларга бўлинадиган ҳафтанинг етти куни, бир ойнинг тўрт ҳафтаси, бир йилнинг ўн икки ойи ва соат мавжуд экан, эски тизим ақллироқ эканлиги намоён бўлади. У ҳаддан ортиқ инсоний ва ақлли бўлганлиги учун ҳам йўқ бўлиши керак эди. Унинг яна бир оғир хатоси – эски халқона анъаналарни ўзида мужассам этганлиги, пул бирликларининг номи мақол ва матал номидан олинганлигидир: “Апелсинлар гўё асал, Сент-Клемент қўнғироқ чалар. Жаранглатар Сент-Мартин:

берсанг-чи менга фартинг”. Бундай маталлар ва кўшиқлар – Катта Оғанинг Лондони ва аллақачон дафн этилган эски черковлари, мўриконлари ва виждон эркинлиги бор Лондон ўртасида сирли ҳалқа саналади. Лекин романдаги 1984 йилда фартинг нима эканлигини аллақачон ҳамма эсидан чиқариб юборади. 1960 йилда у ҳақидаги маълумот йўқолган. “Мана кўшиқ ярим пенс учун, уни куйламоққа тайёрман...” дея бошланувчи болалар кўшиғида гап нима ҳақида кетяпти, билиш мушкул. Шекспирнинг “Тўнғиз боши”даги Фальстафнинг саноғида ҳам шу аҳвол: каплун¹ – 2 шиллинг 2 пенс, соус – 4 пенс, 2 галлон херес² – 5 шиллинг, 8 пенс, кечки овқатдан кейинги анчоуслар ва херес – 2 шиллинг, 6 пенс; нон – 0,5 пенс.

Нима сабабдан Оруэллда Уинстон Смит лаблабрида Шекспир исмини такрорлаб уйғонади?

Шекспир, гарчи партия томонидан эълон қилинмаган бўлса ҳам, қонундан ташқари бўлиб, мавжуд тартиб-қоидаларга қарши эди. Янги тил уни нимага айлантирганини Худо билади. Аммо эски тилли Шекспир индивидуалликлар билан тўла: индивидуал ҳаёт ва индивидуал қарорлар билан. Шекспир ўтмишни англади. Лекин эътибор беринг, Уинстон Смит ўтмишни янада хавфлироқ йўсинда уйғотади. Икки ярим долларга у ўзининг замонавий дунёсига – ёки таъбир жоиз бўлса, Совет Россиясига нотаниш бўлган, кремли бетлари сип-силлиқ ва бўш китоб сотиб олади. Бундан ташқари ёзув учун архаик восита – ҳақиқий пероли ручка ҳам олади. Афтидан, у кундалик юритмоқчи эди. Ҳамонки, унинг ёзув столи телеэкран кўзидан наридаги кичик сарпардада жойлашган экан, у бу ишни жазога тортилмай қилса бўлади, деб ҳисоблайди. Бошида хаёлига биринчи

¹ Каплун – семиртирилган ахта хўроз.

² Херес – кучли узум виносининг бир нави.

келган нарсалар ҳақида ёзади. Кейин эса, чалғийди ва қўллари китобда эркин ёзишларига йўл қўяди. Ўзига келиб, саҳифаларга қарайди ва автоматик равишда фақатгина бир жумлани ёзганлигини кўради: “ЙЎҚОЛСИН КАТТА ОҒА”. Эшикни миссис Парсонс тақиллатади. Бу ўша, қувури бузилган аёл эди. Аммо Уинстон Смит фикрлар полициясидан келишди, деб ўйлайди. Эшикка яқинлашгач, китобни ёпмаганлиги эсига келади. “Учига чиққан аҳмоқлик. Йўқ, у буни ўйлаганди, афсуски, кремли қоғоз сотиб олган ва ҳатто таҳлика ичида ҳам сиёҳи қуримаган кундаликни ёпишни истамаганди”. У қилган портлатувчи ҳаракат ва қурооллар бир бутун бўлдилар. Ўтмиш – партия душмани. Бинобарин, ўтмиш ҳақиқат. Миссис Парсонснинг муаммолари билан шуғулланиб бўлгач, у шундай ёзади:

“Келажак ёки ўтмишга – фикр эркин бўлган, инсонлар бир-биридан фарқ қиладиган ва ёлғиз яшамайдиган вақтларга, ҳақиқатга ҳақиқат сифатида қараладиган, ўтган ҳодисалар уйдирма деб ҳисобланмайдиган замонларга, бир-биридан фарқ қилмайдиганлар давридан, ёлғиз ва кимсасизлар давридан, Катта Оғанинг давридан, қўшфигрлилик давридан салом”.

Биз келажак ёки ўтмишга – аллақачон ўлган ёки ҳали туғилмаган замонга мурожаат қилиб гапиришимиз мумкин. Униси ҳам, буниси ҳам абсурд. Бироқ абсурдлик эркинлик учун зарур.

Ёки аксинча бу келажакнинг ўзи абсурд эканлигини исботлайди.

Ҳа, ҳа. Оруэллнинг бир қатор замондошлари наздида эркинлик архаик абсурд эди. Буюк Британия ва унинг иттифоқдошлари шахсий эркинликни йўқ қилишга ўзини бағишлаган фашизмга қарши курашдилар. Бинобарин, иттифоқчилардан бири

озодликни душмандан кам бўлмаган ҳолатда сиқиб қўйди. Совет Россияси демократик давлатларнинг дўсти эди...

Кўп вақтга эмас.

Ҳа. Мана, нима учун ўшанда одамлар титроқ қалб билан уруш бу билан ўз моҳиятини йўқотди, деб ишонганлар. Мана, нима учун ўша вақтда инглизлардан Сталинни севиш ва советча тартибларни олқишлаш талаб этилган. Бир қатор инглиз интеллектуаллари, айниқса, сўлларнинг “Нью стейтмен” журнали билан ҳамкорлик қилувчилар ҳатто тоталитаризмнинг сталинча моделидан дарс ҳам бердилар. Масалан, ўша журнал муҳаррири Кингсли Мартин. Мартиннинг совет доҳийсига нисбатан нуқтаи назарини Оруэлл тахминан шундай баҳолаган: Сталин кўплаб даҳшатли ишларни амалга оширди. Бироқ улар тараққиётга хизмат қилдилар ва бир неча миллионлаб қатллар билан бу нарсани хаспўшлашга йўл қўйиш мумкин эмас. Мақсад воситаларни оқлайди. Бу ўта замонавий ёндашув. Оруэлл ҳақиқатан ҳам аксарият британиялик зиёлилар тоталитаризмга тарафдор, деб ўйлаган.

У жуда ҳам узоқлашиб кетди.

Ўзингиз ўйланг... Зиёлининг табиати тараққиётга мойил. Бошқача сўзлар билан айтадиган бўлсак, у оддий инсонларга тезда катта ўзгаришлар ваъда этадиган сиёсий тузумни қўллаб-қувватлайди. Бу эса, ўз-ўзидан ландовур ва эски демократик тараққиёт ҳамда унинг сабрли мухолифатчиларига нисбатан нафрат туйғусини намоён этади. Ҳар қандай ҳукумат машинаси ўтмишни мажақлаб ташлаб, оқилона келажак яратишга қодир. Жуда ҳам ақлли ғоя. Ҳатто Оруэллга авторитаризмни севган ёки унга чидашга тайёр – Эллиот, Йейтс, Ивлин Во, Рой Кэмпбелл сингари зиёлилар “фашист” бўлиб туюлган. Ҳатто

Шоу ва Уэллс ҳам. Аммо фашист бўлмаган зиёлиларнинг кўпчилиги коммунистлар эди. Яъни давлат ҳокимияти, репрессиялар, бир партияли тизим ва ҳоказолар ҳақида гапирадиган бўлсак, шу нарса келиб чиқади. “Фашизм” ва “коммунизм” атамалари ўзининг асл шухратини акс эттирмайди. Оруэлл уларни бир категорияга мансуб деб ҳисоблайди. Масалан, бу нарсани “олигархик коллективизм” деб аташ мумкин.

Лекин ҳар қандай прогрессив фикр – зиёлилар меҳнатининг меваси. Зиёлиларсиз, уларнинг ижтимоий адолатга, тенг даромадларга, меросий имтиёзларни йўқ қилишга чақириқлари ва ҳоказоларсиз – умуман, тараққиёт бўлиши мумкинми?

Аммо, уларнинг тараққиёт борасидаги фикрлари беғаразмикан? Оруэлл Артур Кестлер сингари Европа ҳокимиятини ҳаракатга келтирувчи пружиналар нималар эканлигини жуда яхши тушунган. Иккаласи ҳам ҳеч бир инсон сиёсий бошқарувга чин альтруизм¹ сабабидан интилмайди, дея ҳисоблайди. Кестлерни у қўллаб-қувватлаган тузум қамоққа жўнатди. Оруэлл Испания озодлиги учун курашди ва рус коммунизми каталонча бошбошдоқликка жазо қўлаганда, у қочиш билан ўзини қутқарди. Сиёсий амбицияси бор зиёлилардан шубҳаланадилар. Ахир эркин жамиятда зиёлилар оддий синфга мансублар. Улар ўқитувчи, маърузачи ёки ёзувчи сифатида нима таклиф қилсалар, катта муҳокама-ларсиз фойдаланилмайди. Агарда улар норозилик кўтариб, ўз меҳнатларидан бош тортсалар, ҳеч ким пинак ҳам бузмайди. Оқ шеърлар тўпламини чиқаришдан ёки соҳавий тилшунослик бўйича маъруза қилишдан бош тортиш – бу электрни узиш ёки авто-

¹ Альтруизм – ҳеч қандай шахсий қизиқиш ва манфаатларсиз бировнинг фойдаси учун ҳаракат қилиш.

бус қатновини тўхтатиш эмас. Уларга бир томондан капиталист хўжайин, бошқа томондан касаба уюшмаси бошлиғининг қўлидаги ҳокимият етишмайди. Уларнинг ҳафсаласи пир бўлади. Чин маънодаги интеллектуал ҳузур уларга кераксиздек туюлади. Ва улар инқилобчиларга айланадилар. Инқилоблар қоидага кўра, сафсатабозлик қобилиятига эга бўлган норози зиёлилар меҳнатининг натижасидир. Зиёлилар деҳқон ёки ишчилар учун кўча намойишларига чиқадилар. “Бутун дунё зиёлилари, бирлашингиз!” – унчалик ҳам илҳомбахш шиор эмас-да.

Аммо, нима учун Оруэлл зиёлилардан қўрқарди? Ахир 1940 йилларда лейбористлар тепасида зиёлилар турмаганди-ку.

Йўқ. Лейбористлар етакчиларининг “Нью стейтман” тарафдорларига умуман алоқаси йўқ эди. Уларнинг Буюк Британияни Сталин Россиясининг миниатюрасига айлантириш нияти бўлмаган. Аммо гапирдилар – балки ҳаддан ортиқ гапирдилар: кучайиб бораётган давлат назоратининг хавф-хатарлари, ўсиб бораётган бюрократия, тенглик доктринасига умуман мос келмайдиган шахсият кадрсизланиши ҳақида. Жиддий айтадиган бўлсак, социалистик ҳукумат ўзининг мутлақ давлат мулки ҳақидаги мафкурасини, агар муддати чегараланмаган мандатга эга бўлса, амалга ошира олади. Социализм ғоясининг ўзи унчалик демократик эмас. Агар, демократия деганда бир-бирига қарама-қарши партиялар, эркин сайлов ҳуқуқи ва даврий сайловларни тушунсак. Парламент борган сари партияларнинг қонун лойиҳаларини шарҳловчи ва шахсий ҳуқуқ сингари масалаларни эътиборсиз қолдирувчи жойга айланди. Аслида, уларни ҳимоя қилиш парламент аъзоларининг асосий вазифаси бўлиши лозим. Оруэлл инглиз социализми ўзида намоён этаётган

қуйидаги хусусиятлар билан мураса қила олмади: минимал миқдордаги давлат мулки, жуда ҳам қимматга тушадиган ижтимоий таъминлаш тизими, ҳаётни қийинлаштираётган “тенглаштирувчи” қонунлар мажмуаси, ниҳоят, коллектив интилишларга қарама-қарши дея баҳоланиб, индивидуалликнинг муқаррар чекланиши. Бироқ, ҳатто ўша, социализмнинг илк фараҳбахш кунларида ҳам ингсоц концепцияси дунёга келмаган бўларди – ҳар ҳолда, қайсидир университет маърузачисининг квартирасида туғилиши мумкин эди.

Сиз бунга тоза ономастик¹ зайритабиийлик бўлган деб ўйлайсизми?

Ҳа, бу ҳурматга сазовор номни беҳаёларча ўзлаштириш ва уни расво қилиш. Гитлердан сўнг бирор кимса национализмни сесканмасдан эслай оладими? 1948 йилги инглиз социализми ва 1984 йилдаги ингсоц орасидаги боғлиқлик фақат номигагина. Фараз қилинг: “Нью стейтман” атрофидаги интеллектуаллар гуруҳи нафақат Буюк Британияни, балки бутун инглиззабон дунёни ишғол қилди. Бунда, Англия ёки Парвоз йўлаги I бор-йўғи Американинг бир қисмигагина айланади ва олдинга ўтиб айтиш мумкинки, “Нью стейтман”дан бўлган олигархлар аввалига Қўшма Штатларда юқорига кўтариладилар ҳамда кейинроқ ҳокимиятнинг бир улуши билан уйга қайтадилар. Ҳеч нарса бемаъно бўлиши мумкин эмас ва Оруэлл бунга тушунади. Буюк ядро уруши бўлди. Шундан кейин ҳам Виктория давридаги Лондоннинг катта қисми ҳали ҳам турибди – тағин абсурд. Эллигинчи йиллардаги сиёсий тозалашлар билан боғлиқ изтиробли хотиралар қолган. Аммо Уинстон Черчиллнинг шахсий хотира-

¹ Ономастика – тилшуносликнинг атоқли отларни ўрганадиган бўлими.

лари ва деярли бошқа барчаси ҳам – хира тушнинг жилосига эга. Ҳаммани гўё амнезия¹ қамраб олганди. Ҳатто улар “ўзни тўхтатиш”ни амалга оширсалар ҳам. Ўз-ўзидан бу, революцияга қадар нималар содир бўлганлигини билмаганимиз ҳамда юз берган ҳодисаларга аҳамият ҳам бермаганлигимизни тан олишимизда ўз аксини топади. Бу шунчаки зиёлиларни ҳокимиятга олиб келишда қўлланилувчи керакли усул. Тутуриқсиз, кулгили. Мен нимадан бошлаган бўлсам, шунга қайтаман.

Демак, сизнингча “1984”да “бир минг тўққиз юз саксон тўртинчи”дан ҳеч нарса йўқ? Ҳаммаси 1948 йилда содир бўлган ва ўз фурсати етиб келишини кутиб турган?

Қандайдир маънода, ҳа. Аслида, газеталар ва расмий баёнотлардагина мавжуд қийноқлар ёки концентрацион лагерларни Буюк Британияга қўчиришнинг ўзи етарли бўлди. Интеллектуал тоталитаризм бадий адабиёт воситаларини таъқиб қилишига тўғри келди. Аммо, романлар чиндан ҳам кундалик тажрибалар натижасида ёзиларди. Уинстон Черчиллда норозилик уйғотган нарсалар бизда ҳам норозилик уйғотарди: ифлос кўчалар, нураётган бинолар, завод ошхоналаридаги кўнгилни беҳузур қилувчи овқатлар, деворлардаги ҳукумат шиорлари...

“Эркинлик – бу қуллик” ёки “Жаҳолат – бу куч” каби шиорларми?

Бизнинг давримиздаги шиорлар бошқача эди. Сиз тоза сув деб атаганингиз миллатчи Германия. Аммо эндигина демобилизация қилиниб, ватанга қайтганимда тинчлик давридаги илк плакатда нималарни кўрганимни эслайман: қора кийимли, озғин, пажмурда ва дилхаста аёл, унинг остидаги ёзув: “йўлингда-

¹ Амнезия – хотиранинг номаълум вақтта тўлиқ ёки қисман йўқолиши.

ги ўлимни ўтказиб юборма". Шубҳасиз, бу шиорни кимдир ўчириб ташлаган ва остига ёзган: "у социалистларга овоз берганди". Биз ахборот вазирлигида илинган ингсоцнинг кўшмаъноли плакатларидан фарқли ўлароқ кўпол шиорга кўп эътибор берардик: "сизнинг тиришқоқлигингиз, сабрингиз, сизнинг қатъиятингиз бизга ғалаба келтиради". "Биз" ва "сиз" – тушуняпсизми? Ажабланарли жойи йўқ. Биз ҳаммамиз ўзимизча ўтакетган улугворлик касб этгандик. "Оталар каби оналарга маҳкам бўл". Бу ишчи оналар орасида сал қолса ғалаённи юзага келтирарди. Шиорлар британча ҳаётнинг ажралмас қисми эди. Оруэлл ҳеч қандай янгиликни бизга тақдим этмаган.

Огоҳлантириш янгилик эмасмиди?

Қанақа огоҳлантириш? У бизга Кромвел даври Англиясида Мильтон нима деган бўлса, шунини айтди: ўз эркингиз учун чиданг. Оруэлл ҳатто бу нарсани айтмаган бўлиши ҳам мумкин. У утопиянинг ёки катопиянинг амалдаги моделини яратиб, интеллектуал ўйин ўйнайди. Ҳойнаҳой, у синчиклаб ишлаб чиқилган тузилма барбод бўлгунча қанчалар узоққа кетиш мумкинлигини кўрсатишни истаган. Ахир у ҳайвонларни Октябрь инқилоби ўйинини ўйнашга мажбур этганди-ку. Яна бир ўйин. У ўзида Свифтни ифода қилди *de nos jours*¹. Ўзингизнинг даҳшатли келажагингизни қуринг, ўйнанг. Барчаси иш берди ва Оруэлл мамнун бўлиши керак. Аммо завқ-шавқнинг сиёсатга ҳеч қандай алоқаси йўқ.

Ташаккур, жаноб.

¹ De nos jours – Бизнинг кунлар (фр).

ИНГСОЦ ҲАҚИДА ҶИЛЛАР

Шубҳасиз, Океанияни назокатли зиёлилар олигархияси бошқаради. У осонлик ила солипсистик фалсафани тарғиб қилади, у хотира ва тилни, уларнинг табиати орқали қабул қилинадиган воқеликни қандай манипуляция қилишни билади, шунингек, у қандай сабабларга кўра ҳокимиятда ташналик юзга келишини ўта нозик тарзда ҳис этади. У шахсий бошқарувга йўналган амбицияларни қандай бостиришни ўрганди. Океанияда на гитлерча, на сталинча шахсга сиғиниш йўқ: Катта Оға – тўқима, шунинг учун умрбоқий ва фақат унга дахлдорларгина у билан. Олигархия зиддиятларни тадрижий ҳамда вақт устидан назоратда оқсайдиган диалектика¹ орқали эмас, синхрон қўшфикрлик усули ёрдамида баҳолашни ўрганди. Ингсоц – илк профессионал бошқарув тизими, бинобарин охиргиси ҳам.

Унинг доктринаси шунчаки этикетга эмас, метафизикага асосланган. Мантиқ кучига таянган сиёсий тизим реаллик концепциясига асосланади ва шубҳасиз Платондан ҳам қадимийроққа бориб тақалади. Ингсоц моҳиятини идрок этишнинг ўзига хос жиҳати шундаки, унинг метафизикаси коллектив эмас, алоҳида онг учун мосланган. Метафизика умумий аҳамиятга эга бўлишидан олдин, коллектив ягона онг каби фикрлашни ўрганмоғи лозим.

Солипсизм – лотин тилидаги “solus” ва “ipse” (сўзма-сўз таржима қилсак, унинг таркибий қисмлари “танҳо мен” ёки “мен”, “ўз-ўзим” деган маъноларни билдиради) сўзларидан олинган. Солипсизм воқелик фақатгина инсоннинг “мен”и доирасида,

¹ Диалектика – ҳаракат ва ривожланишнинг умумий қонуниятлари ҳақидаги фалсафий таълим, шунингдек, ҳаракат ва ривожланишнинг ўзи.

яна ҳам мантикий гапирадиган бўлсак, билим ва идрокни фақатгина “мен” кўзгата олади деган ғояни илгари суради. Шундай экан, гўёки ички дунёда қандайдир мустақил олам бор, дея фараз қилмаслик керак. Солипсизм онгни воқелик сифатида баҳолайдиган, материяни эса ғоядан ортиқ нарса эмас деб фараз қилувчи идеализмдан кенгроқ тушунча. Аммо у бошқа онларнинг мавжудлигини инкор қилмайди. Ва ниҳоят, ҳамма нарсани қамраб олувчи онг мавжудлигини илгари суради. Солипсизм *solus ipse* дан ўзга онларнинг мавжудлигини исботлаш иложсиз, дея ўргатади. Бироқ барибир мантиқни инкор қилиш, қарама-қаршилик ёки ноизчилликни тан олиш учун индивидуал онгнинг вақтинчалик ёки қисман узилишларига йўл қўяди. Модомики, якка онг чиндан мавжуд экан, унинг хотиралари ҳақиқатдан узоқ бўлиши мумкин эмас. Ўтмиш беқарор ва мослашувчан эмас: онг доирасида у реал ўрин эгаллайди ва ҳақиқат ўзгарувчан, деган фикр хато. Математик формулалар ўзгармасдир. Яъни $2+2$ ҳаммиса 4 га тенг. Коллектив солипсизмга эса бунинг дахли йўқ.

$2+2$ баъзида 4 га тенг бўлса, худди шу эҳтимол билан 3 ёки 5 ни ҳам бериши мумкин. Ғалати эшитилади. Аммо, партия ғалатилик – бу коллектив онгнинг нуқтаи назарини қабул қилмайдиган ва у билан бирлашишни рад этувчи индивидуал онгнинг таркибий қисми, деб уқтиради. Уинстон Смит ҳатто партия назорати остида бўлмаган, аммо унинг ўзини оқлаш жараёнларида муҳим мурватлардан бири ҳисобланган, ҳақиқат сингари туюлган оддий арифметикага ўралашиб қолади. Оқлаш жараёни $2+2$ партиянинг айтганларига тенг эканлигига ўзини (шунчаки механик қабул қилиш эмас) ишонтиришда намоён бўлади. Шекспир, қуйидагиларни илгаридан кўради:

КАТАРИНА: Нима, ой? Офтоб-ку, тунга ҳали бор.

ПЕТРУЧЧО: Йўқ, у ой – ёп-ёруғ нур сочаётган.

КАТАРИНА: Йўқ, қуёш – ёп-ёруғ нур сочаётган.

[...]

ПЕТРУЧЧО: Ой дедим, ой.

КАТАРИНА: Ҳа, ҳа, ҳа, албатта ой!

ПЕТРУЧЧО: Тагин алдаяпсан, қуёш-ку ахир.

КАТАРИНА: Ҳа-я, у қуёш-ку, қандай роҳатбахш!

Қуёшмас десангиз, қуёшмас, тамом.

Ойдан фарқингиз йўқ ўзгаришда ҳам.

Нима деб айтсангиз ўша бўлади.

Ва шундай ҳамиша Катаринаяга¹.

Ўжар Уинстон Смитнинг ғазабини босишга тўғри келади ва бу ҳолатда Петруччо ролида О'Брайан номён бўлади.

Партия солипсизми ушбу терминнинг ағъана-вий талқинидан фарқли равишда анчагина соғлом ҳамда бамаънироқ (ва, албатта, изчилроқ ҳам). Solus ipse ўзида маконни мужассамлаштирган, аммо замон ундан ташқарида бўлиб, мавжудлик шартларидан бири, дейиш мумкин. Аммо, мантиқан олиб қараганда, ягона онг агар ягона воқеликда мавжуд бўлса, ўзида барчасини, жумладан, вақтни ҳам мужассамлаштирмоғи лозим. Бундан ташқари мантиқнинг ўзини ҳам. Туйғулар – бор-йўғи “мен”нинг хизматкорлари ва улар бенуқсон эмас. Туйғулар алдамчилигини ҳеч ким инкор этолмайди. Биз иллюзияни ҳақиқатдан қандай фарқлаймиз? Фақатгина органларга таяниш ақлга тўғри келмайди. Ёлғизгина “мен” – бу номоддий, ишончли ва нима ҳақиқат-у, нима ёлғонлигини белгиловчи моҳият. Ушбу ягона атрибутдан “мен”нинг (у тасдиқланган, ўзгармас, барҳаёт, пок – пировард воқелик бўлмоғи учун) ке-

¹ У.Шекспир. “Қийиқ қизнинг қуйилиши”. Т.Тўла таржимаси.

ракли улушини ажратиб олиш учун уни фақатгина жамоавий “мен”га айлантириш лозим.

Негадир, ушбу ўлмас, қудратли, ҳар ерда ҳозир, инсонларни назоратда тутиб турувчи ғоя, умидсизлик ва ғамгинликдан кўра, руҳиятга кўтаринкилик бағишлайди. Инсоният тарихи – бу унинг атрофдагиларни назорат этиш мақсадида олиб борган ўжар курашлари тарихи. Мағлубиятларнинг асосий сабаби эса ҳар доим танаси қариган, ақли ривожланишдан ортда қолган алоҳида индивиднинг калтафаҳмлигидир. Жамоавийликни кўтаринг ва алоҳида шахсни камситинг, шунда тарих инсониятнинг кетма-кет ғалабаларига гувоҳ бўлади. Аслида, ингсоц тарихи ҳам шундай.

Жамоа ягона онг каби ҳаракатланиши учун унинг барча аъзолари ёки ячейкалари кўрган-билганлари тўғрисида яқдил бўлишлари керак. Индивидуал кузатув олиб бориш ва хотира партиянинг қарорларини ҳақиқат сифатида қабул қилиши учун ҳар лаҳзада қўшфиқрлилик дея номланган услубдан фойдаланилади. Реаллик муҳим фурсатга тенглаштирилади. Ўтмиш бугунни белгиламайди, аксинча, бугун ўтмишни модификациялайди. Ҳаммаси туюлгани сингари даҳшатли эмас. Жамоавий онгнинг хотиралари архивларда бўлмоғи лозим. Архивларни эса – ўзгартирмоқ даркор. Яна бир қадам ташлаймиз: ўтмиш мавжуд эмас, сабаби биз уни яратишда эркинмиз. Қачонки, яратилган бир ўтмиш бошқаси билан зиддиятга борса, қўшфиқрлилик ишга тушади. Унинг аниқ изоҳи Океания ҳамжамиятининг зарурий, шу туфайли ўлдирилмайдиган душмани Эммануэль Голдстейн қаламига мансуб бўлган “Жамоавий олигархия назарияси ва амалиёти” китобида келтирилади. Мана ўша сўзлар:

“Қўшфиқрлилик бир вақтнинг ўзида икки хил қарама-қарши маслакка таяниш қобилиятини бил-

диради. Партия интелленти ўз хотираларини қайси томонга ўзгартиришни яхши билади; аниқроғи, нима ҳақиқат билан фириб бераётганлигини ҳис қилади; демак, қўшфикрлилик ёрдамида ҳақиқат даҳлсиз қолганлигига ўзини ишонтиради. Бу жараён онгли равишда юз бермоғи лозим, бўлмаса уни бекаму кўст амалга оширолмайсан. Шунингдек, идроксиз ҳам бўлмоқ даркор, акс ҳолда ёлғон ҳисси, унинг ортидан айбдорлик туйғуси юзага чиқади. Қўшфикрлилик – ингсоцнинг қалби, шу сабабли партия уни қасддан алдаш йўли орқали, ўз мақсадига элтувчи йўналишни қаттиқ ушлаб ишга солади. Бу эса тўла ҳалолликни талаб қилади. Ғирт уйдирмани гапириш ва бир вақтнинг ўзида унга ишониш, ҳар қандай ноқулайлик туғдирувчи фактларни унутиш ва уни бутунлай эсдан чиқарилишидан сақлаб қолиш (у яна керак бўлиб қолиши мумкин-да) объектив ҳақиқат мавжудлигини рад этиш ва инкор этилаётган ҳақиқатни ҳисобга олиб қўйиш – буларнинг барчаси жуда муҳим”.

Голдстейн китобининг, шу қаторда партия фарзанди ҳисобланмиш Голдстейннинг мавжудлигини қўшфикрлиликнинг ўта нозик даражада қўлланилиши деб ҳисоблаш мумкин. Ўйлаб топилган душманнинг сўзлари орқали партия ўз-ўзини ёлғончиликда айблади. У ҳақиқатни гапириш учун ёлғоннинг барча асосларини фош этади. У иккита бир-бирига номутаносиб жараённи бирлаштиради: онглилик ва ғайришуурийликни. У – барча эзгуликларнинг сақловчиси ва бир вақтнинг ўзида айбдорлигини ҳам тан олади. Қўшфикрлиқдан қўшфикрлиликни аниқлаш учун фойдаланилади.

Қўшфикрлилик на кулгини ва на муаллифнинг чўчитувчи фантазиясидан сесканишни чақирмаслиги керак. Оруэлл инсоният ҳамиша “мутлақо зарур”

деб билган фикрлаш жараёнини ифодаляётганини биларди. Бу нафақат фикрлаш жараёни: биз ўз эмоционал ва ҳиссий идрокимизнинг қарама-қаршиликларини бирлаштиришга нақадар ўрганиб қолганлигимизни хаёлимизга ҳам келтирмаймиз. “Odi et amo”, – деб ёзганди Катулл, яъни “ёмон кўриб севаман”. Бир хил вақтдаги бир турли икки предмет. Оруэлл гўштнинг бир вақтнинг ўзида ҳам мазали, ҳам зарарли эканлигини эслатиб ўтади. Жинсий жараён ихтиёрий равишда амалга ошади, бунга эса биологик эҳтиёж мажбур этади; у маст қилувчи даражада эмоционал, аммо ўз табиатига кўра ҳайвоний ҳам. Туғилиш – ўлимнинг ибтидоси. Инсон – танаси руҳига, инстинкти интилишларига қарама-қарши бўлган икки ёқлама мавжудот. Оруэлл ўзининг икки тарафлама эканлигини жуда аниқ идрок этади. У бир вақтнинг ўзида Эрик Блэр¹ ва ўзини ишчилар синфи билан тенг ҳисоблашга интиладиган ҳукмрон табақа вакили, зиёлиларга ишонмайдиган кишилар билан тенг зиёли, сўзга ишонмайдиганлар билан тенг тилшунос Жорж Оруэлл эди. Қўшфикрлилик гарчи сиёсий мақсад воситаси сифатида тасаввур этилса ҳам, анчагина пухта ўйланган услуб. Бизнинг қўшфикрлиликка нисбатан шахсий муносабатимиз ҳам турган гапки, қўшфикрлиликка асосланган.

Амбивалент² бўлмаган инсоний кечинма ва туйғу зўрға топилса керак. Ингсоц файласуфлари айтдилар: биз инсон ҳаёти – бу қисман қарама-қарши жонглёрлик масаласи эканлигини тан оламиз. Биз инсон ҳаётига янги мазмун – ягона организм каби ҳаракатланувчи жамоавийликни олиб кирмоқчимиз.

¹ Эрик Блэр – ёзувчининг асл исми.

² Амбивалентлик (лот. *ambo* – “икки”, “иккала” ва лот. *valentia* – “куч”) – бирор бир ҳодисага нисбатан муносабатнинг иккиёқламалиги – ҳиссиётларнинг қарама-қаршилиги. Бунда бир объект инсонда икки хил қарама-қарши бўлган ҳис-туйғуни пайдо қилади.

Фикрлар бирлигига қарама-қаршиликларни бар-тараф этишнинг онгли услубларини чиниқтириш орқали етишиш мумкин (то “чиниқтириш” сўзига етгунча сизда ҳам қўшфикрлилик жараёни яшин тезлигида юз берганлигини сездингизми? Контекстдаги чалғитиш туфайли сиз қалбакилаштирилган чек ёки пулга ўхшаш маънони қабул қилишга шай эдингиз, аммо кейинчалик сиз асл маънога – металл буюмлар тайёрловчи темирчининг ҳалоллигига йўғрилган маънога қайтдингиз). Феноменлар бизни назорат қилишига йўл қўймаймиз, аксинча, уларни ўзимиз назоратда тутамиз. Ўтмиш ва келажак ўртасида мутлақ мувозанат ҳосил бўлсин. Ўтмиш нима, бу бутуннинг ёрқин ҳақиқатига таъсир этувчи тушунуксиз ва ҳаракатсиз, бетартиб воқеа-ҳодисаларнинг йиғиндисими? Бу ерда асосий масала кимнинг кимга хўжайинлигида.

Қўшфикрлилик – нафақат онгни бошқаришнинг жиддий усули, балки ғамгин ҳазил ҳам. Биз барчамиз сингари Оруэллнинг ҳам сиёсатчилар ишлатган ёлғонлардан кўнгли айнийди. Аммо мазкур ёлғон ортида ҳақиқий орсизлик ва оммага нисбатан нафрат яширинганлигини идрок этади. Сиёсатчи бутунлигича ўз партиясига содиқ ва ёмонни яхши қилиб кўрсатиш учун барча воситаларни ишга солишга мажбур. У алдашни истамаса ҳам, шунга мажбур. У очик ёлғондан пардали сўзлар ва ибораларни қўллаш, жимжимадор ва тушунарсиз жумлалар қўллаш орқали қочишга уринади. Биргина гуноҳ бор – фош бўлиш. Одамлар ишсизлик ва қиммат нархлардан шикоят қилсалар, улар дейдиларки: “Бу ёрқин келажак олдидаги қийинчилик”. Сэр Гарольд Уилсондан Буюк Британия бош вазири лавозимида ишлаган кезларида социалистлар бошқарувидаги иқтисодий прогресс ҳақида сўрашган эди. У эса “Иштиёқнинг

аниқ ўлчови йўқ”, деб жавоб берганди. Пентагон бе-иғво зарба маъносини англаувчи “муқаррар қасос” сингари жумлаларни ишга солишга мойил. Коммунистлар томонидан ишлатилган “Демократия” ата-маси уларнинг тилида демократлар назарда тутган асл маънога зиддир. Оруэлл сиёсатчилар нутқида тизимлилик йўқлигини, мантиқсизликни ва тадрижийлик етишмаслигини пичинг аралаш фoш этади. Юзаки ва ҳаваскор мужмаллик билан таққослаганда, аксарият вазирлар қўшфикрлиликни олижаноблик билан тасарруф этадилар.

Шундай тасаввур уйғонади: гўё ингсоц шу қадар ўз кучига ишонадики, бемалол ўйинга ғирром аралаштира олади. У сўзлашувдаги пардали жимжимадорликни ёқтирмайди ва ҳам ёзма, ҳам оғзаки нутқда ниҳоятда аниқликни талаб қилади. Бунинг учун у янги тил деб аталувчи мутлақо янги тил турини яратган. Янги тил учун грамматик аниқлик, синтаксис ва луғат бойлигининг жўнлиги, кераксиз, фикрларни чалкаштирувчи синонимлардан холилик характерлидир. Кучли феъллар йўқолди ва феълнинг ҳар қандай формаси ягона қўшимчага эга эди. Сифатларнинг қиёсий даражаси аниқ принципга асосланган эди: “тўғри, тўғрироқ, энг тўғри”. Кўпликдаги отларнинг барчасида ягона қўшимча мавжуд. Бу рационализация эҳтимол, эртами-кечми ўз-ўзидан, давлатнинг аралашувисиз пайдо бўлиши ҳам мумкин эди. Аммо инсоний фаолият устидан мутлақ назоратга эга бўлган ингсоц шу қадар олижаноб эканки, жараённи тезлаштирди. Луғат бойлигининг чекланганлиги – илоҳий тухфа ёки давлатнинг совғаси: ахир, анъанавий тилда сўзлар ҳаддан ташқари кўп. “Бўлмағур” ёки “расво” – ортиқча сўзлар. Ахир бизда “ёмон” бор-ку. Унинг кучайтирилган маъносини эса “ортиқ” сўзини қўшган ҳолда, бундан ҳам

кучайтирмоқчи бўлсак, “ҳаддан ортиқ” жумласини ишлатиш орқали ясаймиз. “Ҳаддан ортиқ ёмон” – “ўтакетган, ниҳоят даражада ярамас” маъносини ифодалаш учун анчагина қулай восита, “ҳаддан ортиқ қоронғу” эса “дўзахий зимистон” аслида қандай эканлигини тасаввур қилишга ёрдам беради.

Аммо ингсоц тилшуносларининг мақсади тилни ҳаддан ташқари қисқартириб, тўмтоқ ҳолга келтириш эмас, балки ҳукуматнинг собитқадам доктринасига иложи борича мослаштириш эдики, бунда ҳам ёзма, ҳам оғзаки нутқда сафсата ва амалдаги тартиб-қоидаларга хилоф сўзларга ўрин қолмасин. “Эркин” тушунчаси “эрксиз” ёки “эркинлик” атмалари билан бир қаторда ҳамон мавжуд. Аммо атаманинг ўзи нисбий бўлиши ҳам мумкин, худди “дарддан холи” ёки “оғриқлардан фориғ” сингари. Янги тилда “Эркин” сўзи “сиёсий жиҳатдан эркин” маъносида ҳеч қандай мазмун-моҳият касб этмайди. Сабаби концепциянинг ўзи ортиқ мавжуд эмас. Мустақиллик Декларациясига ўхшаган сиёсий эркинлик маъносига эга матнларни янги тилга таржима қилишнинг имкони йўқ.

“Бизга очик-ойдин аёнки, инсонлар тенг яратилиб, Тангри уларга ўзларигагина хос бўлган маълум бир ҳуқуқлар улушини берган. Булар қаторига ҳаётга муҳаббат, эркинлик, бахтга интилиш кабилар кирди. Бу ҳуқуқларнинг кафолати учун инсонлар ўз қонуний ваколатларини бошқарилувчиларнинг розилиги асосида амалга оширувчи ҳукуматлар таъсис этишди. Агар қайсидир бошқарув шакли ушбу мақсадларни амалга ошира олмай, ҳалокатга юз тутса, халқ мазкур ҳукуматни ўзгартириш, ваколатини бекор қилиш ёки янги ҳукуматни ташкил этиш ҳуқуқига эга...”

Оруэлл айтадики, мазкур жумлаларни энг яқин вариантда янги тилга таржима қилиш ҳам сени бир

нарсага олиб боради. Бу – “фикрий жиноят”. Бутун таржима фақатгина мафкуравий таржима бўлиши мумкин ва бунда Жефферсоннинг сўзлари мутлақ ҳокимиятни мадҳ этувчи сўзларга айланади. Келинг, синаб кўрамыз:

“Биз учун ёзилган ва ёзилмаган ҳақиқат – барча инсонлар бир хил. Ота-она уларни касалликлардан холи яшашлари, таом учун эмас, ҳис-туйғу учун таомланишлари борасида ҳамма нарса қилди. Инсонлар ота-оналари каби яратилдилар, бироқ Катта Оға уларни шу ҳолатга келтиради. Катта Оғани ўлдириб бўлмайди. Лекин, у ўлдирилиши лозим. Аммо унинг ўрнида яна унинг ўзи бўлади...”

Қуёш кечаси нур сочади, дегандек беҳуда гаплар. Ёки, таъбир жоиз бўлса, Катта Оға “ҳаддан ташқари ёмон”, аммо кейинги таърифга кўра бундай бўлиши мумкин эмас.

“1984” да биз тил воситасидаги онг назоратининг бор-йўғи биринчи босқичидамыз, холос. Давлатнинг энг муҳим уч шиори: “УРУШ – БУ ТИНЧЛИК”, “ЭРКИНЛИК – БУ ҚУЛЛИК”, “БИЛИМСИЗЛИК – КУЧ”. Оруэлл бизга “эркинлик” сўзи на филологик жиҳатдан, на фалсафий нуқтаи назардан ўзининг асл маъносини англамай, балки, партия шиоридаги мазмунни ифодалайди, дея хабар беради. Бунинг устига давлат ғайриоддий усталик билан бир парадоксни ишга солади: бу абадий тун олдидан заковатнинг энг сўнгги хуружи эканлигини тушуниш лозим. Айтганча, бизга уруш – худди қадимда бўлгани сингари замонавий ҳаётнинг нормал тарзи, деб уқтирадилар. Ва душманлар билан уруш ёрдамида биз осойишта тутқунлигимизни қадрлашга ўрганамиз. Ҳаёт тарзини танлаш – тоқат қилиб бўлмайдиган даражадаги ташвиш, оғир юк, сайлов ҳуқуқи учун

кураш – тутқунлик занжирларининг шилдираши. Қанча кўп билсак, фикрлар қарама-қаршилигининг қурбонига айланамиз; қанча кам билсак, шунча яхшироқ ҳаракат қилишга қодир бўламиз. Буларнинг барчаси ҳақиқат ва биз демократиянинг оғир зулмидан халос этгани учун давлатни алқаймиз. Партиянинг эркак ва аёллари энди бемалол интеллектуал ўйинларни ўйнашлари мумкин.

Уинстон Смитнинг иши айнан шундай интеллектуал, устига-устак, рағбатлантирувчи ўйинни ўзида мужассам этади. У янги тил ифодаларига асосланган. У “Times”нинг эски сонларидаги хатоларни тузатиши, яъни ингсоц нуқтаи назаридаги ёлғонларни кўпайтириши, кўпинча бутунлай янги хабарга айланиб турадиган матнларни, семантик танлов майдонини иложи борича торайтириб, топқирлик ва қўшимча маъно излашга имкон қолдирмасдан ёзиши керак эди (дарвоқе, “нега “Times”нинг алоҳида нусхалари бўлишига йўл қўйилади? Уларни тўплаш ва йўқ қилиш катта қийинчиликлар туғдиради-ку. Нега “Times” деворий газета шаклида чиқмайди?” – деб сўрашингиз мумкин). Бу гўёки узун телеграмманинг тузилиши сингари қизиқарли. Ва ҳақиқатан ҳам янги тил етарли даражада газета сафсаталарига асосланган. Оруэлл, эҳтимол, “Daily mail” ва Ивлин Во ўртасидаги ёзишмалардан хузурлангандир. Ўшанда ушбу таниқли нашр унга Абиссиния¹даги зиддиятларни ёритишни буюрган эди: “НЕГА ЯНГИЛИК ЙЎҚ? ЯНГИЛИК ЙЎҚЛИГИ – ЯХШИЛИК-ДАН ДАРАК. ЯНГИЛИК ЙЎҚ – ИШ ЙЎҚ. ИШЛА, АҚЛЛИ”. Янги тил, бизга ёрдам бер Худо – ғалати нарса. Тағин шу ҳолат: қўшфикрлилик анчагина ақлни ишлатишни назарда тутаети. 1984 йилда яшаш балки хавфлидир, аммо зерикмайсан.

¹ Абиссиния – Эфиопия давлати яна шу ном билан ҳам аталади.

Аҳолининг саксон беш фоизи ҳисобланган проллар билан боғлиқ вазиятни олайлик. Уруш кетмоқда, бироқ чақирув йўқ. Ташланаётган бомбалар – ҳукумат томонидан аҳолига уруш бўлаётганлиги ҳақида эслатиб туриш учун. Истеъмол товарларининг етишмаслиги уруш даври учун одатий ҳол. Аммо пиво литрлаб сотиладиган қаҳвахоналар, кинотеатрлар, давлат лотереяси, оммабоп журналистика ва ҳатто порнография (Ҳақиқат вазирлиги томонидан “порносек” номи остида ишлаб чиқарилган) бор. Пул етарли, ишсизлик, мустабид қонунлар йўқ. Умуман, қонун деган нарсанинг ўзи йўқ. Бутун аҳоли, проллар ва партиячилар тенгликда, демократик жамиятда бўлгани каби жиноят ва зўравонликлардан холи. Кечалари кўчада бежавотир юриш мумкин. Сизни ҳеч ким тўхтатмайди. Лос-Анжелес услубидаги полиция машиналарини истисно қилмаганда, инфляциядан ташвишланишга сабаб йўқ. Ирқий камситиш сингари давримизга хос бўлган муаммолар йўқ. Голдстейн бизга айтганидек: “Энг олди қаторларда яҳудийни ҳам, қора танлини ҳам, Лотин Америкаси фуқаросини ҳам, ҳақиқий ҳиндуни ҳам учратиш мумкин”. Аҳмоқ сиёсатчилар, бемаъни яширин ўйинлар йўқ, ҳеч ким вақтини беҳуда сиёсий дебатларга сарфламайди. Ҳукумат бошқаруви самарали ва барқарор. Ҳатто, ҳаётда жинсий алоқа ва оилавий ришталар таъсирида пайдо бўлган уқубатларни бартараф этиш чоралари кўрилган. Тизим ҳамма ерда бирдек қабул қилинганлиги ҳайратланишга арзийди. Уинстон Смитнинг гўё $2+2=4$ эканлигини эркин айта олиш йўлидаги эътиқоди туфайли, ундан ташқари барча оёқда қадам босмайдилар – яъни жамоанинг силлиқ бадани чипқон, яра ва йирингга тўла. Уни хира пашшани ўлдирган каби эзғилаб ташламаслик, бу телбалиқдан халос этиш давлатнинг мурувватлилигидан далолатдир.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида Оруэлл на Гитлерни ва на Гитлер социализмининг турли кўринишларини ёвузлик тимсоли ёки зарарли касаллик деб баҳоламаслик кераклиги тўғрисида ёзишга ўзида жасорат топди. У фюрер шахсиятида ҳамда унинг бутун бошли халққа миллий ғурури ва ўз-ўзини хурмат қилиш туйғусини қайтара олган сиёсий тузумида ижобий белгиларни кўрди. “1984” сингари китобларни ёзишга олигархиянинг ижобий сифатларини баҳолай оладиган инсонларгина қодир. Ва чиндан ҳам, оғир оқибатларга олиб келган асрий демократиядан ҳафсаласи пир бўлган ҳар қандай зиёли Катта Оғага қўшфикрлилик нуқтаи назаридан ёндашиши лозим. Унга юз миллионлаб одамлар хурсанд, тотув ҳамда Ғарб зиндон деб ҳисоблайдиган шароитларда ортиқча эътирозларсиз яшаётганликларини кўришига имкон бер ва ҳар қандай зиёли ингсоцнинг у ёки бу турига бошқа тарафлама боқиб, муроса йўлини излашга тушади. Олигархик коллективизмга қарши важ-корсонлар “эркинлик”нинг тушуниксиз анъаналарига эмас, балки тизим ичкарасидаги қарама-қаршиликларга қаратилган бўлиши мумкин.

Меҳр-муҳаббат вазирлиги ертўлаларида О’Брайан Уинстонга партия қураётган дунё ҳақида гапириб беради:

“Кўрқув, жиноят ва зулм дунёси, топтаётган ва топталаётганлар дунёси мукаммаллашган сари тобора шафқатли бўлиб боради; оламимиз тараққиёти машаққат, изтироб ва кулфатларнинг ўсишига боғлиқ бўлади. Ўтмишдаги цивилизациялар муҳаббат ва адолат устига қурилган. Бизники эса нафратга асосланган. Бизнинг дунёда кўрқув, ғазаб, ўз-ўзини хўрлаш туйғуларидан ўзга ҳиссиётларга ўрин йўқ. [...] Янги туғилганларни, худди товукдан тухумини олгандек, оналаридан ажратиб оламиз. Жинсий

майл ва эҳтиёжларни йўқ қиламиз. Кўпайиш худди қайта тикланган озиқ-овқат карточкаси сингари йиллик режа асосида амалга оширилади. Оргазмни йўққа чиқарамиз. Неврологларимиз бунинг учун керакли воситани излашмоқда. [...] Бадбашара ва гўзаллар ўртасида тафовут бўлмайди. Қизиқиш ва ингилишлар йўқолади, ҳаётни тадқиқ этиш ортиқ бўлмайди. Турли хил хузур-ҳаловатларга барҳам берилади. Аммо, ёдда тутинг, Уинстон, доимо, доимо ҳокимиятга маҳлиёлик тобора кучайиб, ўткирлашиб боради. Ҳар доим, ҳар лаҳзада ҳимоясиз душманни босиб олганлик ортидан ғолибона ва хурсанд қичқириқлар, бундан хузурланиш туйғуси бўлади. Агар сизга келажак қиёфаси керак бўлса, этикни тасаввур қилинг. Топталган инсон юзи – абадий...”

Бундай сўзлардан Уинстоннинг томирларида қон қотиб, тили калимага келмай қолади: у жавоб бера олмайди. Аммо бизнинг жавобимиз қуйидагича: инсон бундай эмас, кўполлик орқали пайдо бўлувчи оддий лаззат унга етарли бўлмайди. Зиёлига (афтидан, мавжуд ҳукмронликдан маҳрум бўлган зиёлиларгина бундай концепцияни илгари суришлари мумкин) хузур-ҳаловатнинг хилма-хил тури керак. Сиз ҳукуматга сиғиниш тобора кучайиб, мукаммаллашиб боради, демоқдасиз. Менимча эса сиз соддалик ва жўнлик ҳақида гапиряпсиз ҳамда бу ҳайвоний соддалик мантиқан олганда, ингсоцга таянч вазифасини бажариб турган интеллектуал фаолиятнинг қулашига олиб келади. Лаззат туйғуси табиатан турғун, ҳаракатсиз қолиб кетиши мумкин эмас. Сиз, улгуржи савдогарга қайтим қайтариш ҳақида эшитмагансиз чоғи? Бу айнан сиз гапирган турғун лаззат ҳисобланади. Сиз оргазмни йўқ қиламиз, деб беҳуда гапиряпсиз ва унутиб қўймоқдасизки, қў-

поллик лаззати – бу жинсий лаззат. Агар гўзаллик ва хунуклик орасидаги фарқни йўқ қилсангиз, сизда қўполлик лаззатини баҳолаш учун восита бўлмайди. Лекин бизнинг барча эътирозларимизга О'Брайан жавоб беради: “Мен бутунлай янги инсон ва мутлақо янги инсоният ҳақида гапиряпман”.

Ҳа, балли. Бунинг биз бир неча миллион йиллардан бери биладиган инсониятга умуман алоқаси йўқ. Янги инсон – бу худди марслик каби илмий фантастика соҳасидаги бир нима. Ингсоц ва воқелик ҳақида ниҳоятда эскирган, урфдан қолган тасаввурга эга метафизикадан ўтиш учун квант соҳасидаги ҳайратланарли сакрашни амалга ошириш керак. Сиёсий фалсафа эса, ўша “ҳукмрон шахс” ва эски тоталитар давлатга боғлиқ, боз устига энди у янги моҳият касб этади. Шунингдек, таклиф этилаётган “топтовчилар ва топталганлар олами”ни давлат бошқарувининг ўзгармас жараёнларига мослаштириш даркор. Давлат машинасининг макр-ҳийласи бироз тутуруқсиз – назокатли қўполлик манзарасига зўрға мос келади. Ҳукмдорлик лаззати сезиларли даражада бошқарув лаззати, яна ҳам аниқроғи, бошқарилувчиларнинг шахсий ва жамоавий иродаси андозалари билан боғлиқ. “Этик, топталган инсон қиёфаси – абадий” – бу нафақат ҳукмронлик тимсоли, балки тимсол ичидаги тимсол ҳам. Ингсоцнинг баландпарвоз ва тўмтароқ орзуси ҳақида тинглаб туриб, Уинстон Смит “телбалик овозини эшитяпман”, – деб ўйлайди. Қолаверса, овоз шу қадар қўрқинчлики, унинг ҳалқаси тобора руҳий саломатлигини сиқиб бормоқда: бу нарсага бир қарашда ақлсизликдек туюлган поэзия қодир. О'Брайан шоирлик қиялпти. Биз, ўқувчилар даҳшат ва ҳаяжондан титроқ сезсак-да, ушбу шеърни жиддий қабул қилмаймиз.

Биз ҳеч қайси сиёсатчи, ҳеч қайси давлат арбоби ҳукмронликнинг ўзи учунгина ҳукмронлик қилмас-

лигини биламиз. Ҳукмронлик – бу чўққи, мутлақ ҳоким бўлиб, назоратни ушлаш. Ҳукмронликнинг мукофоти ва ҳузур-ҳаловати – бу сендан кўрқибсинми ёки сени севишсинми, фалокат келтирасанми ёки мурувват кўрсатасанми, таъқиб этасанми ёки эркин нафас олишга имкон берасанми, қирғин уюштирасанми ёки яхшилик улашасанми? Мана шуларни танлаш ҳуқуқи. Ҳокимият нима эканлигини ички омиллар билан чегаралаб қўйилмаган танлов имкониятини кўргандагина англаймиз. Ҳокимият ўзини ёвузлик орқали намоён этганда, биз танлов имкониятининг, қолаверса, ҳукуматнинг мавжудлигидан шубҳалана бошлаймиз. Олий ҳокимият, қоидага кўра, Худога тегишли. Ва бу ҳокимият гуноҳкорларни дўзах қийноқларига гирифтор этиш билангина кифояланганида эди, мавжуд эмасдек кўринган бўларди. Ҳукуматни узоқ ушлаб туришга қодир бўлмаган, танлов қобилияти йўқ ҳар қандай Калигула ёки Нерон фақат бузғунчилик қилиши мумкин. Маркиз де Саднинг ёвуз орзулари оддий усуллар орқали роҳатлана олмаслик натижасида туғилди. Ва биз унинг қамчига таяниш ёки тухумдонларни куйдиришдан бошқа танлови бўлмаганлигига ишонамиз. Бу оргазм олиш эҳтиёжидан халос бўлган О'Брайаннинг садизмидан мантиқлироқ кўринади. О'Брайан ҳокимият ҳақида эмас, кам ўрганилган касаллик ҳақида гапирди. Ўз табиатига кўра касаллик ёки беморни ҳалок этади ёки даволайди. Агар бу феномен касаллик эмас, янги турдаги инсон учун саломатликнинг янги тури бўлса – майли. Лекин биз инсониятнинг эски турига тааллуқлимиз ва янгиси бизни унчалик ҳам қизиқтирмайди. Яхшиси, бизни ўлдириш, худо ҳаққи, аммо олий тартиботларни йўқ қиладиган янги тур керак эмас. Бизни ёки йўлбарс шунчаки бурдалаб ташлайди ёки марсликларнинг ажаловар нури кулимизни кўкка совуради.

Ҳақиқат – партиянинг ички ячейкасида: ички оламга беэйтибор бўлиш ёки уни ўз хошиш-ирода-сига кўра шаклантириш. Агар қийноқ машинаси-ни қувватловчи электр манбаси панд берса-чи, унда нима бўлади? Демак, электр қандайдир сирли усул ёрдамида ишлаб чиқарилар экан-да! Нефть захи-ралари тугаб қолса-чи? Онг уларнинг етарли экан-лигини тасдиқлай оладими? Модомики, эмпирик¹ фикрлаш тарзи қонундан ташқари эълон қилинган экан, фан мавжуд эмас. Техник тараққиёт қурол ишлаб чиқариш ёки шахсий эркинликни бўғиш-га йўналтирилган. Неврологлар оргазмга қарши восита излашмоқда ва бундан хулоса шуки, психологлар лаззатни йўқ қилиш ва оғриқларни янада кучайтириш йўллари тадқиқ этишмоқда. Ҳеч қанақа тиббиёт, касалликларни даволаш борасида ютуқлар, органлар кўчируви ва янги дорилар йўқ. Парвоз йўлаги I ҳар қандай номаълум эпидемия ол-дида ҳимоясиз. Шубҳасиз, жамоа тараққий этаётган бир пайтда алоҳида фуқаронинг касаллиги ва ўлими унчалик ҳам катта аҳамият касб этмайди. “Индивид – бу тўқима, – деди О’Брайан. – Тўқималар чарчоғи – организм учун қувват. Тирноғингизни қирқсангиз, ўласизми?” Бироқ, ички дунё устидаги бу назорат, бедаво дард танани ҳаёт учун курашга тайёрлаган онгни сиқиб чиқарганда, фойдасиз бўлиб қолади. Шубҳасиз, мантиқан ўйлаб қаралганда, тана йўқ бў-либ кетиши мумкин ва Катта Оға ғолиб черков ро-лида намоён бўлади. Яъни, жон ёки жонлар муво-занати мангута эмпирейга – саваланувчи таналар ва оғриқдан ўкиришга мажбур этувчи асаб тўқимала-ри йўқ ҳолатга ўтади.

¹ Эмпирик (эмпиризм) – тажрибага асосланган идрокни, яъни ҳиссий идрок ва тажрибани билишнинг бирдан бир манбаи деб биладиган ва назариянинг аҳамиятини инкор қиладиган фалсафий таълимот, йўналиш.

Табиат, агар уни эътиборсиз қолдирсак ёки у билан аҳмоқона муомалада бўлсак, одатдагидек ўз норозилигини бир вақтлардаги маргарин рекламасидаги каби намоён этади. Партия тасдиқлаган атроф-муҳит ифлосланиши аслида мавжуд эмас. Табиатнинг норозилиги аниқ-равшан. Зилзилалардан қўшфикрлилик ёрдамида халос бўлолмайсан. Жамоавий солипсизм маъбудлар жисмларнинг табиий тартиботини қурғоқчилик ва маҳаллий касалликлар билан жазолаганлари сингари такаббуриликни ўзида мужассам этади. Оруэлл одамлар табиатнинг зарарланишидан кўра атом бомбаларидан кўпроқ қўрқишган даврда ижод қилди ва шу важдан ингсоц ибтидоси анча олдинги, табиат ҳаракатсиз ва мулоийим бўлган, одамлар у билан кўнглига келган ишни қилган уэллс даврига бориб тақалади.

Ҳатто лингвистик ўзгаришлар – табиат ҳодисаси ва улар ихтиёрсиз, мустақил тарзда рўй беради. Янги тилдек давлат томонидан яратилган тилнинг босқичли семантик бузилишлар, унли товушларнинг ўзгариши ва янада бойроқ ҳисобланган проларнинг эски тили таъсирсиз ривожлана олишига кафолат йўқ. Агар “ҳаддан ортиқ ёмон” ёки (макбетча дид билан айтганда) “ҳаддан ортиқ даражадан ортиқ ёмон” жумласини ёмон пиширилган тухумга нисбат бериб қўлласак, бош оғриғини билдириш учун бундан кўра мустаҳкамроқ бирор нима талаб қилинади. Масалан, “кичик оғали ноингсоц ҳаддан ортиқ даражанинг ҳаддан ортиқ даражасидан ҳаддан ортиқ даражада ёмон”. “Катта оғали” – кучайтирилган, ёки “ўлгудай” сингари бетарафроқ жумла. Яккахудоликда бўлгани каби Катта Оғани болға билан бармоғингни уриб олсанг ёки ёмғирда қолиб кетсанг, эслашинг мумкин. Бу эса уни камситиши муқаррар. Камситувчи семантик ўзгаришлар – ҳар

қандай тилнинг тарихида албатта рўй берувчи жараён. Аммо биз инсоннинг янги тури ва янги турдаги воқеликка эгамиз. Ҳозир ва шу ерда рўй берувчи ҳодисалар ҳақида хомхаёл суриш керак эмас.

“1984”ни Свифт услубидаги майда иш сифатида ҳам ёки бўлмаса, олдиндан сезишнинг кенг метафораси сифатида ҳам қабул қилиш ярамайди. Эҳтимолий келажакнинг проекцияси сифатида Оруэлл манзаралари узук-юлуқлиги билан қийматга эга. Ингсоцнинг мавжуд бўлиши мумкин эмас. Тоталитаризмнинг бу амалга ошмас ғояси инсоний тузилмаларга беўхшов тақлиддир. Абадий мавжуд бу мажозий ҳукумат ва Оруэллнинг романи ҳали узок вақт бизнинг энг ёмон кўрқувларимиз мажмуаси бўлиб қолади. Аммо бу кўрқувлар қаердан пайдо бўлди? Биз шунчалар бадбинмизки, гўё ингсоцнинг пайдо бўлишини хоҳлаётгандекмиз. Бизни давлат чўчитади... доимо давлат. Нима учун?

КАКОТОПИЯ (ЁВУЗЛИК МАМЛАКАТИ)

“Қаерда бўлсанг ҳам ишлашга мажбурсан. Бекорчилик учун ҳеч қандай баҳона йўқ. На қаҳвахоналар, на оммавий муассасалар, на фоҳишахоналар бор. Ҳою-ҳавасларга ҳам, сирли учрашувларга ҳам имкон йўқ. Сен ҳамманинг кузатувидасан. Сен нафақат ишлашинг ва ишлашинг, бўш вақтингдан мақсадли фойдаланишинг ҳам керак”. Бу сэр Томас Морнинг “Утопия”сидан эркин таржима. Лотинча оригиналда унчалик ёмон кўринмайди. Инглизча таржимада эса ингсоцча таъмни ҳосил қилади. Мор томонидан ўйлаб топилган “Утопия” атамасининг ўзи доимо дориламон, озод ва гўзал ҳаёт, жаннатмонанд юрт ҳақидаги тасавурларни уйғотади. Аммо у хоҳ яхши,

хоҳ ёмон бўлсин, ўйлаб топилган жамият холос. Сўз таркибини ҳосил қилган юнонча элементлар – “ou” – “йўқ” маъносини англатса, “topos” – “жой” ёки “макон”ни билдиради. Кўпчиликнинг тафаккурида эса “ou” – “яхши, ёқимли, гўзал, фойдали” каби маъноларни ифодаловчи “eu” сўзига ўзгаради. Утопияни дистопияга қарши қўядилар, аммо ҳар иккала термин ҳам утопик қалпоқ остига яширинган. Мен Оруэллнинг хаёлий жамиятини какофония¹ ёки какоблис руҳидаги какотопия деб номлашни афзал кўраман. Диспотияга нисбатан ёқимсизроқ эшитилади ҳамда бу атамаларнинг бирортаси янги тилда учрамагач, улар ҳақида гапириш бефойда.

Аксарият келажак манзаралари какотопик. Жорж Оруэлл какотопик хомхаёлларнинг қизгин тарафдори эди ва унинг “1984” китобини “Энг ёмон хаёлий олам” танловнинг финалчиси, деб ҳисобласа бўлади. Унинг романи катта фарқ билан пешқадамлик қилмоқда, аммо бир китоб борки, у билан Оруэлл беллашишни истамаган бўларди.

Гап Е.И.Замятиннинг “Биз” асари ҳақида кетяпти. Оруэлл мазкур китоб ҳақида 4 январь 1946 йилда “Трибьюн” нашрида эълон қилинган тақризини ёзади. Айнан ўша йили асар ниҳоят Оруэллнинг қўлига тегади. Аслида, Жорж китобнинг мавжудлигини анча йиллар олдин билганди. Бу китоб ҳамиша ҳам камёб бўлган. Асарнинг бугунги кунда бир неча тилларда ўқиладиганида Оруэллнинг улкан хизмати бор. Қизиғи шундаки, унинг рус тилидаги аслиятини топишнинг иложи йўқ. Рус адабиётшуноси ва романнависи Евгений Замятин 1937 йилда Парижда вафот этди. Подшоҳ ҳукумати томонидан 1906 йилда ҳибсга олинган Замятин 1922 йилда ўша турманинг большевиклар сақланадиган камерасига

¹ Какофония – кулоққа ёқмайдиган товушлар йиғиндиси.

кўчирилади. У аксарият ҳукуматларни ёқтирмасди ва ўз табиатига кўра содда анархизм тарафдори эди. Китоб номи гўё анархизм отаси Бакунинг ўша машҳур “Мен мен бўлишни эмас, биз бўлишни истайман” шиорига олиб боради. Бу охир-оқибатда марказлашган қудратли давлат қаршисига индивидни эмас, эркин анархистик коммунани қўйиш кераклигини англатади.

“Биз” романи тахминан 1923 йилда ёзилган¹. Роман Россия ҳақида эмас, у рус сиёсатини тасвирламайди, ҳатто бунга шаъма ҳам қилмайди. Аммо, асар мазмуни мафкуравий жиҳатдан хавфли деб топилганлиги боис тақиқланади. Тасаввурнинг юксак парвози ҳамда узун вақт оралиғига қарамай – нима учунлигини тушуниш қийин эмас. Роман бизни йигирма олтинчи асрдаги қайсидир утопия сари бошлайди. Унинг фуқаролари индивидуалликдан шу қадар холики, исм билан эмас “рақамлар” билан номланишган. Улар униформа киядилар ва инсон деб эмас, “юнифлар” деб аталадилар. Оруэлл телеэкрани ихтиро қилинмаганлиги важдан, “қўриқчилар” деб номланувчи давлат полицияси уларни осонгина кузатиши учун шишали уйларда истиқомат қиладилар. Улар синтетик таомларни истеъмол қилишади, дам олиш ва сайрга овоз кучайтирувчи мосламалардан янграб турган давлат мадҳияси садолари остида сафланган ҳолатда йўл оладилар. Пушти карточкали жинсий алоқа китоби бўлиб, ҳаракатдан сўнг партнёр чекка имзо чекади. Ягона давлатни худди Катта Оға сингари олис ва мавҳум шахс идора этади: у Валинеъмат номи билан машҳур. Валинеъмат ҳокимиятга овоз бериш йўли орқали сайланади, лекин унинг мухолифатчи рақиблари йўқ.

¹ Романнинг аниқ ёзилган вақти номаълум, илк мартаба 1924 йилда эълон қилинган, 1920 йилда ёзилган, деб тахмин қилинади.

Ягона давлатнинг фалсафаси ниҳоятда жўн. Бир вақтнинг ўзида ҳам бахтли, ҳам озод бўлиш мумкин эмас. Эркинлик азобли танлов машаққатига дучор этади, шунинг учун Тангри ўзининг чексиз меҳрибонлиги билан ушбу машаққатларни бартараф этиб, Одам ва Ҳавони барча шароитлари бор жаннатга йўллайди. Бироқ, улар тақиқланган мевани истеъмол қилиш орқали жаннатдан бадарға қилиндилар, озодлик учун бахтсизлик билан товон тўладилар. Барча яхши давлатларнинг бурчи – Жаннатни қайтариш ва озодлик илонини ёқиб юбориш.

Ҳикоячи-қаҳрамон – Д-503 – яхши фуқаро бўлишга ҳаракат қилувчи муҳандис. Аммо даҳшатлиси, унда атавистик¹ импульс белгилари сезила бошлайди. У тақиқланганига қарамай, севиб қолади. Янада аянчлиси, у тамаки, алкоголь сингари салбий одатларга ҳамда давлат хасталик деб эълон қилган тасаввур қилишга қарши яширин ҳаракат раҳбари I-330 “исмли” аёлга кўнгил қўяди. Д-503 аслида инқилобчи ҳисобланмай, у тасаввурлардан рентген нурлари ёрдамида халос бўлишга ҳаракат қилади. Даволангач, полиция фитначилари кўлига тушади ва I-330 нинг қийноқларига бефарқ қараб туради. Охир-оқибатда мавжуд қоидаларга шак келтирувчи барча Валинеъматнинг булут, тутун ёки кўлмак сувга айлантирувчи машинаси ёрдамида қатл этиладилар, яъни ликвидация қилинадилар. Лотинчада “liquid” суюқлик маъносини англатади. Оруэлл фаҳмлайди:

“Қатл, аникроғи, асл моҳиятига кўра қурбонлик келтириш ва у тасвирланган саҳнада қадимги дунё қулдорлик жамиятига хос белгилар мавжуд. Тота-

¹ Атавизм (лот. "atavi" – "аждод") – қадимги аждодларда бўлган белгиларнинг бир неча бўғинда йўқолиб кетиб, кейинчалик бошқа авлодларда пайдо бўлиши.

литаризмнинг иррационал¹ тарафларини ички сезги билан идрок этиш чехраларда зоҳир: инсонни қурбон келтириш, шафқатсизлик учун шафқатсизлик, раҳнамога сиғиниш, унда илоҳий жиҳатларни “кўриш” – буларнинг барчаси Замятиннинг ушбу китобини Хакслининг романидан юқорироққа олиб чиқади”.

Гап, шубҳасиз, Олдос Хакслининг “Биз” ҳамда “1984” йўналишида ёзилган “Ажиб янги дунё” романи ҳақида боряпти. Оруэлл “Ажиб янги дунё”ни узоқ келажак чизгиси сифатида қабул қила олмайди ва Хакслини “сиёсий тафаккур” етишмаслигида айблайди. Хаксли худди Замятин сингари озодлик учун бахтдан воз кечиладиган утопияни тасвирлайди. Балки тақводор доктор Жонсоннинг ушбу атамани ҳам самовий қувонч, ҳам ёш қизалоқнинг янги кўйлак олгандаги хурсандчилигини ифодалашда бирдек эркин фойдаланилганини қаттиқ танқид остига олиб, “мамнунлик” сўзини ишлатиш мақсадга мувофиқлиги тўғрисидаги фикрлари эслангандир. Павловга кўра, пренатал биологик усуллар ва инстинкт шакллануви келажак фуқароларига давлат томонидан белгиланган тақдирдан қониқиш ҳиссини туйишда ёрдам беради. Тенглик, аслида, йўқ нарса. Жамиятда альфа-плюс, яъни зиёлилардан бошланиб, эпсилон-минус, яъни деярли заиф ақл эгаларигача бўлган бешта қатъий табақа мавжуд. Табақалар орасида алоқаларнинг йўқлиги биологик тизимлаштирилган. Зигмунд Фрейднинг таърифига кўра, инсоннинг қаноатсизлигига барча нарсадан кўра кўпроқ айбдор ҳисобланган оила йўқ

¹ Иррационализм – борлиқни иррационал, яъни қонун-қоидалардан холи деб билувчи, бинобарин, уни билиб бўлмайдиган деб ҳисобловчи идеалистик фалсафий таълимот.

қилинган; болалар пробиркаларда ўстирилади, ҳар қандай жинсий алоқа бетартиб ва стерилланган. Бу мутлақо барқарор жамият бўлиб, унда етакчи фалсафа гедонизм¹ ҳисобланади. Аммо Оруэлл бундай жамият ҳаракатчан эмас ва узоқ вақт яшолмайди, деб ҳисоблайди. “На ҳокимлик орзуси, на садизм ва на қандайдир майл-истаклар йўқ. Тепадагиларда бошқарув рулини сақлаб қолиш учун мотивация йўқ, гарчи барча бирдек бахтли бўлса-да, ҳаёт шу қадар маъносизки, бундай жамиятнинг мавжуд бўлишига ишонгинг келмайди”.

Бошқача сўзлар билан айтганда, бахтнинг ортидан қувиш бемаънилик. Эркинлик-чи? Бу нарса учун курашда маъно бор, дейиш мумкин. Оруэлл ҳукмдорлари бошқарилувчилари устидан ўзларининг юз фоизлик ҳукмини ўтказишга хуши йўқ жамиятни тасаввурига сиғдира олмайди. Ва айнан шу нарса унинг наздида “сиёсий тафаккур” ҳисобланади. Жамият мувозанати бошқарилувчиларнинг бошқарувчилар хоҳиш-иродасига қаршилиги асосига қурилган. Ҳукмрон табақа душманлик кайфияти дея баҳоланувчи, куч билан бостиришни талаб этадиган қарама-қаршилик ва шулардан ҳосил бўлувчи садистик лаззатни уюштиради. Оруэлл жамиятни айнан шундай баҳолайди ва тарих у тарафда. Нега бировлар бошқаларни бошқаришга интилади? Бу уларнинг фаровонлиги учун эмас. Ушбу маслакка таяниш – “сиёсий тафаккур”ни намоён этиш демак.

Лекин Г.Уэллс каби адолатли жамият қуриш мумкинлигига ишонувчи утопистлар мавжуд эди. “1984” – маъсум манзарали, эллинистик (ёки Муссолинига хос) архитектурали, кийимлардан ва иш қуролларидан оқилона фойдаланиладиган олам устидан,

¹ Гедонизм – хузур-ҳаловатга интилиш инсонга хос олий ҳислат, деб ҳисобловчи ахлоқий таълимот.

ақл-заковат ёрдамида бошқариладиган, кўполлик, ҳукмронликка ташналик сингари инстинктив туйғулар шафқатсиз бостириладиган жамият устидан масхаралаш. Оруэлл чиндан ҳам инглиз роҳиби бўлганида бу нарсани қайси атама билан изоҳлашни билган бўларди. У илмий социализм ғолиб бўлган ижтимоий жамиятни “пелагианик” деб атаган бўларди.

“Пелагианик” ва “Августинианик” атамалари гарчи теологияга оид бўлса ҳам, инсоннинг борлиқ ҳақидаги тасаввурларидаги икки қутблиликни изоҳлашда фойда беради. Пелагий ёки Морган (иккала ном ҳам “денгиз одами” деган маънони англатади) мавжуд диний ақидаларга хилоф иш қилганликда айбланиб, Фарбнинг ахлоқий фалсафасига таъсирини ҳеч қачон тўхтатмаган черков томонидан милодий 416 йилда судланган. Гарчи, анъанавий христианлик таълимотининг бир қисми эса-да, улар томонидан илгари сурилган инсон концепцияси ниҳоят даражада ишончсиз эди. Анъанавий таълимотга кўра, инсон бу дунёга Илк гуноҳнинг оғир юкини кўтариш учун келади. Бу юкка бардош бериш эса, ожиз инсон боласининг қўлидан келмайди. Ва унга Худонинг раҳм-шафқати ва Исонинг шафоати керак бўлади. Илк гуноҳ Одам томонидан жаннатда содир этилган ҳамда башариятнинг ёвузликка, жиноятга мойиллигининг сабабчиси, деб ишонилади. Замятин бизга эслатганидек, Одам Ато бахтли бўлишни эмас, “эркин” бўлишни истади. У ўзига танлов ҳуқуқини тилаб олди. Яъни у ёки бу қилмишларидан бирини танлаш ҳуқуқини. Аслида, гап ахлоқий муҳокамадан ўтказилиб, сўнг танланган қилмиш ҳақида бормоқда. Озодликка эришиб, у катта эҳтимол ила ҳақиқатдан кўра кўпроқ ёлғонни танлаши мумкинлигини сезмади. У Худога хуш ёқадиган эмас, ўз худбинлигини қондирадиган ишлар-

ни содир этди. Бу билан у ўзини Худонинг жазосига гирифтор этди ва мазкур жазони бекор қилиш ёлғиз Худонинг марҳаматигагина боғлиқ.

Пелагий бу шафқатсиз тақдирни инкор этди. У илгари сурган ғояга кўра, инсон лаънатни ҳам, шафоатни ҳам бир меъёрда танлашга қодир: у гуноҳга ихтисослашмаган, Илк гуноҳ эса умуман мавжуд эмас. Қизиғи, у эзгуликка ҳам ихтисослашмаган ва мутлақ танлов ҳуқуқи уни нейтралга айлантирди. У ҳеч қандай тўсиқларсиз ўзининг гуноҳларга мойил қалбига қулоқ солиши ёки шафоатга лойиқ бўлишга интилиши мумкин. Илк гуноҳга асосланган анъанавий таълимотни ҳимоя қилиш учун янги далиллар келтираркан, авлиё Августин, епископ Гиппонский Пелагийни қаттиқ суд қилди. Аммо, ўн беш асрдан ортиқроқ вақт ўтибдики, у ҳануз жим бўлгани йўқ.

Мазкур нуқтаи назарни биз кўпинча беъътибор қолдирамиз ва гуноҳ ҳақида унутиб, жамият учун нима яхши-ю, нима ёмонлигига диққатимизни қаратамиз. Руҳонийлар “Илк гуноҳ” деб атаган нарса бечоралик, харобалар, нодонлик ва камбағалликка реакциядир. Илмий социализм гуноҳга даъват этувчи сабабларнинг илдизига етиб боради. Инсон нафақат ахлоқий бетараф: жамоавий “жонзот” бўлгани ҳолда у “яхши” ёки жамиятнинг масъулиятли аъзоси бўлишни истайди; унга фақатгина муҳит халал беради. Бироқ, агар дунёвий-пелагианлар бор бўлса (гарчи улар 1933 йилдагига нисбатан камроқ эсалар-да), дунёвий-августинианлар гўё хаёлга ҳам келмайди. Ахлоқий тараққиёт имкониятларини инкор этувчилар одамдаги бузғунчилик, ёвузлик, нафсга эргашиш кабилар унинг гуноҳкор табиатига хос белгилар деб ҳисоблайдилар, зарурий ҳолларда анъанавий теологик позицияларда турадилар. Агар инсонни яхшилаш учун бирор бир нарса зарур бўлса, у ташқаридан

– Худо, Хаётий Қувват ёки номаълум учар жисм томонидан олиб келинган ажнабий вирусдан келиши керак. Бироқ, мазкур дунёқарашларнинг кутблилиги унчалик қотиб қолмаган. Биз бир вақтнинг ўзида ҳар хил циклик фазалар ёки қўшфикрлилик туфайли ҳам Пелагиан, ҳам Августиниан бўлишимиз мумкин. Оруэлл пелагиан ва социалист, ингсоцни яратганда эса Августиниан эди. Баъзан эркин жамиятдаги сиёсий ҳаёт қуйидаги циклга мувофиқ давом этаётганга ўхшайди: Пелагианлик эътиқоди натижасида одамлар ўзларини ривожланишга, либерал идеалга етишишга қодир эмас, дея ҳисоблаганларида ҳокимиятга у ёки бу либерал тартиб келади; либерал тузум қулайди, ўрнига авторитар тузум иқтидорга келади ва одамларни мажбурий тарзда яхши инсонларга айлантиради; кейин одамлар Августиниан фалсафасини ўрганадиган даражада аҳмоқ эмасдек туюла бошлайдилар; яна либерализмга йўл очилади. Биз худбинлигимиз туфайли ўзимизни жирканч ҳис этганимизда Августинианликка, ўзимизни яхши тута бошлаганимизда эса Пелагианликка мойил бўламиз. Эркинлик Пелагианлик учун ниҳоятда зарур; детерминизм (илк гуноҳ туфайли биз ўз ҳаракатларимизга тўлиқ жавоб беришга қодир эмасмиз) – Августинианлик учун. Орамизда ҳеч ким қанчалик даражада озод эканлигимизни билмайди.

Бир-бирига сингиб кетувчи икки теологик таълимотга мурожаат қилганимизда, “ёвузлик” ва “эзулик” ўртасида ўйин ўйнаётгандек ҳис қиламиз ўзимизни. Ўз илдизларидан узилиб, уларнинг маънолари хиралашса-да, ҳиссий бўёқдорлигини йўқотмайдилар. Сиёсатчининг оғзидан “яхшилик” ва “ёмонлик” сўзларини эшитиш ноқулай. Гарчи кўрқинчлироқ бўлса-да, бу сўзлар “тўғри” ва “нотўғри”га алмашганда ноқулайлик бироз чекина-

ди. Мухтасар айтганда, ушбу сўзлар билан ифодаланган ахлоқий иккиюзламалик давлат фаолиятига айнан мос келади, сабаби, ёвузлик ва эзгулик доимий теологик тушунчалардир. Нима хато-ю, нима тўғри? Буни давлат белгилайди. Остазиядан нафратланиш тўғри, аммо кейинги лаҳзада бу нотўғри бўлиши ҳам мумкин. Картошкани мўл-кўлчилик вақтида истеъмол қилиш тўғри, ҳосилдорлик паст бўлган даврда эса – нотўғри. Консерваторлар ноҳақ, биз социалистлар ҳақмиз, масала – ёндашувда. Давлат қонунлари мудом ўзгариб туради. Улар билан биргаликда тўғри ва нотўғрининг қиймати ҳам. Ўзгармас қадриятларга давлатнинг ўзгарувчан хоҳиш-иродасини қарши қўйиш зарурияти, маълум бир қонуннинг қабул қилинишини, гарчи у нотўғри бўлса ҳам, эзгулик, бошқасининг қабул қилинишини эса ҳатто у тўғри бўлса-да, ёвузлик деб аташимизни тақозо этади.

Яхшиликдан кўра ёмонликка мисол келтириш ҳар доим осонроқ. Августиниан айтиши мумкин: бу муқаррар, сабаби ёвузлик бизнинг табиатимизда мавжуд, эзгулик эса йўқ. Ва умуман, “Яхши” – турли маънолар жилвасига эга сўз, биз эса ахлоқий яхшиликни, агар муносиброқ атама бўлмаса, эстетик яхшилик деб аталиши лозим бўлган нарса билан осонгина адаштирамиз. Башариятнинг энг буюк жумбоқларидан бири фашистларнинг ўлим лагерларида яширингани эди. Минглаб яҳудийларнинг йўқ қилинишини назорат қилган қайсидир комендант уйга қайтгач, Шуберт сонаталарини ижро этаётган қизига қараб, қувонч кўз ёшларини тўкади. Шундай бўлиши мумкинми? Ёвузликка хизмат қилувчи инсон қандай қилиб бундай осон тарзда илоҳий эзгулик дунёсига ўта олади? Жавоб шуки, муסיқанинг “эзгулиги” ахлоққа умуман алоқадор эмас. Санъат бизни меҳр-оқибат ва адолатга ўргатолмай-

ди. У олманинг таъми сингари ахлоқий жиҳатдан бетарафдир. Оғзаки чалкашликларни англаш ўрнига биз аномалия ҳақида мулоҳаза юритамиз ёки Жорж Стейнерга ўхшаб, санъатга бўлган муҳаббат, одамларнинг ахлоқий талабларни англашига туртки беради, дея даъво қиламиз. “Вертер ва Шопенга қайғуриб йиғлаган одамлар ўзлари сезмаган ҳолда дўзахдан ўтдилар”. Бу ерда ҳеч қандай жумбоқ йўқ.

“Худо бу эзгуликдир” деганда нимани назарда тутамиз? Худо меҳрибон ва ўзи яратган махлуқотларнинг бахтини таъминлаш билан шуғулланади, дейиш мумкин. Аммо бунга ишониш ва тасаввурга сиғдириш маҳол. Илоҳий “яхшилиқни” панжарали мол гўшти ёки Моцарт симфониялари сингари “тоза нарсалар”га таққослаш осонроқ. Сабаби уларнинг иккаласи ҳам ўткир ва туганмас лаззат беради. Хўранда истеъмол чоғида бир вақтнинг ўзида симфонияни тинглаши мумкинлигини ҳисобга олсак, улар бир-биридан мустақилдир. Санъатдаги “эзгулик” – илоҳий яхшилиқка энг яхши метафора.

Мусиқа асаридаги “эзгулик” ва эзгу ишнинг умумий тарафи – беғаразлик. Давлат нима тўғри-ю, нима нотўғрилигини белгилаб беради ва унга ишонган, давлатнинг буйруқларига сўзсиз бўйсунган инсон яхши фуқаро, дейилади. Эзгулик ва фуқароликнинг бир-бирига сира алоқаси йўқ. Эзгулик қонунга бўйсунуш, мақтовга сазовор бўлиш ёки жазодан қутулиб қолиш учун қилинмайди. Эзгу ҳаракат альтруистик ҳаракатдир. У ўзи ҳақида чор атрофга жар солмайди ва ҳеч қандай мукофот ҳам таъма қилмайди. Эҳтимол, Бетховеннинг Тўққизинчи симфонияси (карлик, сўқирлик, касаллик ва қашшоқликда яратилган) ва камбағалларга плашини совға қилган, моховларни бағрига босган, ўзгаларни қутқариш учун ўзини қурбон қилган авлиёнинг эзгулиги ўртасидаги хаёлий

фарқни илғаш мумкин. Бетховеннинг эзгулиги авлиё амалга оширган яхшилик доираларидан ташқарида. Санъат бу жаннатни беминнат кўриш воситасидир. Ярим илоҳий ҳолатида санъат инсоний манфаат ва қизиқишларидан анча юқори. Насронийлик таълимотидаги жаннатдан фарқли ўлароқ у яхши учун ҳам, ёмон учун ҳам тенг – гўё Худонинг авлиё Августинга кўрсатган марҳамати сингари. Ва бу тор фикрли ахлоқшуноснинг наздида шубҳалидир.

Унда яхши иш нима? Фақирни кийинтиришми, беморга ғамхўрлик қилиш, очларга таом бериш ёки жоҳилларга илм ўргатишми? Мазкур бир-биридан алоҳида ҳаракатларни тирик организмга табиий муҳитда эркин ишлаш қобилиятини қайтариш истаги нуқтаи назаридан умумлаштириш мумкин. Бу ҳаракатлар эзгу бўлса-да, ҳар доим ҳам тўғри эмас. “Жаҳолат – куч”, – эълон қилади ингсоц. Фашистлар айтган эдилар: барча яҳудийлар оч қолсинлар, музласинлар ва ўлим топсинлар. Эзгу иш манфаатдор кишилар орасидаги ирқий ва бошқа тафовутларни тан олмайди. Яхшилик – бу қушнинг синган қанотини тузатиш ёки гуалаяйтер¹нинг ҳаётини асраб қолишдир. Эзгуликнинг поклиги унинг қай даражада беғаразлиги билан ўлчанади; унчалик юксак бўлмаган одамларнинг яхшиликлари аралаш, тушуниксиз ва ғайриихтиёрий мотивларга эга бўлиши мумкин; бироқ, яхши иш назоратдан чиқишга интилади, мақсадлар, қонун ва сиёсат унинг учун аҳамиятсиз тушунчалар бўлиб қолаверади. Биламизки, эзгу ният ёмон оқибатларга ҳам олиб келиши мумкин. Темир йўл фалокатида Чарлз Диккенс бепарволик билан ярадорларнинг томоқларига бренди қуйди ва бу билан бир неча инсоннинг умрига зомин бўлди.

¹ Гуалаяйтер – немис миллий-социалистик ишчи партиясида вилоят миқёсидаги энг юқори лавозим ва унинг соҳиби.

Аммо, у қотил эмасди. Чинакамига яхшилик қилиш қобилияти юқори интеллект ва катта илм билан боғлиқ. Инсонда эзгуликни жоҳил ёвузликдан ажрата олиш қобилиятининг босқичма-босқич ортишини тараққиёт деб аташ мумкин.

Соф шаклда ёвузлик ҳам яхшилик сингари беғараз хусусиятга эга. Агар эзгулик инсон организмининг куч ва имкониятларини эркин намоён этишга ҳисса қўшса, унда ёвузлик муқаррар равишда бу эркинликни чеклашга интилиши керак. Модомики, биз пелагиан эканмиз, унда инсонга тўлиқ ахлоқий танлов эркинлиги берилганлигини қабул қилишимиз керак. Бу имкониятни йўқ қилиш – одамийликдан чиқаришдир. Ёвузлик тирик қалбни манипуляцияга айлантириш вақтида ўзини янада ёрқинроқ намоён этади. Ўлимга маҳкум этиш етарлича ёвуз қилмиш, аммо қийноқлар доимо ундан-да ёмонроқ, дея ҳисобланган. Давлат – инсонийликдан чиқаришдан энг кўп манфаатдор. Давлат ахлоқий танлов масалаларида ташаббусни қўлга олишга мойил ва шахснинг мустақил қарор қабул қилишини таъминлашга интилмайдди. Ҳокимият эгалари ҳукмдор ва бошқарилувчининг хоҳиш-иродалари ўртасидаги фарқни англашлари ниҳоятда муҳим. Идеал ҳолатда ҳукмдорнинг хоҳиш-иродаси мутлақо эркин бўлиши лозим; бўйсунувчиларнинг эркинлиги эса тузумнинг қай даражада авторитарлигига боғлиқ. Давлат – ҳукмдорнинг бошқарилувчилар устидан ҳокимиятни амалга ошириш воситаси. Шундан келиб чиқиб, мазкур восита ўз вазифаларини амалга оширишда иложи борича камроқ қаршиликка учраши керак ва давлатда мужассамлашган ёвузлик ҳеч қачон беғараз бўлмайдди, дейиш мумкин. Бироқ, Оруэллнинг како-топиясидаги қудратли тузум вужудга келади ва у шу қадар ўзига ишонганки, у ёвузликни шунчаки эрмак

учун амалга оширади ҳамда бундан кувонч туяди – бошқача сўзлар билан айтсак, эркак ва аёлларни қасддан қийноқлар ичида фарёд чекувчи ва соғлом ақлидан секин-аста жудо бўлувчи ғайриинсонларга айлантиради. Бу фашистлар Германияси, Совет Россияси ва бошқа кичик автократик тузумлар истган, аммо ҳеч қачон эриша олмайдиган какотопия. Эҳтимол, агностик Оруэлл учун давлат миясидан энг кичик суюғига қадар ёвузлик бўлиб кўринарди. Ёвузлик алоҳида шахс учун эмас, илк гуноҳ – кулгини қистовчи таълимот. Оруэлл социализми инсоннинг ахлоқий ва иқтисодий томонлама юксалишига нафақат йўл қўйиб берди, балки бу нарсага қаттиқ ундади. Унинг Августинлик пессимизми фақат олигархик давлатда дунёга келган инсон авлодларига тегишли эди. Давлат – иблис, аммо, Худо мавжуд эмас. Алмисоқдан қолган диний қарашларидан бошқа ҳамма нарсани ташлаган Ғарбда ёмонлик қандайдир тарзда индивиддан ташқарида мавжуд, деган қараш шаклланган. Вьетнамнинг Милай қишлоғидаги хунрезликлар, Чарльз Мэнсоннинг қотилликлари, Американинг йирик шаҳарларидаги кўчаларда ҳукмрон зўрлашлар, қийноқлар ва одам ўлдиришлар ёвузлик каби кўринади ва қабул қилинади. Аммо, ёвузликни Августин таълимотида бўлгани каби одам табииатининг ажралмас қисми эмас, “ташқаридан келган касаллик”, деб қабул қилиш қулайроқдир. Иблис ва унинг хизматкорлари бўлмиш шайтонлар ёвузлик устидан якка монополияга эгалар, улар одам руҳини эгаллаб олиб, унда ёвузликнинг ҳар қандай кўринишларини – даҳрийликдан тортиб, каннибализмгача ўстиришга ҳаракат қиладилар. Балки шайтонларни қувиб юбориш мумкиндир. Аммо, ёвузлик инсоннинг ўзида кўпаймайди. Имонлилар анчагина бахтлидирлар, боиси улар ўз гуноҳларини ёлғон Ота-

сининг бўйнига қўйишлари мумкин. Оруэллга кўра бутун гуноҳ Катта Оғанинг чекига тушади. Оруэлл гўё реал дунё (унинг бемор хаёлотидан фарқли ўлароқ) янада улканроқ ва ёмонроқ какотопиялар сари ҳаракатланаётганига ишонган. Давлатлар каттароқ ва қудратлироқ бўлиб боради. Босимнинг энг шайтоний усулларини қўллаб, улар борган сари кўпроқ одамларни гуманоид манкуртларга айлантирадилар. Оруэллнинг тасаввуридаги келажак давлат ва одам ўртасидаги тенгсиз кураш, унда инсоннинг муқаррар ва қақшатқич мағлубиятидир. Энди бизнинг вазифамиз – унинг башоратлари ҳақиқатга эвриладими ёки йўқ, шуни аниқлаш.

МАМЛАКАТЛАР ВА БУЮК ДАВЛАТЛАР: МУНОЗАРА

Замонавий дунёдаги кучлар мувозанати Оруэллнинг тўқималари билан қандай таққосланади?

Тамоман ўзгача. Супер кучлар пайдо бўлдилар, аммо, маълум бўлдики, улар учун кичикроқ давлатлар устидан назоратни амалга ошириш осон эмас. Митти давлатлар катталари томонидан ютиб юборилмади. Урушдан кейинги давр регрессив руҳ беҳисоб собиқ мустамлакаларнинг ажралиб чиқиши, мустақил диктатуралар, олигархиялар ва чин демократиялар тўпламларининг вужудга келиши билан ажралиб турди. Тўғри, ҳозир таъсир доиралари, бир-бирига сингишиб кетган тизимлар ва ҳоказолар ҳақида кўп гапирилмоқда, лекин шунга ўхшаш мафкурага эга бўлган Оруэлл моделининг улкан марказлашган блоклари мавжуд эмас. Ҳокимият манбаи қани унда? Давлат механизмларини ағдариб ташлашга қодир ҳақиқий ҳокимият Ислом нефтида

оқмоқда. Оруэлл учун Яқин Шарқ улкан кучлар тасарруф этиш учун баҳслашадиган арзон ишчи кучи манбаи бўлиши лозим эди. Ислом – мана, темир мушти билан қоронғу асрларда насронийликни тормор этган, ҳақиқий жанговар эътиқодидан маҳрум этилган (Иккинчи Ватикан черковига раҳмат) Ғарбга ҳамон таъсир кўрсатиши мумкин бўлган, кучли диний мафкурага эга том маънодаги супер куч.

Ё, Тангрим! Аммо, умуман олганда, сиз Оруэллнинг башоратлари айрим жабҳаларда амалга ошганлигини эътироф этишингиз керак. Америка, Россия ва Хитой тиш-тирноғигача қуроланган, бир-бирига ҳужум қилишга шай турган учта даҳшатли буюк давлат ўрнига ўтишлари мумкин.

Аммо, улар ҳужум қилмаяптилар. Ҳеч қандай ошкора таҳдид бўлмади. Ҳа, оғзаки “жанглар” бор, бироқ, Москва, Пекин ёки Нью-Йоркка ядро ҳужумлари уюштирилмади.

Демак, ҳеч қандай мангу уруш йўқ, шундайми?

Тўғри, йилига бор-йўғи икки-учта майда урушлар. Ҳиндистон Покистон билан, Исроил Миср билан, Иордания Сурия билан жанг қилмоқда. Фаластин, Кения, Ҳинди-Хитой, Жазоир, Ангола, Мозамбик, Тибет, Нигерия, Юнонистон, Голландия Янги Гвинеяси, Конго, Кипр, Ява ҳамда Гоадаги отишмалар. Буюк мамлакатларнинг ҳеч қандай ошкора тўқнашувини йўқ, у фақат воситачилар орқали рўй бермоқда. Корея ва Вьетнам сингари. Ёки 1967 йилда Голан тепаликларидаги рус ҳарбий маслаҳатчилари каби. Руслар ҳам, хитойликлар ҳам Яман Халқ Озодлиги fronti учун мужоҳидларни тайёрламоқдалар. Ва рус кўшинлари 1953 йилги Шарқий Германиядаги кўзғолонни бостириш, 1956 йилда венгерларга, 1968 йилда чехларга ўз жойларини кўрсатиб қўйиш учун бевосита ва очик иштирок этишди.

Аммо, Оруэлл Евроосиёсининг куртаклари, яъни советлаштирилган Европа бор-ку.

Лекин, Европанинг қайси қисми унга кирди? Гарбий Европа автократиядан нафақат Гитлер истибдоди, балки узоқ йиллик пруссизм ва Габсбурглардан кейин ҳам чарчаган. Россия Евроосиёни куч билангина барпо этиши мумкин эди. Бироқ, Россия ҳам, Америка ҳам ҳаддан ташқари куч ишлатишдан кўрқадилар. Митти давлатларнинг таваккалига маҳаллий урушларни бошлашга тайёргарлиги ва буюк давлатларнинг бир-бирига ошкора душманлик қилишни истамаслиги – 1945 йилдан кейинги даврнинг буюк парадокси.

Менинг фикримга кўра, тўғридан тўғри тўқнашувлар юз берган, бунга мисол қилиб, 1953 йилги Корея можароси ёки 1962 йил Кубада содир бўлган ракеталар билан боғлиқ ҳодисани келтириш мумкин.

Оруэллнинг тахмин қилишича (бу масалада у ёлғиз эмасди), ядро уруши ортида доимий, аммо ўтмишда бўлгани сингари чекланган ва доимий қуроллар ёрдамида олиб бориладиган уруш бўйича келишувга эришилади. Ҳаммамиз қачонлардир ядро бомбаларидан кўрққанмиз: улар бизнинг кундалик даҳшатимиз эди. Қирқинчи йиллар охири ва эллингинчи йиллар бошида адабиёт қандай бўлганини эсланг. Ҳеч бўлмаса Олдос Хакслининг “Маймун ва моҳият” ини олайлик. Унда ядро урушидан сўнг варварликка қайтган Жанубий Калифорния, мутацияга учраган махлуқларнинг туғилгандаёқ ўлдирилиши, мавсумий жинсий алоқа, Пашшалар Ҳукмдори ва Бомбалар Ҳомийсига ибодат, уларга келтирилган қурбонликлардан завқланиш ҳолатлари тасвирланади. Ёки Л.П.Хартлининг “Адолат мавжуд” асари дунё ядро урушидан сўнг айбдорлик ҳиссини бошдан кечирмоқда. Гўдакларга қотилларнинг исми қўйила-

ди. Одамзотнинг дунёни ўзгартиришга бўлган ҳар қандай уриниши блокланади. Ахир, биз қиладиган ҳар қандай иш бу ёмонликдир. Ёки “Доктор Стрейн-жлав”ни олинг – бу энди олтмишинчи йилларнинг боши. “Хатоларга бардошли” романи каби руҳга эга асарлар ҳам бор. Оруэлл даҳшат ва террор ядро урушидан анча илгари бошланганлигини тушуна олмасди. Бироқ, ҳамма бир хил хатога йўл қўйди.

Шунингдек, у тез орада атом бомбаларидан кўра даҳшатлироқ потенциалга эга термоядровий қурилмалар пайдо бўлишини олдиндан кўра олмаган. Ўйлашимча, ядро асри ҳақида хулосаларингиз мана бундай: буюк давлатлар бошқалар номидан ёки ўзларининг таъсир доираларида маҳаллий жазо операцияларини амалга оширишдан ташқари тўғридан тўғри ҳаракат қилишдан қўрқадилар; кичик мамлакатлар ҳаракатсиз гигантларнинг оёқлари остида қирпичоқ бўлишмоқда. Гигантлар ажаловар парвозларни амалга оширишининг қулайлиги ва уларнинг оқибатларига жавоб бериш ҳам хамирдан қил сузургандек кечишини биладилар: гап миллионлаб қурбонлар эмас, балки иккала ёки ҳар томондан ҳам зарар етган минглаб тонна электрон қурилмалар ҳақида боряпти. Пигмейлар¹ ўз жанговарликлари учун айбдор эмаслар.

Улар қанчалик узоққа боришлари мумкинлигини тушунадиган даражада бегуноҳ эмаслар. Ва уларнинг иқтисодиёти қанчалик узоққа боришга имкон бераркин? Айтганча, Оруэллнинг уруш учун махсус иқтисодий назарияси ядро бомбалари даврида ишламаганлигини таъкидлаш ҳам қизиқ. Мен ҳаётнинг паст даражасини қўллаб-қувватлаш учун санонат ишлаб чиқариш маҳсулотларини ҳарбий мақсад-

¹ Пигмейлар – Африка, Жануби-Шарқий Осиё ва Океанияда яшайдиган паст бўйли қабилалар вакиллари.

ларда сарфланиши ҳақида айтяпман. Гоянинг ўзи миллатчи Германияда пайдо бўлди: сариеғ ўрнига тўппонча. Америка иқтисодиёти эса қуролланишга сарфланган улкан харажатлар ва тинчлик даврида маҳсулот ва хизматлар ҳажмининг ўсиб бориши билан ажралиб турган. Гўё қитъалараро ракета ва рангли телевизор иқтисодий экспансиянинг бир йўналишига мансубдек. Замонавий дунёда технологияларнинг икки турини – ўлимга олиб келадиган ва гўёки ҳаётни яхшилайдиган хилларини бир-биридан ажратиб бўлмайти. Ва чиндан ҳам, бу даврни асосан ушбу иккаласининг синтези орқали тавсифлаш мумкин: сокин ва ёқимли оқшомда Вьетнам урушини хроматик ўйин-кулги манбаи сифатида телевизор орқали томоша қилиш. Америкалик ҳарбий эскапада¹ларга истеъмолчилик қувончлари билан ёнма-ён юрибдилар. Бу ерда Оруэллга хос ҳеч нарса йўқ.

Аммо, Американча империализм ҳақида Оруэллга хос бўлган нимадир бор – майли, тарқоқ ва яширин бўлса ҳам, ўзининг ингсоци ва куч марказларига эга Океанияни қуриш. Бунда Марказий Разведка Бошқармаси фикрлар полицияси ўрнини босади. Демократиянинг иккиламчи ўйини: ўз тақдирини ўзи белгилаш, сўз ва эътиқод эркинлиги каби тушунчалар қўрқитиш ва босимлар билан муросага келади. Озод франкафоник Канада? Муртадларни ўйлаб ўтирмадан отиб ташланг. Шимолий қўшинига катта миқдорда Америка сармояси йўналтирилди. Италиядаги коммунистик ҳукумат? Бунга хаёлингизга ҳам келтирманг. Мен Римда яшовчи, сиёсатга аралашмайдиган зарарсиз ёзувчиман. Марказий Разведка бошқармаси глобал тинчлик ва озодлик шиори остида мени кузатаётганини, телефон сўхбатларим тингланаётганини жуда яхши билардим.

¹ Эскапада – а) гайриоддий хатти-ҳаракат; б) ҳақиқий дунёдан қочиб, ўзининг хаёлий оламига яшириниш.

Кенгроқ фикрлайлик. Қўшма Штатларнинг анъана-насида авторитаризмнинг Европа моделига мойилликни келтириб чиқарувчи ҳеч нарса йўқ. Эллигинчи йиллардаги жазавали антикоммунизм гарчи ёқимсиз ва хавфли бўлса-да, марказлашган кучга нисбатан туғма нафратнинг ифодаси сифатида қаралиши мумкин. Америка Ғарбий Европа демократиясининг тақдирини белгилашда улкан ҳисса қўшганини инкор этолмайсиз. Трумэн, Эйчесон, Маршалл режаси. Биз Американинг ҳамма нарсани олдиндан кўра олиш қобилиятидан, маърифий демократия анъаналари учун Худо уни ахлоқий устунлик ила мукофотлаганидан, мағрур ишончидан ҳеч қаёққа қоча олмаймиз, аммо бу жамоавий зулмга мутлақо ўхшамайди.

Аммо, авторитаризм йирик давлатларнинг монополияси эмаслиги ҳақиқат. Африка ёвуз ва майда диктатураларга тўлиб-тошган. Гўё мустамлака бўйинтуруғи исканжасида фарёд чеккан халқлар диктатура ўрнатилиши орқасидан зўрға озодликка эришдилар. Сингапурга сайёҳат қилинг, у ерда жаноб Ли мусаффо ва рутубатсиз эркин савдо осмонига мамнун назар солмоқда. Унинг қамоқхоналардаги ёки чет элдаги сиёсий рақиблари ўзини-ўзи тарбиялаш, дея номланган курслардир. Полиция узун сочли ёшларни сартарош столига мажбурлаб судраб боради. Оммавий ахборот воситаларида Испаниядаги генерал Франко даврида бўлгани каби муаммосизлик бўшлиғи мавжуд: дунёвий тантаналар, хушрўй ёшлар, лентали мушукчалар. Кинематографик беқарорлик порнография деб аталади. Мен бир неча йил Мальтада – цензурага учраган фильмлар, тақиқланган китоблар, ёшларнинг онгини бузмаслик мақсадида Англиядан келтирилган газеталардан кесиб ташланган ички кийим рекламалари муҳитида яшаганман. Мальта ҳукумати “хавфли”

газета ва китобларга тўла бўлган уйимни мусодара қилганди. Репрессив ҳукуматлар ҳамма жойда мавжуд ва уларнинг сиёсати иккиюзламачиликка асосланган, гўё улар “халқ фаровонлиги учун энг яхши иш”ни қиладилар. Майда, ёлгончи диктаторлар фониди О’Брайаннинг ҳукмронликнинг ўзи учунгина ҳукуматга интилаётганлигини тан олиши ҳатто мақбул ва ишончли кўринади.

Келинг, бир дақиқага улкан, кўхна демократияга қайтайлик. Биз бу ерда шахсий эркинликка даҳл қилиш аломатларини излашимиз лозим бўлади. Шубҳа йўқки, эски демократик давлатларда репрессив технологиялар мавжуд бўлиб, уларнинг фониди Оруэллнинг фикрлар полицияси ниҳоятда ибтидоий туюлади. Шу боисдан мени мазкур технологияларни баҳолашдаги қийинчиликлар ташвишга солади. Технологияни бундай қоралашни истамасдим. Компьютерларни олайлик. Норберт Винер ва Уоррен Маккалох миянинг математик ва фалсафий фаолиятини тадқиқ этиб, кибернетика асосларини яратдилар. Уларнинг мақсади машина қанчалик даражада инсон онгини симуляция қила олишини, кейинчалик инсон моҳиятидан нима қолиши мумкинлигини аниқлаш эди. Аммо, кибернетик ғоялари муқаррар равишда амалиётга татбиқ этилади ва биз “амалийлик” одатда қандай талқин этилишини биламиз. Назорат қилиниши мумкин бўлган объектларни бошқариш нуқтаи назаридан асосан бу одамлардир.

Компьютер – нейтрал нарса. Ахборот – нейтрал товар. Қанча кўп ахборотимиз бўлса, шунча яхши. Хотира банклари ва у каби нарсаларни мен шундай кўраман.

Бироқ, давлатнинг қўлларига компьютер тушиши биланоқ, у албатта ўз фуқаролари тўғрисида ахборот тўплашни бошлайди. Бу яхши ёки ёмон,

аниқ билмайман. Лекин, 1971 йилда эркин, хавфсиз ва демократик митти Англияда нима юз берганини ўйласангиз...

Аҳолини рўйхатга олиш ҳақида айтяпсизми?

Давлат нималар ҳақида билмоқчи бўлганлигини эслаб кўринг. Оила бошлиғининг мақоми, оилада нечта машина борлиги, ошхонада газ плитаси бор-йўқлиги, ҳожатхона мавжудлиги, келиб чиққан мамлакатингиз, ота-онангиз туғилган давлат, аввалги манзилингиз, маълумот, оилавий аҳвол, болалар сони ва ҳоказо. Айримлар анкета тўлдиришдан бош тортдилар, аммо аксарият аҳоли бажонидил бўйсунди. 800 тонна қоғоз, 10 500 та рўйхатга олувчи ходим. Ўтказиб юборилган ҳар бир савол учун максимал 50 фунт жарима. Романнавис Алан Стиллитоу ёшини 101 да деб кўрсатгани учун 25 фунт жарима тўлади. Етмиш уч ёшли эркак ва олтмиш олти ёшли аёл шахсий ҳаётлари сир қолишини истадилар-у, бироқ жарима тўлашга қурблари етмагани учун панжара ортига равона бўлдилар. Сўнг рўйхатга олиш Департаменти сир сақлашга кафолат берилган мазкур маълумотларнинг бир қисми тижорат ташкилотларига етказилишини маълум қилди. 1980 йилга келиб, бир фирма аҳоли ҳақидаги 90 фоиз маълумотларни ўз компютерида жамлаган бўларди. Полицияга бу маълумотлардан бемалол фойдаланиш имкони берилди. 152 800 нафар руҳий касалликлар шифохоналарининг собиқ беморлари ўз ҳаётлари тўғрисидаги энг интим маълумотларнинг аксарият қисми компютерлаштирилганлигини аниқладилар: интеллект даражаси, қачонлардир қамокда бўлишганми, “у ёққа” олиб кетиш учун қай даражада мажбурлаш лозим, руҳий хасталикларнинг тўлиқ ташхиси, дорига, алкоголизм ёки гиёҳванд моддаларга қарамлик даражаси, эпилепсия ҳақида маълумот берувчи махсус устунлар...

Аммо, чиндан ҳам бундан бирор ёмон мақсад кўзланганмиди? Демак, шахсий ҳаётга дахлсизлик қоидалари бузилганми? Ёшлар оммавий очик мулоқотга киришаётган бир вақтда нега биз шахсий ҳаётимиз тўғрисидаги маълумотлар ошкор этилмаслигини истаймиз?

Билмайман, шунчаки билмайман. Бироқ, ўзингиз ўйланг, давлат – бор-йўғи восита. Ҳамма гап осонгина қуролга айлана оладиган бу восита кимнинг қўлида эканлигида. Диктатура асосларини қанчалик маҳкам тутмайлик, либерализм анъаналари барҳам топади, деб ўйлаш мутлақо асоссиз. Балки Европада янги Гитлер пайдо бўлар ва демократик ҳуқуқнинг кўҳна нормаларига асосланиб, давлат хизматлари унга тақдим этадиган маълумотлардан ўзида йўқ қувонар. Шубҳа йўқки, бутун дунёдаги компьютерлар узоқ вақтдан бери яхудийлар ҳамда хавфли даражада эркин фикрловчи зиёлилар тўғрисидаги ахборотларни сақлаб келишмоқда. Ҳатто ҳозир ҳам... Айтайлик, жиноят содир этилди ва ўрта ёшлардаги, эпилепсиядан азият чекувчи тўртта сохта тишли эркакдан гумон қилинмоқда... Мамлакатдаги қон гуруҳлари копьютерлаштирилган. Давлат барча малаларнинг манзилени билади.

Айтмоқчисизки, бундай билимларни ишониб топшириш мумкин бўлган ҳеч ким йўқ. Таваккал қилишимиз керак. Мен билимларнинг бетарафлигини талаб қиламан. Адолат тантанаси эҳтимол, ҳар доим адолатсизликнинг ғалабаси кабидир. Дарвоқе, мен ҳамма ерда давлат ҳокимиятни мустаҳкамлаётганини эмас, аксинча уни йўқотиб бораётганлигини кўрмоқдаман.

Россиядами? Ёки Хитойда? Қонли митти республикаларда бу ҳақида хабарлар йўқми?

Мен азалдан озодлик дабдабаси сифатида тоза сув ва электр энергияси қабул қилинадиган мин-

тақалар ҳақида айтяпман. Айтмоқчи, мен ҳаёт-даги асосий нарса қандайдир тарзда яшаш эканлиги ҳақида унутганим йўқ. Яъни, кунлик бир пиёла гурчани олишининг бирдан бир йўли бадбўй қамоқхонада ўтириш бўлса... Майли, эшикларни очинг ва мени киргизиб юборинг. Ахир, дунёнинг аксарият қисмларида давлат зулмига қарши эркинлик эмас, шахсиятдан маҳрум тартибсизлик чиқмоқда. Йўқ, мен ҳозир тараққий топган Ғарб ҳақида гапирман. АҚШ, Буюк Британия, Ғарбий Европа ҳақида. Биз анчадан буён бўйни йўгон харизмали йўлбошчиларни кўрмадик. Одатда, сиёсатчилар ҳақоратланишади, давлат арбоблари масхараланади, АҚШ президенти эса ҳақли қамчилашларга бардош беришга қодир. Оруэлл барча оммавий ахборот воситалари (айниқса, телевидение сингари янги авлод турлари) давлат қўлида тўпланади, деб ҳисоблаган. Сабаби улар риторика ва тарғиботнинг кучли воситаси, мағрур кўрсатмаларнинг йўналтирувчиларидир. Аксинча бўлиб чиқди. Биз кўриб турган лавҳалар, шиорлар ҳар нарсага қодир Катта Озага эмас, истеъмол товарларига тегишли. Бизда серсоқол жанублик полковник бўлиб, у қулликка эмас, қовурилган жўжа ейишга мажбурлайди ва бизда очик ҳавода “Кент” ва “Кул”ни чиройли тарзда чекадиганлар бор. Давлат таъм билиш рецепторларини қондира олмайди ёки ҳамдардликни қўзғатишга, қулгили одамлар билан ҳазиллашишга қодир эмас. У қалбларимизни забт эта олмаслигини яхши билади. У биздан тортиб олиши мумкин бўлган ягона нарса – пулларимиз. Бу эса ҳақиқий зулм. Шунини таъкидлаб ўтиш керакки, Оруэллга бу нарсанинг гўё аҳамияти бўлмаган (гарчи “1984” ва “Молхона” асарларидан олган гонорарларини ҳимоя қилиш учун масъулияти чекланган жамият тузишга ҳаракат

қилган бўлса ҳам). Давлат бизнинг устимиздан ҳокимиятни солиқ зулми, бепарво ва ахлоқсизлик билан пулларни тасарруф этиш, тўловчи истамаган нарсаларни безбетларча унга тиқиштириш йўллари билан амалга оширади: бизга нақд пул беринг, агар йўқ десангиз, қамоққа равона бўласиз; уни нима қилиш эса бизнинг ишимиз оғайни. Давлат ёшларни Пентагон ва қуrol ишлаб чиқарувчилардан ўзга ҳеч кимга керак бўлмаган урушларда иштирок этишга даъват этади. Давлат ўзининг хунук башарасини тоталитаризмнинг қийноқ камераларида жаллодларнинг қийноқ усулларига мурожаат қилувчи, тобора ҳукумат қўли эмас, аввал ўлдириб, кейин савол беришга ўрганган квази-автоном куч сифатида ўзини тутувчи полиция тимсолида намоён қилади. Аммо, улар бизни мустаҳкам эътиқод доирасига таёқ билан ҳайдаб киргизишга шошилмайдилар, чунки эътиқоднинг ўзи йўқ.

Демак, айтмоқчисизки, ҳукумат кучининг ҳажми салмоқли, лекин бу куч ингоц жамиятида бўлганидек марказлаштирилмаган. Ўз нуқтаи назарига кўра репрессив, давлат ҳокимиятини бузишга ёки кучсизлантиришга тайёр бўлган қудратли кучлар мавжуд. Масалан, ҳукуматларни барпо этиш ва ағдариб ташлашга қодир трансмиллий корпорациялар бор, бироқ, улар инсон тафаккури, ҳиссиётлари, санъат, одоб-ахлоқ, анъаналар сингари номоддий нарсалар олдидаги бурчларига тупуриб қўйишган. Шунингдек, манипуляторлар, тарғибот борасида устаси фаранглар, бошқача айтганда, иккиламчи фикр, онг ости таъсирлари мавжуд бўлиб, бизнинг истеъмолчи сифатидаги эркимизни чеклашлари ҳам мумкин. Касаба уюшмалари. Ҳар хил озчиликлар – аёллар ҳуқуқларининг курашчиларидан тортиб, гей-содомитларгача. Ва биз жамиятдаги энг жирканч, но-

пок ва бузғунчи кучлардан давлат ҳимоясини кутган чоғимизда, пулларимизни олган давлат нақадар кучсиз эканлигининг аён бўлиши ғалати.

Сиз зўравонлик, талончиликни ўзига касб қилиб олган кўча тўдаларини назарда тутяпсиз. Океанияда бу ҳолатлар йўқ, боиси ўсмирлик даври инстинктига хос тажовузкорлик давлат номидан фашистлар Германиясида бўлгани каби уюштирилган талончилик, зўравонлик ва “қурбон юзига этик кийдириш”га йўналтирилган. Ёки шунчаки “этикни тушириш”. Унда янада шафқатсизроқ, этиклардан фойдаланишга уста полиция талаб этилади. Демократик жамиятдаги кўпчилигимиз учун бу ҳолат техника тараққиёти ва зўравонликнинг кучайишига ҳамоҳанг тарзда сунъий равишда яратилган. Ҳаёт нима? Иш, ортидан телевизор. Кечқурунлари уйдан чиқмаймиз, лекин ҳамма қизиқ нарсалар кумуш патнисда бизга тортиқ этилаётганда нима учун чиқишимиз керак?

Рангли телевизор айнан шу патнисга, оила ўчоғи суррогатига айланди. Бизга ўчоқлар, каминларга эгалик қилишга ижозат этилганда, аланга ичида янада яхшироқ манзараларни кўрдик.

Зерикиш ортидан зерикиш. Ҳақиқий туш ва суррогат тушининг икки тури. Балки, Катта Оғани севиб, янада бахтлироқ бўлармидик?

Худо ҳаққи, бундай деманг. Ҳатто ўйламанг ҳам. Айнан биз шахсий ҳаётимизга ноадекватлик етишмаслигини тан олганимизда, давлат зерикиш, деб номланган бўшлиқни тўлдиришга осонлик билан аралашади. Етгинчи рақамли зондер гуруҳнинг йигитлари билан айланиб қолдик, азизам. Мен этикларимни ялтиратдим. Свастика¹ли боғич тақиш ва миллатчилар митингида “Ғалабага шарафлар”, дея

¹ Свастика – миллатчи фашистларнинг рамзий белгиси.

қичқириш ёқимли бўлди. Ҳаёт етарлича тўқ ва зерикарли бўлмоғи даркор. Модомики, бу зерикиш бизга ёқмаётган экан, дунёқарашимизни кенгайтирадиган пайт етиб келибди. Жорж Оруэллдан сабоқ олиш мумкин. Албатта, ғазабнок ҳамюртларимизга қарши қуролланганлар билан.

Афтидан, давлатга нисбатан адолатли бўла олмаямиз. Давлатдан қўрқмай қўйсак, уни хор қила бошлаймиз. Сизнингча қандай қилиб... давлатга хайрихоҳ бўлиш мумкин?

Англияда мавжуд, аммо Америкада бўлмаган умумжамият фаровонлиги давлати почта қутиларини ижтимоий хизмат чекларига тўлдириб ташлаган бўлса-да, талончилик олдида ниҳоятда заифдир. Давлатнинг ижтимоий ҳимоясига эга бўлиш яхши, бироқ, хайрия ҳақида нима дейиш мумкин? Агар ҳукумат қашшоқлик тушунчасини ўлдирса, биз камбағалларга нисбатан мурувватли бўла олмаймиз. Саноат миллийлаштирилди ва ишчилар ишдан бўшатиб бўлмайдиган ва ўз вазифасига тупуриб қўйган давлат хизматчисига айландилар. Ишлашга бўлган эҳтиёж осонгина йўқолди. Ҳукумат тасарруфига ўтган бутун саноат таназзулга учрайди. Ва умуман, агар давлат ўзгаларнинг пулидан фойдаланса, қандай қилиб мурувватли бўла олади? Бюрократиялар ўз-ўзидан кўпаяди. Улар такаббур ва самарасиздилар. Бизга давлат нега керак? Ташқи сиёсат армияга эга бўлишни, ички сиёсат эса полиция кучига таянишни тақозо этади. Тағин ўша тўппончалар ва аҳборот йиғиш тизимлари.

Келинг, барибир озод Ғарб давлатининг оруэллона йўналишида ривожланмаётганлигини қабул қилайлик. Биз истаган нарсамизни ўқиймиз, кўчаларда порнография томоша қиламиз, пластик чиқинди бўлақларини сотиб оламиз ва амалдорларнинг ишо-

раларисиз ёримиз билан қовушишимиз мўмкин. Биз эркинликни истаб тобора кўпроқ айюҳаннос сола- миз ва одатда уни қўлга киритамиз. Ҳанузга қадар давлат даҳшатли гигант бўлиб қолмоқда. Айниқса, ёшлар учун.

Эҳ, ёшлар...

БАКУНИН БОЛАЛАРИ

Давлатдан кўрқиб ёки унга нисбатан ишончсиз- лик янгилик эмас. Ўн тўққизинчи аср куч ишлатиш воситаси сифатида давлатни йўқ қилиш истаги эъ- тибори билан биздан анча илгарилаб кетди. Жон Стюарт Милл каби мутафаккирлар урушни давлат- нинг одатий эманацияси¹, шахслар ёки эркин ин- соният жамиятлари учун хос бўлмаган ёвузлик деб билар эдилар, бу ўз-ўзидан давлатга нисбатан ғай- ритабий махлуқ, дея қаралишини оқлайди. Карл Маркс уни капиталистик зулм механизми деб топди ва пролетариат ҳокимият тепасига келганда унинг занглаб, парчаланиб кетишига ишонди. Маркснинг замондоши Михаил Бакунин бутун умрини ушбу ёвуз девни афдаришга бағишлади ва Бакуниннинг руҳияти бизни бошқариб туради – аниқроғи, вақти- вақти билан ёшлар орасида кўпинча жаҳолат туфай- ли ҳаётга қайтади. Маркс уни аҳмоқ, агар чоризм жосуси бўлмаса, позер², деб ҳисоблаган. Ўлимидан юз йил ўтиб, тарих уни инқилобий анархизмнинг отаси деб атади.

¹ Эманация – а) фалсафада оламнинг ягона худодан ажралиб чиқишини англатувчи концептуал атама; б) маълум нарсанинг қа- ердандир ёки мураккаброқ нимадандир ажралиб чиқиши натижа- сида бирор нарсанинг вужудга келиши.

² Позер – сохта роль ўйнайдиган, маълум бир услубни, хулқ-атвор- ни бошқаларга таъсир кўрсатиш учун ишлатадиган инсон.

Бакунин туфайли анархизм доимо зўравонлик босқинига соҳиб бўлди: сўзнинг ўзиданок, кордит¹ ҳиди анқиб турибди. Аммо, сўзнинг ўзи зарарсиз равишда юнонча таркибий қисмларга бўлинади: “an” – сиз ва “archos” – ҳукмдор. Яъни ҳукмдорсиз. Қоматдор, сертук, таъсирчан, хушмуомала, зиддиятларга тўла, қўпол ва қаҳрамонсифат рус оқсуяги Бакунин мазкур атамада ўз шахсиятининг изларини қолдирди. Марксдан фарқли ўлароқ, у тизимли фикрлашга қодир эмас эди ва бу ҳолат номувофиклик, қўшфикрлик, икки ҳислиликни унинг фалсафаси, деб қабул қилинишига олиб келди. У одамларни севар, биродарликка ундар, шу билан бирга немислар ва яҳудийлардан нафратланарди. Баррикадалар шамолида соқоли ҳилпираётган унинг қаҳрамонида фашизм аломатлари бор. Бакунин ҳокимиятни инкор этарди, лекин бир мунча вақт диктатуранинг ленинча моделини тарғиб қилди. У Жозеф Прудон ва Пётр Кропоткин томонидан илгари сурилган назариянинг қуруқ нонидан мазалироқ, янада оқиллона анархистик сэндвичдаги чириган гўшт эди. У бўлмаганда анархизм деярли ҳеч ким ўқимайдиган китоблардаги утопик назариялигича қолиб кетган бўларди: Бакунин анархизмни инсонийлаштирди ёки унга қаҳрамон тусини берди. У анархистни Байроник шахсга айлантди.

Бакунин 1814 йилда, Наполеон Ватерлоода батомом мағлубиятга учрамасидан илгарироқ туғилди. Европада ҳамон ҳукм сураётган деспотизм унинг онаси сиймосида акс этди ва гўёки онанинг зулми, Бакуниннинг ўзи таъкидлагани каби эркнинг чекланишига қарши бош кўтаришига сабаб бўлди. Бошқалар унинг болалиги шу қадар осуда ва фараҳбахш

¹ Кордит – тутунсиз, нитроглицеринли порохнинг турларидан бири.

ўтган деб тахмин қилишадикки, кейинги анархизм гўё Жаннат боғига қайтишга онгсиз равишда уришиш сифатида қабул қилинган. У оилада ўн бир нафар ўғил-қизнинг тўнғичи бўлиб, ука-сингиллари унга ниҳоятда катта ихлос қўйган эдилар ва айнан шу боисдан Бакунин инсонларнинг кичик жамиятида турли қизиқиш ва интилишлар, истеъдод ва дидлар бўлиши мумкинлигини, аъзоларнинг марказдан қочувчи темпераментларига қарамай, улар бирдам бўлишга қодир эканликларини англади. Нима учун катта масштабдаги кишилик жамиятлари – шаҳарлар, қишлоқлар, давлат ва борингки, бутун дунёда оиланинг хусусиятларини амалга татбиқ этиб бўлмайди? Ҳаётининг сўнгида у Жаннат боғидаги илон – синглиси Татьянага нисбатан жинсий майли бўлганлигини тан олди, бироқ, шундай жўшқин одамнинг жинсий қуввати гўё йўқ эди. У турмуш қурди, аммо рафиқаси бошқа ётоқлар ва болалари учун бошқа оталарни изларди. Эҳтимол, жинсий алоқа ва инқилоб ҳақидаги ўйлар миясининг айнан бир қисмида шаклландир. Бакуниннинг сўзлари доимо ҳаракатларидан кўра ёқимлироқ ва оташин эди.

Бакунин Россия армиясининг кадетига айланди ва уруш ҳақидаги тезисни илгари сурди. Уни қабул қилишга эса биздаги иккиюзламалик ҳалал беради. Бакунингга кўра, инсонлар ғалаба учун эмас, эндокрин гармонларидан маст бўлиш учун уруш қиладилар. Урушлар кўплаб одамларнинг кундалик ҳаётидаги ҳайвоний монотонликдан афзалроқдир. Бошқа тарафдан урушлар зерикарли интизом ва ҳақоратли қоидаларни англантишини ҳам билар, армия ҳаётининг айнан шу жиҳатига қарши исён унинг инқилобий шижоатига шижоат қўшди. У истеъфога чиқди ва Гегелни ўрганиш учун Берлин университетига ўқишга кирди. Гегелнинг инсон руҳия-

тига берган таърифи (яъни “мен” бу “биз”, “биз” бу “мен”) Бакуниннинг шиорида акс этди: “Мен мен бўлишни эмас, биз бўлишни истайман” ва бу ўз навбатида Замятиннинг “Биз” романи номини маъно билан тўлдирди. Тарихнинг ҳақиқатни аниқлаш ҳаракати, шунчаки воқеалар конвейери эмас, мафкуралар курашининг диалектик жараёни сифатидаги Гегелча тамойили Бакуниннинг кўплаб авлодларини руҳлар оламида қотиб қолган фалсафани рад этишга ҳамда ялпи материя оламини тадқиқ этиш тизимини қабул қилишга ундади. Социализм тарихнинг метафизик изоҳига муҳтож эди ва Гегель диалектикаси айнан шу изоҳга пойдевор вазифасини ўтади. Бакунин мазкур фалсафани қабул қилди ва ундан ўз мақсадларида фойдаланди. Тарих янги дунёни барпо этишга интилоқда, шу боисдан янги эскидан кўра яхшироқдир. Агар эскисини йўқ қилсанг, янгиси пайдо бўлади. Шундай экан, келинг, ҳамма эски нарсаларни йўқ қиламиз. Айнан шу нарсаси “анархизм”га даҳшатли ва жозибали жарангдорлик бахш этади. Бакунин инқилобий анархизмни карьерага айлантирди. 1848 йил Европадаги кўплаб халқ қўзғолонлари (бошқача қилиб айтганда, зиёлилар томонидан халқ номидан уюштирилган қўзғолонлар) билан ажралиб турди. Бакунин ҳаммасига шошилди, аммо ҳар сафар уларнинг энг чўққига чиққан вақтига улгура олмади. У Париждаги баррикадаларга кеч қолди, лекин янги Франция пойтахтида шу қадар катта шижоат ва ғайрат намоён этдики, оқибатда ҳукумати уни Польшада инқилоб бошлаш учун юборди. Йўлда у Прагада тўхтаб, кўчаларда қонли қирғинлар уюштирди: мазлум славянлар зolim Габсбургларга қарши – олдиндан белгиланган натижа билан. Варшавага етиб бормай туриб Дрезденда саксонларга қарши қўзғолонда қатнашди ва

маҳаллий ҳукумат томонидан қўлга олиниб, ўлимга ҳукм этилди. Бироқ, афв этилди ҳамда подшоҳ полицияси ихтиёрига топширилди. Петербургда даҳшатли қамоқ таъмини татиб кўрди, сўнг Сибирга сургун қилинди. У қочиб кетиб, барибир Польшани озод қилишга уринди, аммо муваффақиятсизликка учраб, Лионда йигирма тўрт соатлик инқилобий коммунага бошчилик қилди, сон-саноксиз махфий жамиятларни ташкил этди ва Карл Маркс билан Биринчи интернационал етакчилиги учун курашди. Ниҳоят, Болоньядаги кўча баррикадаларида қаҳрамонларча ўлим топишга уринди. Италиядаги кўзғолонлар ҳам муваффақиятсизликка учрагач, ўз ётоғида жимгина ўлиш учун Швейцарияга йўл олди. Бакунин ўкинч билан вафот этди. У инқилобий анархизм учун аксилкучлар ниҳоятда қудратли деб ҳисобларди. Аммо, анархизм у билан бирга ўлмади ва олдинга қараб интилишда давом этди.

Аникроғи, конвульсив сакрашлар билан гумбурлаб, оҳиста чўқди. Бакуниннинг тўғридан тўғри издошлари янгига автоматик тарзда эришиш мақсадида эскиларни йўқ қилиш билан овора эдилар: бомбалар улоқтирдилар, у ёққа ўт қўйдилар, бу ёққа ўт қўйдилар, империализмнинг таниқли арбобларига суиқасд уюштирдилар, нафақат буржуазия, балки пролетариатнинг ҳам кўнглига кўрқув солдилар ва гўёки уларнинг анархистик подшоҳлиги даври келадигандек эди. Анархизм аҳмоқона машҳурликка эришди ва реакцион кучлар томонидан матбуотда қаттиқ саваланди. Князь Пётр Кропоткин унга бой берилган фалсафий обрўсининг бир қисмини қайтариб берди, интеллектуал, утопик унсурларни таъкидлади, шу билан бирга уни ишчилар синфи учун ишончли таълимотга айлантди. Демак, фақатгина аристократия ўйлаб топиши мумкин бўлган фалса-

фа секин-аста таъсир кўрсата бошлади – айниқса, у Испанияда касаба уюшмалари билан мохирона мурасага келди. Коллективизм ва кооперация гўё бирга фаолият юритаётгандек эди, аммо кейин Фуқаролар уруши бошланди. Жорж Оруэлл айнан необакунианлар билан ёнма-ён курашди. Октябрь инқилоби даврида расман Совет тарихий илми томонидан унутилган анархистлар фаоллик билан ишлашга ўтдилар. Улар инқилоб манфаатлари учун кўп тер тўқдилар, лекин большевиклар диктатурасини тан олмадилар. Улар Россияда, кейинчалик Оруэллнинг унутилмас даҳшатли тахминида бўлгани сингари Испанияда отиб ташландилар. Анархизм – марксистлар ҳам, капиталистлар ҳам қабул қила олмайдиган шерик. У кўпчиликда ўз асри учун ҳаддан ташқари романтик ва ҳаётга ярамайдигандек таассурот қолдиради. Бироқ, қутилмаган жойларда қутилмаган авлиёлар дунёга келади. Сакко ва Ванцетти нафақат анархист-биродарлар сифатида қаралган, балки авлиё ва анбиёлар қаторига ҳам киритилганлар.

Анархизм кулдан бунёд бўлди, лекин асосан ёшлар орасида. Ёшлар, эҳтимол, ўзларини ҳам социализмдан, ҳам капитализмдан ажратишни исташади, зеро, уларнинг иккаласи ҳам полиция ва қонунларга эга, мулкка ҳурмат билан қарашади ҳамда ҳаддан ортиқ моддиятга берилиб кетишган. “Мулк, – деб ёзганди про-анархист Прудон, – бу ўғрилиқнинг маҳсули”. Ёшлар идеализмга мойил бўлиб, бу ўспиринлик, деб аталган касалликнинг аломати бўлиши мумкин, бироқ айнан шу нарса адабиётда дунёга романтик янгиланишни берди. Шунингдек, улар зерикарли, фақат пулни ўйлайдиган, мулкка эга бўлишга нисбатан носоғлом эҳтиросга эга ота-оналарига қарши исён қилишга мойил. Ота-оналар уларни ўз манфаатлари, яъни ёшлар эга бўлмаган

ва бўлишни ҳам истамайдиган мулк учун курашга юборишга, қурбон қилишга тайёр. Давлат (ва биз буни айтишдан зерикамиз) – бу ота тимсоли. Дунёдаги улкан ёриқлар диний, этник ёки иқтисодий эмас; улар ягона асл ёриққа – ёшлик ва қарилик ўртасидаги жарликка туташидилар. Менга бу жарлик бир неча йил илгари Ғарбий Берлинда намоён бўлган эди. Деворни бутун узунлиги бўйлаб кўздан кечириб, “Моби Дик” номли паб столига дам олиш ва ичиш учун ўрнашдим. Унда ёшлар ишлашар, ташриф буюрувчилар ҳам асосан ёшлар эди. Ҳеч ким менга хизмат қилиш учун келмади. Ярим соат ўтгач сабабини сўраш учун пештахта сари бордим. “Чунки, – деди орийча ташқи кўринишга эга йигит, – сиз урушни бошлаган авлоддансиз”.

Умуман олганда, сабаб адолатли эди. Ёшлик ва кексалик ўртасидаги жанг, аниқроғи, балоғат ва етуқлик ўртасидаги уруш – динамикани келтириб чиқаради, адреналин шовқини ҳаётга қизиқиш уйғотади. Бу уруш табақавий ва мамлакатлар ўртасидаги курашларга қараганда мақбулроқ ва у қадимги юнон афсоналарига романтик тарзда боғланади. Аммо, одатий хатолардан топиб бўлмайдиган муаммо мавжуд. Биз ер ёки пул учун курашганимизда, фазодаги моддий нарсалар учун рақобатда бўламиз. Кексалик ва навқиронлик ўртасидаги уруш – вақтлар орасидаги жанг. Ёшлик вақтни қамчиловчи йигитча, унинг моҳияти вақтинчалик. Ёшлик вақт ўтиши билан етуқликка, кексаликка эврилади – ўз душмани тарафига ўтади ва ҳеч ким чизикнинг қай нуқтада кесишишини аниқ айтолмайди. Қарилик ҳам абадий эмас, лекин у бир лаҳзалик ва қайтариб бўлмайдиган ўлим билан тугайди. Ёшлик – мазкур жараённинг бир қисми, лекин ёшлар учун у доимий, фазовий турғун ҳолида қолмоғи муҳимдир. Ёшлар келиб-кетавера-

дилар, ёшлик абадий қолади. Ҳар қандай ёш одам ўз ёшлигини ёшлар муҳитидаги иштироки билан тасдиқлаши керак. У ёшлар орасида бўлса ва ёшлар уни қабул қилсалар, у ёшлигини англайди. Кексаларга эса қариликлари ҳақида жамият қафолати керак эмас ва улар ёлғизликда ўлим келишини кутадилар.

Ёшлар гуруҳи қилишдан кўра бўлиш ҳақида қайғуради. У ўзини аъзоликнинг давомийлиги нуқтаи назаридан англай олмайди ва маданий узлуксизликнинг ўзи йўқ. Муҳими, қаердадир ёшлар билан бирга ўтириш. Ҳеч нарса қилмаслик чегарасидаги ҳаракатлар мавжуд, масалан, кучсиз наркотиклар, галлюциногенларни қабул қилиш, рок мусиқасини тинглаш – ҳар иккиси ҳам санъат ва адабиётнинг ўрнини босишга хизмат қилади. Кексалар жамияти ва қоидаларидан бегоналашишдан мубҳам ҳис пайдо бўлади ва бу бегоналикни тажовузкорлик билан изҳор қилишга ҳожат йўқ. Афсуски, геронтоқратия¹ агентлари ва эскилар ҳукумати тажовузкор ҳамда мувофиқликни талаб этмоқдалар. Ўзининг борлиги билан кифояланадиган ёшлик мавжудликдан экзистенциалликка ўтишга мажбур. Сиёсат ва контрмаданият кабилар орқали гуруҳ ўзини етуқлар жамияти сифатида англайди. У ўн тўққизинчи аср коммунасига ўхшаб ўз-ўзини ўрнатилган тартиб-қоидаларга қарши қўйган бўлса-да, аммо бу тартибни ағдаришга бел боғламаган.

Албатта, буларнинг бари ҳаддан ташқари содалаштиришдир. Агар, олтмишинчи йиллардаги ёшлар ҳаракатларини ибтидоий анархизм нуқтаи назаридан таърифлаш лозим бўлса, анархизмга бериладиган таърифлар ниҳоятда кўпайиб кетади. Ўз бегоналик туйғуларидан келиб чиқиб Германия ва Скандинавиянинг “прагматик анархистлари” синга-

¹ Геронтоқратия – ҳокимиятнинг кексаларга тегишлиликл таъминиди.

ри изчил сиёсий фалсафани яратган ёшлар ҳам бор бўлиб, улар асосан зиёли қатлам вакилларидан иборат эдилар. Хитой Халқ Республикасининг Юньан провинциясида 1968 йилда марказий ҳукумат томонидан бостирилган анархист ёшлар ҳаракати мавжуд эди. Бакунин образига асосан Америка ва Европадаги ўз пайғамбарларининг катталаштирилган суратлари билан полиция, телевидение, автобанлар, уруш, қотиллик, қамоқхоналар, борингки, эскилар томонидан яратилган жамики нарсалардан шикоят қилиб намоишларга чиққан ёшлар мурожаат қилдилар. Бакунин ўжарлик билан давлат мавжуд эмаслигини таъкидловчи ёки ўзини давлатга кўнгилсизликлар туғдиришга бағишлаган, аъзолик ва чиқиб кетиш мутлақо ихтиёрий бўлган ҳаракатнинг илоҳий раҳнамози бўлиб хизмат қилишга қодир эди. Аммо йигирманчи аср анархистик ҳаракатларининг мақсади асосан давлат ҳокимияти ва куч ишлатар тизимларнинг ҳақиқий альтернативини таклиф этиш эди. Ёшлар коммуналари ва ҳатто кексалар кибуц¹лари ҳам хоҳлашса-хоҳлашмаса, давлат мавжудлигини тан олишларига тўғри келади: уларнинг ўзлари давлатнинг марҳамати туфайли мавжуддилар. Бугун давлат йўқ бўлган жойнинг ўзи йўқ.

Озод дунёнинг сиёсий келажаги борасидаги ҳар қандай мунозарада ёшлар ҳаракати анъанавий эркинликка қандай хавф туғдириши мумкинлигини жиддий кўриб чиқиш керак. Ёшлар учун бу нарса ғалати кўриниши мумкин, боиси эркинликни чеклашга бўлган уринишлар тобора авж олаётган замонда улар ўзларини озодликнинг ягона кўриқчилари, деб ҳисоблайдилар. Тўғри, кексалик ёшликнинг эркини

¹ Кибуц – мулкый жамият, фаолият ва истеъмолда тенгликни назарда тутувчи Исроилдаги қишлоқ хўжалик коммунаси. Бу ерда гуруҳ маъносида.

чеклашга ҳаракат қилади, лекин аслида, айнан шу нарса ҳамма нарсага рухсат берувчиликдир. Агар одамлар эркин туғилсалар, унда ингсоцга кўра хайвонлар эркин туғилгандирлар: иккита турли хил ҳаракатлар орасидан бирини танлаш эркинлиги танлов нимани англатишини билишни тақозо этади. Биз билимларни тўғридан тўғри тажриба натижасида оламиз, масалан, куйган болакай оловдан қўрқади ёки китоблардан ўрин олган ўзгалар тажрибаси орқали. Нео-анархистларнинг овози кинематограф Девид Хоппернинг “Китобларда ҳеч нарса йўқ, йигит” деган, ёки “Ёшларга билимнинг кераги йўқ. Ёшлик ҳамма нарсага ўзи эришади”, деган англиялик поп-кўшиқчисининг овозидир. Прimitивизмнинг кичик бир хабарчасига қулоқ солиб, доктор Сэмюэль Жонсон шундай деган: “Ҳаммаси ачинарли, жаноб. Бу хайвоний жиҳат”. Мазкур ёндашув шерга қараганда сигирга кўпроқ мосдир. Сигир узоқ вақт далада юради, шунда оқсилни гўштдан тезроқ ва самаралироқ олиш мумкин. Биз кексалар, таълим гўштини таклиф этамиз, контрмданият ўт-ўланларга қайтмоқда.

Таълим ўтмишдан олинган тез ва тежамкор таомлар асосига қурилган. Бакунин Гегелнинг эксцентрик назарияси билан ўтмишни рад этади. Яъни янги бўлмаган ҳар қандай нарса аҳмоқонадир. Ёшларнинг ўтмишни рад этишлари мутлақо мантиқий, сабаби абадий ҳозирги замонда яшовчи одамлар учун у бефойда. Кексалар ёшларни бостиришга урина бошлаганда, тўқмоқлар ўтмишнинг муқаддас номи билан сайқалланади. Ёшлар таълим муассасаларини рад этишлари шарт эмас, чунки сенга таълим берилган вақтда сен ўз муҳитингдасан ва ўқув жараёни бунда аҳамиятга эга бўлмаган ёки рад этилиши керак бўлган нарсаларга умумий нуқтаи назар сифатида қаралади. Яъни ёшлик мафкураси исталган протест-

га қаратилган. “1984” пайдо бўлган дастлабки йилдан буён ёш анархизм марказий ҳукумат устидан қай даражада устунлик қила олганини мисол сифатида келтириш ибратлидир. 1949 йилда орадан йигирма йил ўтгач, олийгоҳлар бошқаруви вакиллари анъанавий таълим тизимидан осонликча воз кечиши ҳеч бир талабанинг тушига ҳам кирмаган. Талабалар шунчаки талаб қилиш орқалигина ажойиб ҳуқуқ-эркинликларга эга бўлдилар. Кексаларнинг бунга саволи “Нима учун?” бўлди, ёшларники эса – “Нега энди йўқ?”. Соғлом ақл доирасида талабалар ётоқхоналарда нега аралаш ҳолда яшай олмасликлари, нега бетартиб қовушиш мумкин эмаслиги, нима сабабдан гиёҳванд моддаларни бемалол қабул қилиб бўлмаслиги тўғрисидаги саволларга умумий сабабларни топиш қийин. Истеъмолчилар жамиятида таълим ва билимни бошқа истеъмол товарларидан ажратиш қийин. Агар талабалар Петромузикология (рок-музиқаси тарихи ва эстетикаси), суахили тилининг базавий курси ёки Боб Дилан шеърятини ўрганмоқчи бўлсалар, улар истеъмолчи сифатида ўз пуллари эвазига ўзлари истаган нарсаларга эга бўлишлари керак. Таълимнинг юқори қийматга эга эканлигини тушуниш учун маънавиятимиз етмаса, у ҳолда унинг мазмуни, Лотин тили ва Ўрта асрлар иқтисодиётини ўргатишга керакли сабабларни топишимиз мушкул. Табиийки, талабалар ўз хоҳиш-истаклари ва норозиликларини ўзлари томонидан сайланган етакчига изҳор қилишлари лозим. Ҳатто анархистларга ҳам раҳбар лозим, деб таъкидлаган Бакунин лидер сифатида ўзини назарда тутганди. Ўз издошлари сингари у ҳам янги раҳбарият турлари эски диктатура ва олигархияларда мавжуд иллатлардан холи бўлиши кераклигини таъкидларди: озод эркак ва аёллар жамиятининг раҳнамоси уларнинг зулмқори эмас,

хошиш-истакларни қондирувчи вакил бўлиши лозим, сабаби зулм вайрон этилган ўтмишга тегишли. Замонамизга хос бўлган кулгили феномен – 1968 йилги Париждаги талабалар томонидан содир этилган тартибсизликларда баррикадаларнинг асосий қахрамони Даниэль Кон-Бендит ёки Халқаро ёшлар партияси асосчиси Жерри Рубин сингари талабалар етакчиларининг катта саҳнага чиқиши. Ҳозир жуда камчилик эслай оладиган бу номлар француз коллежларида “ўз-ўзидан пайдо бўлган маоистлар”, “голландиялик кўзғолончилар” қотиллик, дўкондаги талончиликлар ва инцест сингари *arte gratuit*¹ларда катта “муваффақият” қозонган пайтлари янгиликларнинг доимий қахрамонлари эдилар. Шу ерда савол туғилади: сиёсий фаолиятнинг таълимга қандай боғлиқлик жиҳати бор? Ёшларнинг ҳақиқий етакчилари етарлича билим ва кўникмаларга эга, маданийлашган жамиятда жон сақлаш ва замон шиддатига дош бериш учун нималарни ўрганиши лозимлиги ҳақида хабар берувчи педагоглар бўлиши керак, аслида. Навқирон авлод вакилларининг ўзларига раҳнамо танлаш истаги ўн икки ёшли болалар тенгқурлари орасидан ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун етакчи сайлаганларида ўз мантиқий чегарасига етган эди. Бу билан ёш тоифалари чегараси кенгайишдан тўхтаб қолмайди, масала етакчиларни қандай топишда.

Талабалар етакчилари матбуот уларни тасвирлагани сингари эклектик² мулоҳазали маҳмадона экстремистлар, ўзларининг қуруқ ва тумтароқ нутқларида Маркс ва Бакунинни, Дзен-буддизм ва маоизмни чалкаштириб юборувчи, борган сари торайиб борувчи озодлик ҳақидаги талабларидан ўзга аниқ дастурга

¹ *Arte gratuit* – қизиқишсиз ҳаракат (фр).

² Эклектика (ёки эклектизм) – милодий II асрда пайдо бўлган, бир-бирига ўхшаш бўлмаган ғоя ва қарашларни бирлаштиришга асосланган фалсафий таълимот.

эга бўлмаган кишилардир. Асл хавф-хатар шундаки, ёшлар етук, нимани исташини аниқ биладиган ва чиндан ҳам радикал ақллар қўлида ўйинчоқ бўлишлари мумкин. Талабалар кураш олиб борадиган нарса, айна пайтда оғизларда бўлган, шу туфайли муҳимдек туюладиган ғоядир. 1968 йилда Париж кўчаларига чиққан талабаларни ҳам катта ёшли агитаторлар бошқарган. Ёшлардан иборат гуруҳлардан таран¹ сифатида фойдаланиш, айниқса, қулай: ёшларда энергия, қизиққонлик ва соддалик бор. Улар ингсоцни амалга татбиқ этишни истовчи тарғиботчилар учун бебаҳо ҳисобланган барча сифатларга эга. Ёшларни ўтмиш ва кексаларнинг душмани сифатида Катта Оғани севиб қолишга ўргатиш осон. Ахир, у эҳтиёткор ва ўзини Ота, деб ҳам атамайди.

Дастлаб Оруэлл дунёси ёшларни ўзига жалб этиши мумкин эди. Унинг ажойиб анархистик хусусияти бор: унда қонунлар мутлақо мавжуд эмас. У ўтмишни ҳозирги кун тўқиб чиқаришни истайдиган ҳар қандай афсоналар билан тўлдириш мумкин бўлган бўшлиқ деб ҳисоблайди. Оруэлл дунёси нафратланадиган қавм сифатида кўхна анъаналарга содиқ, кескин ва консерватив дахлсиз инсонларнинг кенг гуруҳини яратади. Эски тил ёшлар ва партия оламига хос бўлган мангуликка дохил тушунчаларни ифодалаб бера олмаганлиги вазидан рад этилди, аммо янги тилда ёшлар сўзлашув услубининг лаконик шиддати мужассам. Кейинги ҳодисалардан ташқари, ингсоц аввалига ўтмишни йўқ қилишга тайёр ёшлар орасидан шижоатли тарафдорларни топади. Сабаби – бу ўтмиш. Ингсоц инқилобини қабул қилинг, боиси у аллақачон Мао, Че Гевара, Кастро ва Бакуниннинг мифологик аралаш-қуралашларини ўзида мужассамлаштирган. Эскини йўқ қилиш ва

¹ Таран – қадимги жангларда қалъа ва шаҳар дарвозаларини бузишга мўлжалланган оғир мослама.

янгилик яратиш қувончи инқилобнинг истиқболлари саналади. Инқилобдан кейин нима бўлади – бу бошқа масала.

Агар, янгилик содда ва жоҳил ёшлар томонидан шубҳа остига олинса, уни ўтмишдан олинган меъёрлар асосида қайта таҳлил қилиш мумкин. Албатта, мен ҳайвоний ҳаётдан бошқачароқ, инсонпарварлик ҳисобланадиган, биргаликда биз зерикканча урф-одатлар деб атайдиган қадриятларни ташкил этувчи бало-баттарларни назарда тутмоқдаман. Таассуфки, бу қараш мутлақо назарий ва тахминларга асосланади, яъни Худо инсонни яратганлари ичида энг қадрлиси сифатида севиш учун бунёд қилди, сабаби ҳамма махлуқотлар ичида инсонгина унга энг кўп ўхшайди. Илоҳий мавжудликка инсоний масса эмас, алоҳида шахс яқинлашади. Худо якка-ю ягона, шу жумладан, эркак ёки аёл ҳам худди шу сифатга эга. Худо ҳам, одам ҳам озоддир, аммо одамнинг озодлиги мазкур неъматнинг моҳиятини англагандагина кучга киради.

Инсон озодлиги – мунозаралардан тушмай келадиган мавзу: гарчи у кўпинча таърифларсиз, илоҳиёт ва метафизиканинг моҳиятини тушунмасдан туриб муҳокама қилинса ҳам, ҳамон талабалар йиғинларида ҳаётга қайтмоқда. Пелагий ва Августин издошлари “Инсон озодми, ёки йўқ?” – деган савол билан найзаларни синдирадилар; калвинистлар ва католиклар бир-бирларига бақиришга уринадилар; ҳатто Милтоннинг жаҳаннамида ҳам шайтон шаҳзодалар эркинлик ва тақдири илоҳий ҳақида баҳслашмоқдалар. Тақдири олий битиклари Худо ҳамма нарсани билгани боис, инсон нима қилмасин, унинг ҳар бир ҳаракати Худога аён бўлиши, айнан шу сабаб туфайли одамзод эркин бўла олмаслигини таъкидладилар. Муҳолифат бу муаммони Худо инсон-

га ирода эркинлигини атайлаб келажакни кўришни тақиқлаш эвазига берганлигини таъкидлаш орқали ҳал этади. Инсон агар Худо олдиндан кўришни истамаган ҳаракатни содир этса, у ҳолда Худо ўзининг олдиндан кўриш ҳақидаги хотирасига ўтади. Бошқача айтганда, Худо ҳамма нарсани билади, дея таърифланади, аслида эса у ўзининг бу фазилатидан фойда чиқаришга уринмайди.

Эркинликка қарши бўлган далиллар фуқаролик соҳасига ўтказилиши мумкин. Инсон тақдири нафақат генетик жиҳатдан олдиндан белгиланган, балки унинг жисмоний ва руҳий ривожланишига маълум чекловлар муҳити қўйилган. Шу сабабли эркин кўринадиган хатти-ҳаракатлар ғайририхтиёрий ва механик омиллар кўплиги билан белгиланадиган жараённинг якуний оқибати бўлиши мумкин. Инсон ўзининг рефлекс реакцияларини бошқара олмайди. Тарих цикликдир, инсон тўғрисида ҳам шундай дейиш мумкин: у эски жойларга қайтади ва эски ҳаракатларини такрорлайди. Инсон – ижтимоий мавжудот, жамият эса шахсий эркинликни инкор этишдир ва ҳоказо ва ҳоказо. Одам – эркин бўлмаган махлуқот деган тасаввурни енгиб ўтиш қийин ва буни катталарнинг ҳаракатлари онг остида яшириниб ётган болалик тажрибаларидан келиб чиқади, дея таъкидлаган Фрейд ҳам, илк бор ягона мақсад сари ягона йўлдан ҳаракатланишга маҳкум этилган буғ паррагини кўрган Маркс ҳам қўллаб-қувватлайди.

Инсон эркиннинг ҳимоячилари унинг ниҳоятда кўп тўсиқлар борлигини тан оладилар, аммо эркинликни рўёбга чиқариш иложсиз соҳалар борлигини ҳам таъкидлайдилар. Акс ҳолда, инсон ўз инсонийлик қиёфасини йўқотади. Биринчидан, одамнинг ўзига хослиги, маълум мезонлар асосида маълум хулосалар чиқаришида намоён бўлади. У мазкур ме-

зонларни тажриба ёрдамида бир-бирига боғлаши мумкин; инсон уларни тажриба ва интуиция комбинацияси орқали ўзлаштиришга қодир. Одам уларни қўллашда мутлақо эркин. Хуллас, инсон объектни чиройли ёки хунук, яхши ёки ёмон, рост ёки ёлғонлигини таъкидлашда эркин танлов ҳуқуқига эга. Уинстон Смит ўз қайдларида эркинлик бу икки қарра икки тўртга тенглигини айта олиш имкониятидир, деб ёзади ва у мавжуд бўлган учта эркинликдан фақат бири эканлигини таъкидлайди. Учта тоифани бир-биридан шундай ажратиш керакки, предмет ахлоқсиз бўлгани учун беўхшов ёки (Жон Китсга ҳурмат билан) чиройли бўлгани туфайли ҳақиқат сифатида талқин қилинмасин. Бари динга бориб тақалади: бизга ҳақиқат, гўзаллик ва эзгулик Худонинг фазилатлари, деб уқтирилади. Бироқ, тоза эмпирик ёндашув билан булар одам ҳукм чиқариши мумкин бўлган легитим жиҳатлар эканлигини ҳеч ким инкор этмайди. Агар инсон баҳо беришда эркин бўлса, демак, ўз баҳолари асосида ҳаракатланишда ҳам эркин. Одам билимсиз баҳолай олмайди, сабаби у бўлмаса ҳаракатланиш ҳам мумкин эмас. Таълим ҳам билим, ҳам баҳолаш мезонларини эгаллашдан иборат. Шу туфайли биз билим олмасликдан озод этилмаганмиз. Бу – эркинликнинг биринчи шarti. Бироқ, бизни қандай баҳолашга ва нимага баҳолашга ўртадиган таълимни золим, дея ҳисоблаш тўғри эмас: у бор-йўғи анъана, бошқача айтадиган бўлсак, ўтмиш бугун билан мулоқот қилади. Мабодо янги сиёсий таълимот пайдо бўлиб, унда ҳукмдорнинг вазифаси қўл остидагиларни нима яхши, гўзал ва тўғри эканлигини танлашдек оғир юқдан халос этиш, дея таъкидланса, яхшиси, бу таълимотдан воз кечган маъқул, боиси бу сингари қарорлар фақатгина алоҳида шахс томонидан қабул қилиниши мумкин. Агар сиёсий

партия бадий асарни ёлгон (яъни партия ҳақиқат деб топган мезонларга мос келмаса) ёки ахлоқсиз (яъни партиянинг хулқ-атвор ҳақидаги қарашларига номувофиқ бўлса) деб қораласа, қаршимизда шахснинг мустақил қарор қабул қилиш ҳуқуқига бўлган тажовузга яққол мисол зоҳир бўлади. Бундай ҳукмларни жамоага ўтказиш мумкин эмас: улар индивидуал руҳ нуқтаи назаридан мантиқий.

Одам нафақат ўз қарорлари доирасида ҳаракат қилиш жиҳатдан, балки ўз қарорлари асосида ҳаракат қилмаслик жиҳатдан ҳам эркиндир. Ва энг муҳими – бу инсоннинг табиатига хос бўлиши мумкин – у ўз қарорларига зид равишда ҳаракат қилишда ҳам эркин. Мен кўп чекаман, ўзимда қарамлик аломатларини сезганим учун эмас, чекиш ёки чекмаслик масаласида эркин бўлганим туфайли. Тамакининг зарари тўғрисида менга кўп ва ҳўб гапиришган, мен чекиш соғлигим учун хавфли, деган хулосага келдим. Шунга қарамай, ўз ҳукмимга қарши ҳаракат қилиб, чекишда давом этаман. “Зарарли одатлар”дан воз кечишни истамаслик эркинликдан кўра кўпроқ қулликка ўхшайди, аммо бу тақдирга тан беришга ва у билан ҳамдард бўлишга ўргатган черков (гарчи давлат бўлмаса ҳам) қаршисида инсоний саркашликни намоён этади. У сиз хоҳ қулгили, хоҳ фожиали бўлсин, адабиёт мавжуд бўлмаган бўларди. Женева ва Массачусетснинг илгариги диний ташкилотлари одамнинг ўзини жазолаш орқали уни гуноҳкор қулликдан (зарарли одатлар назарда тутилган) халос этишни таклиф этганлар. Секуляр теократиялар ва социалистик давлатлар шу каби мафкурани илгари сурадилар ёки жазони “ижобий муносабат”га ўзгартирадилар. Улар фуқаронинг руҳий саломатлиги билан бирга унинг ахлоқи тўғрисида ғамхўрлик қилиш масъулиятини ўз зиммаларига олишни таклиф

этадилар. Бундан келиб чиқадики, улар буни бажаришга қодир эмаслар, боиси шундай ҳукмлар борки, уларни фақат якка шахсина чиқаришга қодир.

Айнан, озодликнинг моҳияти ва уни амалга оширишга имконият берувчи шарт-шароитларни билмаслик туфайли кўплаб ёшлар сиёсий зулм доктриналари чангалига тушмоқдалар. Агар, улар анъана ва ушбу анъанани таълим воситасида етказишни рад этсалар, ўзларини диктатурадан ҳимоя қилишни ҳам рад этган бўладилар. Бошқача айтганда, улар зулм нима эканлигини билишмайди. Ўтмишни рад этиш ва ўз-ўзидан, гегелианлик зарурияти билан янги эскидан яхшироқлигини таъкидлаш ортидан анархизм диктатура учун йўл очади. Бундан ташқари анархист ёвузликни бошқарув воситаси сифатида давлатга боғлайди. Ва эркин жамият ҳам ўз мавжудлигини сақлаб қолиш воситаларини топиши кераклигини тан олишга қодир эмас. Бақунин ўзининг издошларидан фарқли равишда аниқ тушунардики, хавф-хатар нафақат давлат тимсолида, балки олимлар жамияти, банкирлар жамияти сингари нимани истагини биладиган гуруҳлар сиймосида ҳам намён бўлиши мумкин. Давлатда ҳокимиятни сақлаб қолиш истагини туғдирувчи сеҳрли ҳеч нарса йўқ. Зулм ҳар қандай ижтимоий гуруҳнинг маҳсули бўлиши мумкин.

АҚШда икки сабабга кўра хавфли бўлган ёшлар “коммуна”ларини кўрдим. Улар нодонлик, агрономиянинг асосий тамойиллари асосига қурилган. Уруғни етиштириш ва чўчқаларни боқиш ўтмишдан ўрганилиши керак, лекин ўтмиш рад этилган. Улар кичик бўлса-да, жамиятни бирлаштирадиган принципларнинг моҳиятини билмас эдилар. Улар гуруҳдагина умумий ирода мавжуд, деб ҳисобладилар, кейинроқ маълум бўлдики, гуруҳ бир-бири

билан қирпичоқ бўлаётган алоҳида шахслар тўдаси экан. Энг кучли шахс ҳукмронга айланди ва итоат этишни талаб қилди. Итоаткорликка кўпинча иррационал равишда мажбур қилинарди – бундан маълум бўладики – мистик тарзда. Чарльз Мэнсон тўдаси – раҳнамонинг қандай тарзда халоскор ва Исо Масих хусусиятларини ўзида мужассам этганлигининг ажойиб намунаси. Унинг издошлари фашистлар давлатига нисбатан камроқ жиноят содир этишган, бироқ ёвузлик миқдор билан ўлчанмайдиган тушунча. Давлат рад этган ижтимоий бирлик, ўзини ўша давлатнинг қуроли бўлганлардан кўра яхшироқ тутишига кафолат йўқ. Анархист жамиятлар томонидан асос солинган жоҳиллик ва анъаналарни тан олмаслик туфайли, унинг аждодларидан кўра ўзини ёмонроқ тутиши эҳтимоли юқори.

Ҳар қандай жамият, кибуц ёки жамоавий “Уолден”нинг аномалияси (Б.Ф.Скиннер руҳида) – улар бир вақтнинг ўзида юқори даражадаги ижтимоий моҳиятни қабул қиладилар ва инкор этадилар: улар ўзларини ижтимоий тананинг томирларидан узиб қўядилар, лекин унинг бир қисми бўлиб қоладилар ҳам. Скиннернинг “Уолден икки”¹ жамоаси ўз озиқ-овқат маҳсулотлари ва электр энергиясини ишлаб чиқаради, бироқ на асбоб-ускуналар, на механизмлар ишлаб чиқаришга қодир эмас. Унинг симфоник оркестри йўқ, аммо Бетховен ёки Вагнерни лента ва пластинкаларда тинглаш ҳуқуқи бор. Унинг каттагина кутубхонаси бор, аммо ўзи китоб чоп эта олмайди. Американинг баъзи кулгили ёшлар жамоалари ўз уйларини кока-кола қутилари, эски машиналардан қурмоқдалар. Истеъмолчилар жамияти уларни ахлат сифатида қабул қилиб, нафратланади.

¹ “Уолден бир”, эҳтимол, Торо томонидан тасвирланган идеал жамоани назарда тутлади.

Антонионининг “Забриски поинг” фильми апокалиптик сахна билан яқунига етади – у ерда истеъ-молчилар жамияти Бақуниннинг кўхна ва меҳрибон руҳида қирғин қилинади, аммо бу манзаралар машинасида радиоси бўлган қизнинг миясида содир бўлади. Анархизм бўлиши мумкин эмас. Бақунин – ўлган пайғамбар.

Улкан жиноятлари ёшларнинг кўз ўнгида маишийлик ва жангарилик бўлиб кўринадиган Америка Қўшма Штатлари ҳамда Буюк Британия сингари демократик жамиятларда аксил-маданий жамоалар ва норозилик гуруҳлари аксар ҳолатларда давлат аталмиш муассасанинг мустаҳкам зирҳини муваффақиятли тешиб ўтадилар. Вақт ўтиши билан улар қонунларни ўзгартирадилар ва бюрократияни кучайтирадилар. Аёллар тенгҳуқуқлилиги ҳаракати, гомосексуалистлар тенг ҳуқуқлилиги ҳаракати фойдали ва адолатли бўлса ҳам ишга қабул қилиш жараёнидаги ҳуқуқ бузилишларини жиноятга тенглаштирадилар, аммо улар ҳатто тилни ўзгартиришга ҳам тайёрлар, бошқача сўзлар билан айтганда, мен ёзувчи сифатида заррача бўлсин камситувчи сўзлардан фойдалансам, жиний жавобгарликка тортилишим ҳам мумкин. Худди шу нарса Британиянинг ирқий муносабатлар қўмитаси каби мутаассиблик, камситиш ва “ирқчи тил”ни ҳақли равишда қоралайдиган ташкилотлар учун амал қилади. Бироқ, натижада шахснинг ҳукм чиқариш ва ҳаракат қилиш эркинлиги бузилмоқда. Касаба уюшмалари – мамлакатнинг янада каттароқ жамоаси таъсир доирасида қай даражада улкан кучга эга бўлиш мумкинлигининг ёрқин мисоли (айниқса, Европада). Баъзида таъсир кучлари адолатли асоста эга бўладилар, баъзида эса йўқ. Эҳтимол, ҳаддан ташқари асоссиз талаблар қўядиган таъсир гуруҳлари билан музокаралар жараёнида давлат ахлоқий

тамойилларга таяна олмайди. Таъсир гуруҳлари қонуний қабул қилинган жамоавий ҳаракатлар доирасидан мутлақ чиқиб кетишлари ҳеч гапмас: гап сиёсий сабабларга кўра одамлар ўғирланиши ва самолётларнинг гаровга олиниши ҳақида бормоқда. Устига-устак террорчилар Парвоз йўлаги I ни тасаввур қилиб бўлмайдиган даражада иддао қилмоқдалар. Яқинда катта шаҳарларимиз ҳам гаровга олинганлиги ҳақидаги хабарлар чиқса ажабланмасдим. Бу ўзининг энг юқори чўққисига чиққан бакунингчилик. Ўтган кунлар анархиячисининг карикатураси – асосчи авлиё сингари соқолдор, рождество пудингига ўхшаш тутаيدиган қора бомбани кўкрагига босган, ажаловар махлуққа айланган инсон. Ингсоц яратмоқчи бўлган инқилобчиларнинг анъанавий анархистлардан фарқи, уларнинг маъсумлигида ва юқори интеллектга эга эканликларида. Ингсоц мавжуд Ғарб ҳукумат тизимларининг бирортасида пайдо бўлиши мумкин эмас, у осмонларда Бакунинг томонидан дуо қилинган ташқарини кўзламоқда.

Фақат шахсина ҳақиқий анарх бўлиши мумкин. Оруэлл буни шахс ва коллектив ўртасидаги абадий тўқнашув ҳақидаги аллегорияси – “1984”ни ёзганда тушунган. Ўттиз саккиз ёш бўлишига қарамай Уинстон Смит ўз нодонлигининг таъсири туфайли ниҳоятда ёш кўринади, гарчи бу жоҳилликда барча айбунинг гарданида бўлмаса ҳам. У хаёлига келтириши мумкин бўлган ягона озодлик – ҳақиқат ва ёлғонни айта олиш ҳуқуқи. О’Брайан тўғри айтганди: унда давлат мафқурасига қарши тура оладиган метафизика йўқ. Гарчи у аниқ дунёқарашга эга бўлган тақдирда ҳам, партиянинг қудратли машинасини мағлуб этишга кучи етмасди. Мағлуб бўлаётганини билса-да, бироқ унда Сенека қаҳрамонлари сингари қурашаётганлигининг ўзиданоқ ички мамнуният

туйғуси бор эди. Мазкур ҳолат бутунги кунда ҳатто энг бағрикенг демократик тузум шароитида ҳам эркин фикрловчи индивиднинг бўлиши мумкинлигини мелодрамик бўрттиришдир. Ҳақиқий раҳнамоси Торо бўлган шахс мудом давлатга қарши туради ва таъсир доираларнинг борган сари ўзларига кўпроқ эркинлик талаб қилишлари ҳисобига унинг озодлиги муқаррар равишда чекланиб боради. Онгини тўлдиришга сарфланиши мумкин бўлган вақт ҳар хил қоғозбозликлар, бюрократия билан умидсиз курашларда ўтди. Унинг пуллари мусодара қилинади. У бутун дунё бўйлаб эркин саёҳатга чиқа олмайди, боиси валюта айирбошлашга доир қонун-қоидалар туфайли валюталарни алмаштиришга тақиқ қўйилган. Тамаки ва алкоголь сингарилардан лаззат олиш акциз солиқларининг кескин кўтарилиши ҳисобига мумкин бўлмай қолади. Аммо, у ҳамон эпистемологик¹, эстетик ва ахлоқий масалалар бўйича эркин ҳукмлар чиқаришга қодир ва айнан шу ҳукмлар асосида ҳаракат қилиш ёки қилмасликни ўзи белгилайди. У урушни ёвузлик деб атагани туфайли қамоққа тушиши ҳеч гап эмас. У узоқ мулоҳазалардан сўнг, агар ўлдириш шахсияти, мол-мулкига нисбатан тажовузларга қарши ягона реакция, деган хулосага келса, қотиллик содир этиши мумкин. У ўғирлай олади, одобсизлик қила олади, ёзиши, чизиши, бўяши, ижод қилиши мумкин. Шубҳасиз, ўлимига қадар ўз эркинлигини рўёбга чиқариш йўлида азоб чекишга мажбур. “Истаган нарсангни ол, – дейилади испан мақолида, – аммо пулини тўлаб қўй”. Муҳими шундаки, инсон ўз қилмишининг моҳиятини тўлиқ тушунмасдан ҳаракат қилмаслиги лозим. Бу озодликнинг муҳим шарти.

¹ Эпистемология – билимларнинг тузилиши, таркиби, фаолияти ва ривожланишини ўрганадиган фалсафий-методологик дастур.

МУРВАТЛИ АПЕЛЬСИНЛАР

Мен юқорида баён этилган инсон эркинлиги тўғрисидаги нуқтаи назарда чидаб бўлмас романтик нимадир борлигини биламан. У гўеки, душман қанча уринмасин, бош чаноғимиз ичидаги мустаҳкам қалъада индивидуализм қадриятлари сақланиб қолишини иддао қилади. Сангин деворлар қамоқхонани яратмасин. Бу жуда эскирган ва замонавий диктатурани етарлича тушунмасликдан далолат беради. “1984” асосида суратга олинган дастлабки икки фильмда (улар энди намойиш этилмаса ҳам керак) Жулиа ва Уинстон отишга буйруқ берилишидан аввал қичқирадилар: “Йўқолсин Катта Оға”. Уларнинг муаллифлари китоб моҳиятини умуман тушунмаганлар. Партиянинг мақсади душманларни йўқ қилиш эмас, уларни намунали фуқарога айлантиришдир. Жазо қўллаш эмас, бидъатларни йўқотиш муҳимроқ. Еттинчи қопламани ўзгача фикрловчи ақл билан тушириш керак, шундагина унга партия таълимотини зўрлаб сингдириш мумкин. Бироқ, ҳеч қандай мустаҳкам қалъа йўқлигини билган ҳолда, орамиздан кўпчилигимиз индивидуал қалбимизда зулмдан қочиб қутуладиган қисм борлигига ишонамиз ёки ишонини хоҳлаймиз. Ингсоц жасадлари йўқ қилинган, аммо овозлари ҳамон янграгувчи насроний жафокашларнинг сабоғини ўзлаштирди. Этимологик жиҳатдан “жафокаш” – бу гувоҳ. Янги давлатнинг адолати “гувоҳликка” йўл қўймайди.

Ҳозирда аксариятимиз қамоққа тушишга ҳаракат қилмасак-да, у ерга лаззатланиш учун бориш ҳақидаги яширин орзуларимиз бор – парадоксал! – ҳақиқий эркинлик. Замонавий ҳаёт стресслари тоқат қилиб бўлмас даражада кўпаймоқда ва биз фақатгина давлатни айбламаслигимиз керак. Харажатлар кетидан

харажатлар, гоҳ автоуловимиз бузилади ва таъмир-лаш бефойда бўлиб қолади, томдан чакка ўтади, автобуслар келмай қолади, зерикарли ишни бажариш орқали тирикчилик қиламиз, суғурта, касаллик, эрта-лабки газеталарга кўчган шафқатсиз дунё манзараси. Кафка руҳида содир этмаган гуноҳ учун жазоланиш-ни истаймиз, лекин шу билан биргаликда айбдор-лик ҳиссини ҳам татиб кўргимиз келади ҳамда барча жавобгарликни ўз зиммамизга олишни хоҳлаймиз. Жон Буньяннинг “Зиёратчининг саёҳатлари”, ёки Оскар Уайлднинг “Рединг қамоқхонаси ҳақида бал-лада”си сингари асарлар ёзиш учун ҳам якка қамоққа тушиш истаги бор. Ҳатто китоблардан, қоғозлардан, ёруғликдан маҳрум бўлиш ва ақлдан озиб қолмаслик учун мияда қахрамонлик мисраларидан иборат ниҳо-ясиз дoston тўқиш хоҳиши ҳам. Қафасни ҳеч қандай темир қулфлай олмайди. Инсоннинг тутқунликда ба-жарган юмуши унинг қай даражада эркинлиги сино-видир. Ингсоц инсон бебошлигининг тузатиб бўлмас иродасини жуда нозик тушунади ва сиз билан жазо камерасида ҳам бемалол жойлаша олади.

Бироқ, Оруэлл какотопияси барча эркин бўлма-ган жамиятларнинг тимсоли бўлса-да, биз эркин ақл-нинг илм-фан методларига бўйсунитиши ҳақида жуда кам биламиз. 1990 ёки 2900 йилларда нималар рўй бериши ҳали номаълум, лекин 1984 йилда жарроҳ-лик ёки турли психотехникалар ёрдамида миянинг ўзгартирилиши бўйича аломатлар йўқ. Дарҳақиқат, романда шундай эпизод борки, Меҳр-муҳаббат ва-зирлиги ертўлаларида О’Брайан қандайдир техника ёрдамида қандай қилиб инсон миясига Партиянинг ҳақиқат тўғрисидаги нуқтаи назарини киритиш мумкинлигини кўрсатиб беради.

“ – Бу сафар оғримайди. Кўзларимга қаранг.

Даҳшатли портлаш юз берди, ёки овоз ҳамроҳ бўлгани боис унда бу нарса портлашдек таассурот уйғотди. Аммо, кўзни кўр қилгулик даражадаги чақмоқ шубҳасиз эди. Уинстонга зарар етмади, лекин йиқилди. Гарчи чалқанча ётган бўлса-да, уни юзтубан ташлашгандек туюлди. Даҳшатли ва оғриқсиз зарбадан сулайиб қолди. Ва миясида нимадир содир бўлди. Кўзлари равшанлашгач, кимлигини, қаердалигини, юзига ким тикилиб турганини эслади; аммо миясининг қаеридадир жойлашган бўшлиқли соҳа бўлак каби бошидан чиқариб олингандек эди назарида [...]

О’Брайан чап кўлини бош бармоғини яширган ҳолда кўрсатди.

– Бешта бармоқ. Бешта бармоқни кўряпсизми?

– Ҳа.

Ва миясидаги ҳамма нарса жойига тушишдан аввалроқ, кўз очиб юмгунчалик фурсатда уларни кўрди. Унинг кўзлари бешта бармоқни кўрар, ҳеч қандай бузилишни сезмасди. Сўнг қўл табиий кўринишга келди ва шу заҳоти онгини аввалги нафрат, кўрқув, чалкашликлар қамраб олди [...]

– Энди ҳеч бўлмаганда, – деди О’Брайан, – бунинг иложи борлигини тушунгандирсиз”.

Аммо, бу агар астойдил ҳаракат қилинса, мия нималарга қодирлигини намоиш этувчи ҳийла-найрангдан ўзгаси эмас. Ва бизга аён бўладики, ингсоц эркисизлиги у даражада ғайритабиий эмас, анъанавий ақл эркинлигига нисбатан қаттиққўл муносабатга асосланади. Агар О’Брайан томонидан тушунтирилган партия дастурига ишонилса, қийноқ ва шафқатсизлик самарали бўлиши учун эркин фикрга таъсир кўрсатмоғи даркор. Эҳтимол, сиз итга нисбатан қилган қўпол муомалангиздан қониқиш

ҳосил қиларсиз, аммо содир бўлаётган воқеаларни ва улар нима учун юз бераётганлигини чуқур тушунган одамга қилинган қўпол муомаладан олинган қониқиш ҳисси ширинроқдир. Идеал ҳолатда Партия жаллодлари Шекспир, Гёте ёки Эйнштейнни – юқори ақл ва беназир онг эгаси бўлган инсонларни тутиб, уларни кулранг нимарса ва фарёддан бўкираётган гўшт массасига айлантиришни афзал билишади.

Афтидан, партия одамни умидсиз ва бўш аҳволга келтириш учун Совет Россияси ва Фашистлар Германиясидан ўрганилган усулларни қўллайди, бу эса мазлумнинг содир этилмаган жиноятларни тан олиши ва пушаймондан кўз ёш тўкишига олиб келади. Ва 101-хона механик терроризмнинг авж пардасини англатади, зеро, “дунёдаги энг ёмони”га жабрланувчининг ички имкониятлари қандай бўлишидан қатъи назар бардош бериш мумкин эмас. Бу усул иррационал, кўзғалишга нисбатан рефлексли жавобга асосланган бўлиб, субъектдан субъектга ўзгариб туради: Уинстон Смит ҳолатида каламушлар, илонлар ёки қора сувараклар, бошқа бировга нисбатан тирноқларни синдириш – ёвузлик материаллари маълум шахснинг фобияларини қунт билан ўрганиб чиқиб бўлингандан сўнг танланади. Буларнинг бари ажойиб, аммо ишончли эмас.

Агар Уинстоннинг реакциясига қарасак, ҳаракатлар ишончсиз. Мана, унинг устига оч каламушларни қўйиб юбормоқчилар. Улар Уинстоннинг юзига чанг солади, оғзини йиртади, тилини ейишни бошлайди. О’Брайан қафасни очиб юбормаслиги учун Уинстон керакли сўзларни айтиши кифоя. Барча қийноқлар давомида у севгисига хиёнат қилмади, энди ўзи эмас, маҳбубасининг каламушларга ем бўлишини сўраши керак. Сўзлар етарли. Энди у ҳаммага ва ҳамма нарсага хиёнат қилди. Уинстон тузалди. Лекин, биз била-

мизки, зўравонлик туфайли қилинган хиёнат хиёнат эмас. Виждон тезда ўзини оқлаб, айбни ақл-идрокдан ташқаридаги рефлексларга тўнқайди ва айбдорлик ўрнига тўғрилиқ, манипуляторга нисбатан янада кучайган ҳамда мустаҳкамланган нафрат пайдо бўлади. Аслида, ингсоцнинг шахс қаршилигини синдириш учун ҳар қандай воситалардан фойдаланиш ҳақидаги ғоялари жуда содда ва ибтидоий. Аммо бу кўшфигрлик фалсафасига мос келади. Катта Оға бир вақтнинг ўзида мутлақ ҳукмдорликни истайди ҳам, истамайди ҳам. Агар унда заррача умид қолмаса, қурбон ҳақиқий қурбон бўла олмайди.

Давлатнинг Уинстон Смит устидан ғалабаси шахсни мунтазам ёки павловчасига синдириш ва уни шартли рефлекслар массасига айлантириш ҳисобига қўлга киритилмади. Оруэлл аниқ-равшан таъкидлаганидек, Уинстон Смит Катта Оғага нисбатан қаршилигини ўз хоҳиш-истакларига кўра ва Меҳр-муҳаббат вазирлигининг озгина кўмаги ёрдамида енгиши керак. Шунингдек, қийноққа солувчилар мазлумга ақлий ресурсларининг етишмаслигини, унинг фитрати партиянинг қаҳри қаттиқ ва қатъий метафизикаси олдида шунчаки жўн фикрлар ҳамда жозибали иборалар уюми эканлигини кўрсатиб беришлари керак. Унга ўтакетган тутуриқсизлигини намоёниш қилдилар, энди у мазкур бўшлиқни энг муносиб нарса – Партияга садоқат ва Катта Оғага нисбатан муҳаббат билан тўлдириш лозимлигини билади. Бошқача қилиб айтганда, партия ҳам қайсидир маънода эркинликка, хоҳиш-истаклар ифодасига таянади, боиси Партия обрўси, унинг ваколатлари ихтиёрий қабул қилинмас экан, қадр-қимматга эга эмас.

Оқшом бўйи Уинстон клубда ингсоц ва шахматнинг ўзаро алоқаси тўғрисидаги аҳмоқона маърузани тинглаб ўтиришга мажбур. Биз маърузанинг

мазмунидан беҳабармиз, лекин давлат ва фуқаролар ўртасидаги муносабатларда шахматга ўхшаш нимадир борлигини билемиз, сабаби тизимнинг ўзини қўллайдиган интеллектуал техникада шахматсимон нарсалар бор. Қўшфиқрлиликни қўллаш шахмат ўйнашга ўхшайди: фикрлар стратегиясини режалаштириш, шу жумладан, тўсатдан уюштирилган ҳужум орқали унинг кутилмаган ҳалокатини ҳисобга олиш; янги тилда гапириш – чегараланган семантик фигуралар билан мураккаб ўйин ўйнаш. Давлат ва Уинстон Смит ўртасидаги ўйинда олдиндан белгиланган юришлар мавжуд, вақт эса чегараланмаган: унга манёвр қилиш эркинлиги берилади, аммо қудратли рақиб устидан ғолиб бўлиш умиди йўқ. Роман сўнгига келиб, Уинстон “Каштан остида” қаҳвахонасида ўтириб, “Times” да берилган шахмат жумбоғини ечади. Оқлар қанчадир юришда ғалаба қозониши керак:

“У шахмат масаласига кўз югуртириб, доналарни жойлаштирди. Бу иккита от ёрдамида амалга ошириладиган айёрона яқун эди. “Оқлар бошлайди ва икки юришда мот қилади”. У нигоҳини Катта Оғанинг суратига қаратди. Оқлар ҳар доим мот қилади, – ўйлади у аллақандай мубҳам туйғу билан. – Ҳар доим шундай бўлиб келган. Истиснолар йўқ. Қадим замонлардан буён ҳеч бир шахмат жумбоғида қоралар ғалаба қозонмаган. Бу эзгуликнинг ёвузлик устидан абадий, ўзгармас ғалабасининг рамзи эмасми? Сокин, қудратли ва улўғ чеҳра унга нигоҳлар орқали жавоб қайтарди. Оқлар ҳамиша мот қиладилар”.

Оқлар доим ғолиб чиқишининг сабаби, яхши ўйинчилар доим оқ доналарни танлайдилар. Аммо қора доналарни сураётган ўйинчида, агар удаласа,

ғолиб чиқиш эркинлиги сақланиб қолади. Бунда, онгни бошқариш ўйинида фуқаролар мафкурадаги хийла-найрангларни илғаш эркинлигига эга бўладилар. Оруэлл давлати ингсоц эмас, инглиз социализми фаолият кўрсатадиган ҳукумат билан тўғридан тўғри боғланган. Олдос Хакслининг “Ажиб янги дунё”сида бўлгани каби инсон руҳияти гўдакликдаги шартли рефлексларни ўзгартириш орқали шакллантирилмаган. Оруэлл янги павлов жамияти аъзолари жинсий ёки ижтимоий норозилик туйфайли бахтсиз бўла олмаслигини тўғри фаҳмлаган. Ҳақиқий тоталитаризмга ҳаёт берувчи зиддиятлар – шахснинг онгида ўсувчи, диктатор томонидан эрки чекланганлиги ҳақидаги зиддиятлар суръатдан маҳрум этилган. Бошқа томондан, ҳокимият билан озиқланиш шартли рефлекснинг маҳсули бўлиши мумкинлиги, дунё давлатининг альфа амалдори ўзининг аввалдан тайёрланган ўрнидан гамма фаррош сингари қутула олмаслиги унинг хаёлига келмаган. Оруэлл эркинликнинг ашаддий курашчиси бўлиб, ҳатто ундан ўз даҳшатини яратди. Хаксли утопияси қўрқувга эмас, бахтга қурилганлиги важдан ҳаётий қуввати йўқдек туюларди унга. Азоб-уқубатларсиз диктатура мавжуд эмас.

Инсон қалбини бутунлай манипуляция қилиш усуллари “Ажиб янги дунё” олам юзини кўрган 1932 йилдан бери мавжуд. Иван Петрович Павловнинг яна тўрт йил умри қолганди. У ўз ишини бажарди ва уни ижтимоий ҳаётда амалда қўллашнинг айрим имкониятларини кўриб чиқди ҳам. Ватандоши Бакунин сингари Павлов ҳам подшоҳ истибдоди ушлаб тура олмаган интеллектуал оптимизмнинг буюк босқичи маҳсули эди. Аслида, цензура ва обскурантизм¹ фал-

¹ Обскурантизм – таълимга, фанга ва тараққиётга душманларча муносабатда бўлиш.

сафий ва илмий тафаккур учун ажойиб рағбат ва-
зифасини ўтади. Бакунин одамлар яхшига айланиб
бўлишган деб, Павлов эса уларни яхшига айланти-
риш лозим деб ҳисобларди. Ўн тўққизинчи асрнинг
ҳақиқий материалисти, инсон миясида Вунднинг
сўзлари билан айтганда, жигар сафро ишлаб чиқар-
ганидек, фикрлар ишлаб чиқарувчи аъзони кўрди ва
олимлар учун мияни тадқиқ этишдаги жумбоқлар
қолган тана аъзолариникидан каттароқ эмас, деган
хулосага келди. Мия фикрлар ва ҳис-туйғулар омбо-
ри, ҳаракатлар ташаббускори, уни ўрганиш, кесиш,
тубдан ўзгартириш мумкин, аммо уни ўзгартириш
инсон тана аъзоси сифатида соҳибини янада мукам-
маллаштиришга қаратилган самарали ҳаракатлар
воситасида амалга оширилади. Бу пелагианизмнинг
олий шакли эди. Тақводорлик ила такомилга инти-
лиш илмий дастурга айланди. Павлов итлар билан
тажриба ўтказиб, уларнинг рефлексларини ўзгар-
тириш мумкинлигини аниқлаган: овқат олиб кел ва
қўнғироқчани чал, ит сўлак ишлаб чиқаради. Овқат
олиб келмасдан қўнғироқчани чал, ит барибир сўлак
ишлаб чиқаради. Мазкур кашфиёт катта салоҳиятга
эга эди ва Хаксли буни тушуниб етди. “Ажиб янги
дунё”да қуйи табақа ёшлари катта бўлгач сотиб
ололмайдиган истеъмол товарларидан нафратла-
нишни ўрганишади. Болаларни қувончдан чақнаб,
ёрқин рангли ўйинчоқларга қараб эмаклашга даъват
этамиз; уларга тегмоқчи бўлганларида сиреналар ча-
линади, электр қўнғироқ кескин жаранглайди, бун-
дан ҳатто ўйинчоқларнинг ўзи даҳшатга тушишади.
Шу каби бир неча сеанслардан сўнг болалар ўйин-
чоқларни ёмон кўриб қолишади. Худди шу тарзда
вояга етгач, улар шампан виноси ва суррогат икра-
дан ҳам нафратланишлари мумкин. Салбий шартли
рефлексларнинг бундай тарзда мослаштирилиши

рад этиш ё қабул қилмасликни ўргатиш мақсадида амалда қўлланилади. Худди шундай тарзда ижобий шартли рефлексларни ҳам тарбиялаш мумкин. Ахлат қутиларидан ёқимли хид таралса, ундан ёқимли куй эшитилиб турса, болакай умрбод ахлат йиғувчи бўлишга ҳам тайёр.

Совет давлати одамларни ўзгартиришни истарди, русларнинг характерини билган ҳолда ҳис қилиш орқали бунга эришишга интилди. Павлов телба, лоқайд, романтик, интизомсиз, бесамар, анархист рус қалбидан нафратланар, бир вақтнинг ўзидан англосаксларнинг совуқ мулоҳазакорлигига қойил қоларди. Ленин ҳам ундан нафратланган, бироқ у ҳамон мавжуд. Совет ресторанларида официантларнинг дангасалигига дуч келганингизда (баъзида буюртмани уч соат кутишга тўғри келади), такси ҳайдовчиларининг манқуртларга хос депрессияларида, совет ичкиликбозларининг нола ва ҳайқириқларига гувоҳ бўлганингизда беихтиёр хаёлингизга шу нарса келади: коммунизмсиз бу одамлар омон қолмас эдилар. Аммо, сиз Павловнинг услуги воситасида рус характерини қайта қуриш, Чехов ва Достоевский асарларини узоқ келажак ўқувчилари учун тушунарсиз ҳолатга келтириш ҳақидаги Ленин таклифларини эшитиб, қўрқувдан қалқиб кетасиз.

Ленин буюк олим Совет Кишисини яратиш йўлини кашф қилмоғи учун Павловнинг оиласини капиталистик ҳашаматга буркади, барча керакли воситалар билан таъминлади, ҳамма шароитни муҳайё қилди. Павлов ўз итлари билан тажриба ўтказишда давом этди (“Одам қандай қилиб итга ўхшаши мумкин?” – бу саволга Шекспир агар Б.Ф.Скиннерни ўқиганида жавоб берган бўларди). Уларни ниҳоятда ғамхўрлик билан касалдан фориғ этиш, жониворларнинг миясидаги ярим шарларда ҳаёт уруғларини топиш учун

Павлов уларга асаб тизими касалликларини юктирди (аслида, итларни Павловчалик ҳеч ким севмасди). Айни пайтда совет полицияси олимнинг рус руҳиятини синдириб, неврозни юктириш борасидаги кўрсатмаларини бажарарди. Дунёда яхши нарса ҳам, ёмон нарса ҳам йўқ, ҳаммаси инсон улардан қандай мақсадда фойдаланишига боғлиқ, деган қадимий ҳақиқат яна бир бор ўз исботини топди. Шубҳасиз, гуманизмни алдадилар: одамни ўзгартириш, жиноятчини оқил фуқарога айлантириш, муртадни итоатга келтириш, исёнкорнинг руҳини синдириш мумкин. Аммо совет одами бундай яратилмаган.

Бугун биз олим Павлов ҳақида эмас, олим Скиннер ҳақида кўпроқ эшитамиз. Амалиётчи хулқ-атвор психологи Б.Ф.Скиннер “Озодлик ва қадр-қимматдан ташқари” китобида кишилик жамияти омон қолиши мумкин бўлган шароитлар ҳақида ёзади ва бу шароитлар ижобий шартли рефлекслар орқали инсонни ўзгартиришга асосланади. Инсонга фақатгина жамият онгини ривожлантириш ва тажовузкор майлларни йўқотишнинг манتيқий зарарини намойиш этиш (шундан келиб чиқадики, у онгли мавжудот) етарли эмас. Хулқ-атворнинг у ёки бу модели лаззат туйғуси билан боғлангандагина кераклидек кўринади. Яна бир салбий усулда хулқ-атворнинг қарама-қарши модели инсонлардаги оғриқ ва меҳрсизлик билан боғланади. Аммо, қандайдир сабабларга кўра биз цирк жониворлари қандай тарбияланишига аҳамият бермаймиз, у қамчи бўладими ёки қанд бўлаги, ўргатиш усули бизга ёқмайди. Биз ўргатиш ва шартли рефлексларни тарбиялаш ўртасидаги фарқни кўрамаймиз. Агар бола қайсар бўлса, хархаша қилса, сиёҳ тўпчаларини ўқитувчига отса, бу ҳеч бўлмаганда эркинликнинг далилидир. Аммо, агар сиз гипнопедия ёки уйқуда ўргатиш (бу ҳақида “Ажиб

янги дунё” да ҳам ёзилган), шартли рефлексларни беланчақдаёқ тарбиялаш, бихевиористик¹ хатти-ҳаракатлар арсенали ҳақида ўйласангиз, гарчи мукофоти қанд бўлаги бўлса ҳам, шахсий эркинликнинг йўқотилишидан даҳшатга тушасиз. Скиннернинг сарлавҳаси ҳам қўрқув уйғотади. Ҳақиқатнинг ўзга томонида, гўзалликнинг ўзга томонида, Худонинг ўзга томонида, эзгуликнинг ўзга томонида, ҳаётнинг ўзга томонида... Катта Оға у қадар узоққа бормайди.

Коммунистларнинг қамоқ ва қийноқларини бошидан кечирган Артур Кестлер мияни манипуляция қилиш фикридан даҳшатга тушишга мойил бўлиб қолди². Инсониятни ўзгартириш учун нимадир қилиш керак, акс ҳолда одамзот яшамайди. Хиросима ва Нагасакига тушган атом бомбалари янги даврни бошлаб берди, бу шундай даврки, биз башариятнинг мана шундай даҳшатли ўлим топиш ҳолатига дуч келишимиз мумкин. Одамнинг ғалати мия тузилиши туфайли яратилган даҳшат инсониятни батамом қириб ташлаш воситасига айланиши мумкин. Юксак тафаккурнинг маҳсули ақлсизнинг қўлида. Ўзининг “Янус” китобида Кестлер “ҳиссий эътиқодга асосланган рационал ва иррационал фикрлаш ўртасидаги параноидал жарлик” ҳақида тўхталиб, бир вақтлар homo sapiens эволюциясида даҳшатли фалокат бўлганлигини тахмин қилади. У Мериленд штати Бетесда шаҳридаги Миллий Психологик саломатлик институти доктори Пол Д.Мақлин назариясини мисол сифатида келтиради. Унга кўра инсонга таби-

¹ Бихевиоризм – одамлар ва ҳайвонларнинг хулқ-атворларини ўрганишга тизимли ёндашиш. Бунда барча ҳаракатлар рефлекслардан, маълум стимулга реакциялардан иборат, деб тахмин қилинади.

² Қандайдир хато ўтган бўлиши мумкин: Испаниядаги фуқаролар уруши вақтида Кестлер аксинча, франкистлар томонидан ҳибсга олинган.

атан учта мия тури берилган: биринчиси судралиб юрувчи, бошқаси пастки сут эмизувчилардан мерос, учинчиси – “инсонни инсон қилган” сут эмизувчилар ривожланишининг маҳсули. Ушбу уч мия бир-бирига боғлиқ эмас, “шизофреник” атамаси том маънода марказий асаб тизимига нисбатан қўлланилиши керак: инсон аввалбошдан касал мавжудотдир.

“Инсон ерни тарк этиши, ойга жойлашиши мумкин, – дейди Кестлер, – аммо Шарқий Берлиндан Ғарбий Берлинга ўтишга қодир эмас. Прометей телбанамо кулги ва қўлидаги тотемик рамз билан юлдузларга етиб боради. Гомогенетик мия ярим шарининг, бошқача қилиб айтганда, изокортекснинг эски, ҳайвоний мияни бошқара олмаслиги, одамнинг қандай бўлса, шундай бўлишига олиб келади. Шунингдек, инсон туғуруқдан кейин ажабланарли даражадаги узоқ вақтни бошқаларга қарам ҳолда ўтказди, бу эса ҳокимиятга кўр-кўрона бўйсунушга олиб келади. Айнан шу нарса диктатор ва ҳарбий раҳбарларга қўл келади. Инсон ўзининг тажовузкор инстинктларини қондириш учун эмас, унга хайрли иш дея уқтирилган нарсага кўр-кўрона ишонгани боисидан урушга боради. Тағин тил – узоқ даврларни қамраб олувчи, олий асаб фаолиятининг ютуғи сифатида қараладиган мўъжиза иррационал, уруш воситасида ўзини намоён этувчи, адоват уруғини экувчи унсурларга кўмак беради. Бундан ташқари тил ёрдамида юксак санъат барқ уриб ўсади, “унинг кўзғалувчан ва таъсирчан ҳиссий потенциалини ҳисобга олган ҳолда, яшашга доимий таҳдид”ни ҳис этиш мумкин”.

Кестлер “редукцион” ёндашувни, одамнинг уни Павлов ёки Скиннернинг мулозим материясига айлантирадиган нуқтаи назарини инкор этади. Аммо, у психотроп препаратларни қабул қилишни тарғиб қилади:

“Тиббиёт шизофреник ва маньякал-депрессив психозларнинг айрим турлари учун дорилар яратди. Унинг изокортекста архаик миянинг инжиқликларига таққ қўувчи, эволюциянинг қўпол хатосини тузатувчи, ҳиссиёт ва ақлни мурасага келтирувчи ҳамда инсон ва манқурт орасидаги жарлиқда катализатор вазифасини бажарувчи, фойдали ферментлар комбинациясини топишига ишониш – энди хомхаёл эмас”.

Ёндашув ва терапия қандай бўлмасин, одамга касал мавжудот каби муносабатда бўлиш нуқтаи назари тўлиқ самимий ифода этилган. Скиннер ва Кестлер томонидан эълон қилинган вазиятни тузатишга қодир инсонга бўлган эҳтиёж эса жуда долзарб бўлиб қолди. Одам қарзга яшайди, дори керак, чунки тун яқинлашмоқда. Ажабо, экспертлар ҳам, психотроп моддаларни тарқатувчилар ҳам одамларнинг ўзи. Биз бу ғазабнок мавжудотларнинг ташхисига чиндан ишонишимиз керакми? Аммо, бу ерда, модомики ҳамма одамлар касал экан, баъзилари бошқаларга қараганда камроқ даражада хаста, деган фараз илгари сурилади. Келинг, ана ўша “камроқ касал”лар учун қулайлик яратамиз ва икки турни ажратиб оламиз: “биз” ва “улар”. “Улар” хаста, “Биз” эса уларни даволашимиз лозим.

Айнан соғлом “биз” ва касал “улар”га бўлиниш ҳисси мени 1960 йилда “Мурватли апельсин” номли кичикроқ роман ёзишга ундади. Менинг фикримча, роман унчалик яхши чиқмаган – жуда дидактик, шунингдек, лингвистик жиҳатдан ниҳоятда жимжимадор. Аммо, у баъзи одамлар жиноятчи, бошқалари эса йўқ, деган кенг тарқалган нуқтаи назарга менинг самимий нафратимни ифода этган. Илк гуноҳнинг умумбашариятга таъсирини инкор этиш Англия

каби оролларда яшовчи жамиятларга хосдир. Ва 1960 йиллар оралиғида Англияда обрў-эътиборли шахслар ёшлар орасида жиноятчилик (ёки ҳақиқий жиноятчилардан кўра тажовузкорроқ “модлар” ва “рокерлар” каби тўдалар) урчиб бораётганлиги ҳақида гапира бошлашди ва газеталарда босилган шов-шувли мақолаларни ўқиб, қоидабузар ёшлар ўзидан кетаётганини, ғайриинсоний қилмишларга ғайриинсоний муносабат билан жавоб бериш лозимлигини талаб қилишди. Тажрибали жиноятчилар қамоқ ва ўспиринлар учун ахлоқ тузатиш каби муассасалардан фойда йўқ. Бепарво одамлар нафратли шартли рефлекс реакциясини ривожлантириш орқали даволаш ҳақида, эмбрионликдаёқ жиноят импульсини куйдириб юбориш ҳақида гапирдилар. Агар ёш қонунбузарлардаги антисоциал ҳаракатларга мойилликни электрошок, дори-дармон ёки павловча тоза рефлекслар ёрдамида йўқ қилишнинг имкони бўлганида эди, яна тунлари хавфсиз кўчаларда юрган бўлардик. Ҳар доимгидек жамият биринчи ўринга қўйилди. Шубҳасиз, жиноятчилар тўлиқ инсоний мавжудот эмасдилар: улар вояга етмаган, улар овоз бериш ҳуқуқига эга эмас, улар бутунлай “улар”, яъни жамият вакили бўлган “биз”га мутлақо қарама-қарши эдилар. Жинсий тажовуз айрим зўравонлар, яъни биринчи бўлиб танлов шартини бажариши ёки бошқача сўзлар билан айтадиган бўлсак, қандайдир ҳужжатларга қўл қўйиши лозим бўлган шахслар томонидан ёқиб ташланган. “Жинсий озчиликларни озод қилиш” деб номланувчи даврга қадар гомосексуаллар аралаш ижобий-салбий психологик муолажаларни бошдан ўтказар эдилар. Мен, зўрлашдан тортиб қотилликкача – тасаввурга сиғадиган барча жиноятларни содир этган қайсидир қоидабузар шартли

рефлекс терапиясидан сўнг антисоциал ҳаракатлар ҳақида ўйлаш у ёқда турсин, жиноят сўзини эшитгандаёқ кўнгли айнийдиган даражага келадиган экспериментал муассасани тасаввур қилдим.

Китоб баъзи сабабларга кўра “Мурватли апельсин” деб номланди. Лондонлик кокни¹нинг “мурватли апельсин каби ғалати” ибораси менга жуда ёқиб қолганди. Боиси, бу тасаввур қилиш мумкин бўлган энг ёввойи нарса ва мен мазкур иборани сарлавҳа сифатида қўллаш учун йиллар давомида кўз қорачиғимдек асраб келдим. Асарни ёзишни бошлаганимда, сарлавҳа мен ҳикоя қилмоқчи бўлган павловча ёки механик қонунларни мева сингари ранг ва ширин таъмга эга бўлган организмга татбиқ этиш ҳақидаги воқеага айнан мос тушишини англадим. Бундан ташқари мен одамга нисбатан “orang” сўзи қўлланиладиган Малайда ҳарбий хизматни ўтагандим. Китобдаги антиқаҳрамоннинг исми Алекс. Унинг тўлиқ исми бўлмиш Александр юнон тилидан ўтирилганда “одамлар ҳимоячиси”, деган маънони англатади. Алекс исмининг бошқа маънолари ҳам бор: a lex – қонун (ўзи учун), a lex (is) – сўз бойлиги (ўзигагина тегишли), a (юнонча) lex – қонунсиз. Романнавислар одатда қаҳрамонларга исм танлашга катта эътибор берадилар. Алекс – олижаноб исм ва мен унинг соҳиби симпатия, ачиниш уйғотишини, “улар”га тескари равишда “биз” билан қалбан тенглашишини истагандим. Аммо, бу мавзудан четлашаман.

Алексни ёвузлик содир этиш қобилиятидан шунчаки маҳрум этмайдилар. Муסיқани севадиган ин-

¹ Кокни – Лондон аҳолисининг қуйи қатламга мансуб кишиси шундай масҳараомуз лақаб билан аталган. Оммабоп эътиқодга кўра, кокни Сент-Мери-ле-Боу черкови кўнғироқлари овози эшитилиб турадиган (уларнинг овози черков жойлашган ҳудуддан беш миль радиусдан кам бўлмаган масофагача эшитилиб турган) ҳудудда туғилган Лондон фуқароси.

сон сифатида Алекс, унга мажбуран кўрсатилган, зўравонлик сахналарига бой фильмларда ҳиссиётни кучайтириш учун ижро этилган куйлардан таъсирланарди. Унинг қонига юборилган кимёвий моддалар мазкур манзараларни томоша қилиш чоғида кўнгил айнашини келтириб чиқарар эди, бироқ кўнгил айнаши мусиқа билан ҳам боғлиқ бўлиб қолди. Давлат хизматидаги манипуляторларнинг хаёлида қўшимча манфаат етказиш, ёки қўшимча зарар бериш мақсади йўқ эди: мутлақ тасодиф туфайли қаҳрамон автоматик тарзда энди Моцарт ва Бетховенга ҳам зўравонлик, қотиллик сингари муносабатда бўлади. Давлат ўзининг асосий мақсади бўлмиш Алексни ахлоқ танлов имкониятидан маҳрум этишга муваффақ бўлди. Давлат нуқтаи назарига кўра бу танлов ёвузлик эди. Аммо у кўринмас жазо ҳам кўшди: жаннат дарвозалари энди йигит учун ёпиқ, зеро, мусиқа – самовий саодат унсури. Давлат кўш гуноҳга йўл қўйди. У инсон шахсиятини синдирди, боиси одамийлик ахлоқий танлов имконияти билан белгиланади, шунингдек, у фариштани ҳам йўқ қилди.

Роман унчалик ҳам тушунарли эмасди. Асарни ўқиганлар, унинг асосида ишланган фильмни томоша қилганлар мендек хотиржам ва муросали одамнинг зўравонликка берилиб кетгани ҳақида айтишди. Мен уларга мойил эмасман, камина – танлов эркинлиги курашчиси, яъни, модомики мен ёвузлик қилишни танлай олмас эканман, унда эзгулик танлови ҳам менда йўқ. Шахс эркинлиги топталганидан кўра тунлари кўчаларимизда безори қотиллар изғиб юргани маъқулроқ. Буни гапириш оғир. Аммо, бу нарсани айтиш зарурати менга ғарб цивилизациясининг вакили сифатида мерос қилиб олганим ахлоқий қадриятлар томонидан юклатилган. Жамиятни сақлаб қолиш учун қандай шароитлар зарур бўлмасин, ин-

сонни асосий ҳуқуқ-эркинликларидан маҳрум этиш мумкин эмас. Ирода эркининг ёмон ёки шунчаки нотўғри намоиши жазо ёки бошқа чекловчи омиллар ёрдамида жиловлаб турилиши мумкин, бироқ уни амалга ошириш лаёқатини йўққа чиқариш иложсиз. Алекснинг мусиқадан лаззатланиш қобилиятидан беҳосдан маҳрум этилиши, давлатнинг инсон табиатини заиф даражада тушуниши (ёки атайин тушунишни истамаслиги) ёки ҳукумат қабул қилган нотўғри қарорлар қандай оқибатларга олиб келиши мумкинлигининг рамзидир. Эҳтимол, биз инсонга, яъни ўзимизга тўла ишона олмасмиз, бироқ давлатга бундан ҳам камроқ ишонишимиз лозим.

Шуни хавотир билан таъкидлаш ўринлики, инсон онгини манипуляция қилиш тамойили, айнан эркинлик дахлсизлигига асосланган демократик давлатларда қабул қилинган меъёр бўлиши ҳам мумкин. Ингсоц тамойилларида шахс онги эркин бўлиши, яъни эркин тарзда қийноқларга дучор этилиши лозимлиги уқтирилади. Парвоз йўлаги I да гўё наркотиклар мавжуд эмас, албатта, вақтинчалик эсдан оғдирувчи арзон ва жирканч жинларни ҳисобга олмасак. Террорнинг кучли методлари билан марказлаштирилган давлат ўз кўчаларини қотиллар ва жинойтчилардан тозалашга қодир (Қиролча Елизавета I Англиясида кўзғолончи халфалар жойида осилган). Бизнинг демократик жамиятимиз эса заифлашаётгир. Марказлашган ҳукумат гуруҳларининг барча турлари, жумладан, кўча тўдалари ва тажовузкор талабалар таъсири остида ўзини тобора чеклашга тайёр. Фалсафий ўзакнинг етишмаслиги (бу борада на ингсоц ва на коммунизм камчилик сезади), жинойтчиликка қарши курашда қатъиятсизлик билан ёнма-ён келади. Бу инсонпарварлик руҳига тамоман мос: даҳшатли қўрқитиш ва жазо

усулларини биз тоталитар тузумли давлатларга қолдирганмиз. Аммо охир-оқибат, демократиянинг жиноятчиликка муносабати энг инсонпарвар ёндашув бўлиши ҳам мумкин: одам табиатининг иккиланганлигини, инсон ҳам яратувчи фаришта, ҳам вайрон қилувчи ҳайвон бўлиши мумкинлигини ҳисобга олиш, унинг ҳақиқий “шизофрения” сини дорилар, электрошок ёки Скиннер психологияси услуби билан даволаш. Навқирон қонунбузарлар жамият тартибини бузадилар, етук жиноятчилар эса башариятни йўқотиш билан таҳдид қиладилар.

Кестлер ҳам, Скиннер ҳам ўзгаришлар даври келганлигини тан олишни ҳамда янги ирқ – homo sapientior ни яратиш лозимлигини таъкидлайдилар. Аммо, такрорлайман, биз каби номукамал терапевтларга қай даражада ишониш мумкин? Янги одам учун кимнинг лойиҳасига амал қиламиз? Биз қандай бўлсак, шундай қолишни хоҳлаймиз ва оқибатларга тупурганмиз. Мен инсоннинг тавба қилмайдиган табиатини ардоқлаш, тараққиёт имкониятларини инкор этиш ва такомиллаштиришнинг мажбурловчи воситаларини рад этиш истаги жуда реакцион эканлигини тан оламан, бироқ инсоннинг янги фалсафаси бўлмаган тақдирда, борига қаноат қилиш лозим, деб ҳисоблайман. Менда эса инсонга нисбатан яҳудо-эллинстик-насроний-гуманистик дея аташ мумкин бўлган нуқтаи назар бор. Бу нуқтаи назар “Ажиб янги дунё” даги Уильям Шекспир асарлари таъсирида тарбияланган Ёввойини барқарор АҒ632 утопиясига олиб келади: “Мен қулайликни истамайман. Мен Худони, шеъриятни, ростакам хавфни, озодликни, эзгуликни хоҳлайман. Мен гуноҳ қилмоқчиман”. Ва дунё бошқарувчиси Муҳаммад Моңд буни хулосалайди: “Моҳиятан, сен бахтсиз бўлиш ҳуқуқини талаб қилмоқдасан”. Эҳтимол, ҳаётни зерикарли, деб

топмаслик ҳуқуқинидир. Эҳтимол, “Гамлет”, “Дон Жуан”, нисбийлик назарияси, Пикассо ва Гаудиларни дунёга келтиришга қодир башарият ўзини ўзи энг митти хужайрасига қадар ядро бомбасининг дўзахий хавфи билан кўрқитиши лозим. Ва айниқса, менда Пелагий ва Августин ўртасида тебраниб турадиган, алмисоқдан қолган насронийликнинг аллақандай шакли бор. Исо Масих ким бўлишидан қатъи назар, “имон орқали таълим бергани” учун одамлар унга қойил қолишган. Гарчи, дунёда бир дунё авторитар демагоглар учраса-да, обрўли ўқитувчилар жуда кам эди. Балки, Исо Масих ўргатган ўз-ўзини назорат қилиш усуллари секин-секин қўллаш орқали ўзимиздаги шизофрениядан фориғ бўлармиз. Бунга иқрор бўлиш – Ибтидо Китобига бориб тақалади. Ўйлашимча, Инжилда баён этилган ахлоқни дунёвий ҳаётда қўллаш мумкин. Шунга ҳам аминманки, ҳали ҳеч ким бунга жиддий тарзда киришмаган.

Инжил таълимотининг асоси, гарчи атамалар эмоционал бўлса-да, реаллик борасида доктор Скиннерниқидан кам эмас. Гуноҳ – бихевиористлар бурдалашни, кулини кўкка созуришни, дорилар ёрдамида заҳарлашни истаган ҳар қандай нарсанинг номи. Коинот бирлиги ва инсон ботинидаги уйғунлик ўртасида ўхшашлик мавжуд. Бу Исонинг Худо ҳақидаги таълимотларига мазмун бағишлайди. Одам ички дунёсидаги уйғунлик шунчаки интилиш бўлиб қолмаслиги учун севги, раҳм-шафқат, бағрикенглик ва сабр-қаноатни амалда қўллаш лозим. “Яқинингни сев” техникасини бошқалар сингари ўрганишга тўғри келади. Севги амалиёти ўйноқи характерга эга, дейиш мумкин: унга ўйин каби ёндашиш керак. Аввало, ўзни севишни ўрганмоқ зарур, бу жуда қийин, сўнг бошқаларни севиш енгилроқ кечади. Агар мен ўнг қўлимни текстура, тузилиш ва

психонейроник мувозанат мўъжизаси сифатида севишни ўргансам, у ҳолда Гестапо¹ терговчисининг ўнг қўлини севиш учун имкониятим кўпроқ бўлади. Душманингни севиш жуда қийин, аммо айнан шу қийинчилик ўйинни қизиқарли қилади.

Севги ўйини ёки *ludus amoris* билан жиддий шуғулланадиганлар вақти-вақти билан кичик гуруҳлар ёки “черковлар” да тўпланиб, ўзаро далда ва илҳом олиш учун учрашиб туриш фойдали бўлишини пайқайдилар. Улар ўйин асосчисининг руҳига мурожаат этишлари мумкин. Улар ҳаттоки унинг мавжудлигини бир бўлак нон ва бир шиша шаробда тасаввур этиш имконига эга бўладилар. Агар улар асосчининг келиб чиқиши илоҳийлигига ишонсалар, инсон хотиржамлиги учун инсон муҳаббатини тарбиялашга бўлган эҳтиёжларини мустаҳкамлайдилар. Чунки бу нарса Тангри яратган коинот уйғунлигини ўзида мужассам этади. Эркак ва аёллар ўзларини коммуналар ёки монастирлар дунёсига қамаб қўймасликлари, аксинча реал дунёда сеvgи техникасини қўллашлари лозим. Давлатнинг мавжудлигига иқрор бўлиш керак, аммо ҳаётдаги мақсадларга унинг унчалик боғлиқ эмаслигини эътироф этиш ҳам ўринли. Қайсар²нинг муҳим деб билган ўз ишлари бор, аслида эса уларнинг кўпчилиги аҳамиятсиз юмушлардир. Севги амалиётининг сиёсат билан умуман алоқаси йўқ. Табассум қилишга ижозат бор ва ҳатто бу рағбатлантирилади. Гарчи узоқ вақт талаб этилган бўлса ҳам, одам Худо томонидан яратилган. Тангри бирлаштирган инсон миясининг гуноҳкор учлигидан одам ажралмасин. Доктор Скиннер учун ибодат қилинг. Марҳум Павлов хотиржам ором олсин. Омин.

¹ Гестапо – Фашистлар Германиясидаги сиёсий полиция.

² Қайсар – қадимги Рим ҳукмдори назарда тутилмоқда. (Тарж.)

СЕВГИНИНГ ЎЛИМИ

Кундалик уюштирилган нафрат сеансида Уинстон Смит тўсатдан шовқин ва товушларнинг икки қақиқалик монтажи ёрдамида моҳирлик билан қалбида нафрат ҳисси уйғотилаётганини тушунади. Шунингдек, унинг нафрати қуролга айлантирилиб ҳар кимга ёки ҳар нарсага бепарволарча йўналтирилиши мумкинлигини фаҳмлайди. Эҳтимол, Оруэлл “1984” да тасвирлашни режалаштирган ва бу режани амалга оширган даврнинг энг катта янгиликларидан бири, қачонлардир ундирилган нафрат ўсимлигининг уруғи давлат томонидан нафратга лойиқ, деб эълон қилинган ҳар қандай объектга сепилиши мумкинлигидир. Албатта, қўшфиқрлиликда ҳиссиётлар автоматик равишда, ўйланмасдан бир объектдан бошқасига ўзгариши муҳим, чунки нафратга лойиқ инсон севимлига айланиши ёки аксинча бўлиши ҳам мумкин. Кўз очиб юмгунча Остазия душмандан дўстга айланади ва ҳиссий қайта қуриш ҳам ёруғлик тезлигида амалга ошиши керак. Шубҳасиз, Оруэлл ўз мамлакатининг бир вақтлар фашистлар Германияси сингари ғазаблантирган, энди эса айнан фашизм тажовузи қурбонига айланган Совет Россиясига нисбатан муносабати қандай қилиб лаҳзаларда ўзгарганлиги ҳақида ўйларди. Иккиюзламачиликнинг буюк даври бошланди.

Ивлин Во “Офицерлар ва жаноблар” трилогиясининг “Шараф шамшири”, деб номланган сўнгги романида бизга Совет Россияси қандай қилиб нафақат демократик эркинликнинг намунасига, балки муқаддасликнинг қон томирига айлангани ҳақида эслатади. Буюк Британия ҳукумати Сталинград мудофаачилари шарафига қимматбаҳо тошлар қадалган қилич ясатишни буюрди ва бу экскалибур Вест-

минстер аббатлигида тантанали равишда намоиш этилди. Сталинни ёмон кўрган эркин дунё энди уни севар ва Жо амаки, деб атарди. Уруш интиҳо топгач эса шубҳасиз нафрат яна кун тартибига чиқди. Танк минораси сингари ҳиссиётларнинг бир юз саксон даражага бурилиши, замонавий даврнинг кундалик техникасига айланди. Анъанага кўра, биз ҳар доим ниманидир ёмон кўрамыз, боиси ўша нимадир ўз табиатига кўра нафратлидир. Насронийлик одамларни севишга буюрса-да, уларга хос бўлган шафқатсизлик, муросасизлик, таъмагирлик сингари сифатлардан жирканишга буюради. Бир вақтлар қандай сифатларни ёмон кўришни билардик, энди эса ишончимиз комил эмас. Одатий иллатлар машҳур оммавий ахборот воситалари томонидан фазилат сифатида талқин қилинмоқда. Мағрур, шаҳватпараст, очкўз, ҳасадгўй ва шу каби иллатларга берилган машҳур кино юлдузи ёки магнат бутунги кунда ҳайвон эмас, балки қаҳрамондир. Андиша, бағрикенглик ва сабр заифликка, кўрқоқлик эса эҳтиёткорликка айланди. Доимий нафрат ғояси ортиқ мавжуд эмас.

Бундан хулоса келиб чиқадики, муҳаббатга лойиқ бўлган нарсалар ҳам йўқ. "1984" да муҳаббат бор, фақат у "Инжил" да баён этилган беғараз ёки ўн тўққизинчи аср романларида бўлгани каби романтик эмас. Ва албатта бу муҳаббатга никоҳ қасамлари ҳам ҳамроҳлик қилмайди. Уинстон ҳатто исмини ўзи ҳам билмайдиган қиздан мактуб олади. Унда шунчаки "Сени севаман" жумласи ёзилганди холос. Ва шу заҳоти ҳаяжон ва кўрқувдан унинг вужуди тер билан қопланади. Номаълум қизнинг муҳаббати (кейинчалик унинг исми Жулиа эканлиги ойдинлашади) Уинстоннинг сиёсий эътиқоди сустлигидан, умидсизликка тушиб қолганлигидан фойдаланган ҳолда, у билан зино қилиш, шаҳвоний ҳирсни қондириш

учун восита холос. Қўшилиш эса давлат томонидан тақиқланган, боиси унда давлат назорат қила олмай-диган лаззат туйғуси мужассам. Жинсий алоқа – бу исён. Мазкур ғоя жинсий алоқага (гарчи унга умуман алоқаси бўлмаса ҳам) бир қатор эзгу фазилатларни боғлайди. Аммо, “Сени севаман” жумласи нафақат мазкур ибора билан алоқадор ижобий қадриятлар, балки давлат ва Меҳр-муҳаббат вазирлигининг устидан ҳам масхара қилишдир.

Айнан шу ерда “1984”нинг адабий заифлиги билинади. Шахс ва давлатнинг муҳаббат борасидаги нуқтаи назари ўртасидаги зиддият етарли даражада очиб берилмаган. Уинстон ва Жулиа Катта Оғага чин никоҳ ва оилавий қадриятларнинг кучи билан қаршилиқ кўрсатмайдилар. Улар яширинча қовушишди ва қўлга тушишди. Эркинлик тўғрисидаги ҳақиқатни исталган одам билан жинсий алоқа қилиш ҳуқуқи билангина ўлчайдиган Жулиа Уинстонга ўз ишқий саргузаштлари ҳақида сўзлаб берган таъсирли эпизод бор. Уинстон қизнинг бузуқлигидан завқланади ва шу жойда гўё Оруэлл ёлғон ангитеза – давлатнинг ёвузлигини қарши шахснинг ахлоқий бузуқлигига қарши қўйишни қўллаб-қувватлагандек таассурот уйғотади. Лекин биламизки, Оруэллнинг муҳаббат ҳикояси севги ва садоқат ҳикоясидир: у ўз умидсизлигини адабиётга ўтказмаган. У шунчаки башорат қилганлиги эҳтимол. 1984 йилда Катта Оға бўлиш ёки бўлмаслигидан қатъи назар севги ҳақидаги анъанавий тасаввурлар йўқолади ва бу зolim давлатнинг айби билан юз бермайди.

Америка цивилизациясининг энг катта ютуғи никоҳ институтининг қадрсизланишидир. Бу асосан пуританлар томонидан зинонинг оғир гуноҳ сифатида қораланиши билан боғлиқ; алвон ҳар америкалик қалбида жизғанак бўлди. Хиёнатдан кўра ажралиш

афзал. Ажралиш гоҳида кўпхотинлилик учун эвфемизм¹дир. Лекин ажрашиш камдан кам ҳолларда Америка адабиёти ва ҳаётида ачинарли ҳодиса, маддалаб кетган ярани олиб ташлаш учун сўнгги жарроҳлик чораси сифатида талқин қилинади. Севги бамисоли машина ва уни охир-оқибат янги русумига алмаштириш керак. Севги – ёритиш вақти олдиндан ҳисобланган электр лампаси. Оруэллнинг Жулиаси учун севги жинсий майлга тенглашади. Жинсий истак ўлмайдди, аммо объектни тез-тез алмаштиришни талаб этади. У қурол, замбарак – нафрат каби.

Бироқ, севгини интизом сифатида талқин қилиш ҳам мумкин. У бефарқлик, ёқтирмаслик, нафратнинг ўткинчи босқичларини қамраб олиш учун етарли даражада улкан. Унга энг яхши таъриф – шаҳвонийлик, аммо бу таърифни моҳият билан, сўзни эса ҳодиса билан аралаштириб юбормаслик лозим. Уинстон ва Жулиа севиш билан бирга, ўз-ўзини таъминловчи, асосий вазифаси жинсий алоқа, меҳр-оқибат ва ижобий туйғулар улашиш бўлган ўзига хос коммуна тузатдилар. Аммо, Уинстон ва Жулиа муносабатлари узоққа бормаслигини яхши биладилар ва улар учун ягона интизом бу қўлга тушиб қолмасликдир. Бу жазо билан яқунланиши муқаррар бўлган юзаки муносабатларнинг қисқа даври эди. “Тамом бўддик”, – дейди Уинстон ва буни Жулиа ҳам оҳиста такрорлайди. “Сизлар марҳумларсиз”, – дейди девордаги телекрандан таралган овоз. Ўлим уларнинг муносабатларига бошиданоқ хос эди. Кўп муносабатларда бўлгани каби бизнинг либерал жамиятимизда ҳам ўлим ташқи томондан белгиланмайди, у ўз-ўзидан пайдо бўлади.

Жинсий хатти-ҳаракатлар севгидан ажратилгач, севги тили ўз-ўзидан қадрсизланади. Эркинлигимиз

¹ Эвфемизм – айтиш ноқулай бўлган пардали сўз.

нинг бир жиҳати – тилнинг мутлақ қадрсизланишига бўлган ҳуқуқимиз, шунинг учун унинг синтагмалари шунчаки овозга айланади. Катта Оға гарчи жамиятимиз томонидан рағбатлантирилаётган, фильм ва журналлар томонидан тарғиб қилинаётган пала-партиш жинсий алоқадан қайғута чўмса-да, оилавий қадриятларнинг заифлашувини кўришдан хурсанд бўлади. Коммунизм оилани барбод этишга уринди (Хитойда катта қийинчилик билан), боиси оила давлат яратишни истаётган гротескли шишган нусханинг оригинали эди ва шунинг учун оила ўз-ўзини йўқ қилиши яхшироқ бўларди.

Жинсий ҳаракатга, сўнгра жинсий ҳаракатларнинг тартибсиз кетма-кетлигига бўлган муҳаббатни камайтириш, жинсий шерикларнинг ролини объект даражасигача камайтиришга таъсир кўрсатади. Сўнг барча одамларга – қандай ижтимоий шароит юзага келишидан қатъи назар, айти ўша вазиятда ҳис-туйғуларни улашувчи объект сифатида қараш осонроқ кечади. Объект индивидуалликка эга эмас: у умумлаштирилган от. Шундан келиб чиқиб, янада умумлаштирамыз: у аёл ёки аёл эмас, балки ишчилар синфининг вакиласи ёки умуман ишчилар синфининг ўзи. Севги қадрсизланганидан сўнг, миллионлаб индивидуал қалбларнинг проллар деб номланган синфга умумлаштирилиши – “1984” да тасвирланган энг ёмон нарса.

Одамларни бундай объектлаштириш бизга ишпачисиз туюлса ҳам, ҳамон уни ингсоц сингари олигархия пайдо бўлишининг асосий шарти сифатида қабул қиламыз. Агар аҳолининг юз фоизини фикрлар полицияси ва телеэкранлар ёрдамида назоратда ушлашга тўғри келса, у ҳолда олигархик давлат узоқ яшмайди: у барчани бостириш учун етарли ресурсларга эга бўлмайди. Шу важдан давлат проллар аҳ-

моқ, кўрқоқ, беқарор ва жамият барқарорлигига таҳдид солишга қодир эмас, деб ҳисоблашга мажбур. Борди-ю, проллар орасида исёнга бошловчи демагог пайдо бўлса ҳам (бунинг аҳтимоли ниҳоятда кам), уни топиш ва ҳибсга олиш қийин бўлмайди. Аммо, мистика ва ингсоц методи саксон беш фоиз аҳолининг инерциясига шубҳасиз ишонади. Биз ҳам буни қабул қиламиз, акс ҳолда ингсоц даҳшатининг амалга ошиши бизни кўрқитмаган бўларди. Биз деганда мен нафақат бу каби китобларни ўқийдиганларни, балки “1984” асосида саҳналаштирилган телешоудан сўнг барда пинта ичиб, Катта Оға уларни кузатаётганлиги ҳақида ҳазил-мутойиба қилувчи ишчилар синфи вакиллари ни назарда тутмоқдаман. Бу бўлим Шекспирнинг Шейлокида бўлгани каби Венецияда кемалар ва юкларни суғурталашнинг имкони йўқлигига ўхшаш шунчаки сюжетни ривожлантириш учун биз танлайдиган адабий восита эмас. Бу Оруэлл томонидан 1948 йил ишчиларидан олинган интиқом эди. Улар Оруэллни ерга уришганди. Шунингдек, бу ёзувчи зодагонларга хос талаффуздан халос бўла олмаганидек, қочиб қутулиб бўлмайдиган синфий бўлинишни тан олиш ҳам эди.

“Молхона”ни ёзиш ғояси унда саффолк-панч зотли хўкизлар подасини ҳайдаётган болакайни кўргач пайдо бўлди. Агар бу улкан жониворлар ўз кучларини англаб, митти хўжайинларига қарши бош кўтарсалар-чи? Молхонадагилар жаноб Жонс ва унинг оиласига қарши исён кўтариб, тарихдаги илк уй ҳайвонлари республикасига асос соладилар. Аммо, Оруэлл инқилобчи пролетариатни ўз синфининг вакиллари дан ўзгача, одамларнинг бошқа зоти сифатида қабул қилганда бундай китобни ёзиши мумкин эди ва улар “1984” да қаламга олинган бошқача зотлардир. Уларда чин инсоний ҳаёт йўқ эди. Ҳа, тан

олиш керакки, Уинстон Смитда агар ўзгаришлар даври етиб келса, улар проллар сафидан чиқадилар, деган романтик орзу бор эди. Агар пролларнинг тақдирида ҳайвонга айланиш ёзилмаган бўлса, унда улар олижаноб ёввойиларга айлансалар керак: уларга Уинстон ва унинг яратувчиси сингари оддий одам бўлиш насиб этмайди. Уинстон проллардан бўлган, таралаётган қўшиққа жўр бўлганча кирларини дорга осаётган семиз аёлни кузатмоқда:

“Қушлар қуйлашмоқда, проллар куйламоқдалар, партия эса қуйламайди. Бутун ер юзида, Лондон ва Нью-Йоркда, Африка ва Бразилияда, чегара ортидаги тақиқланган сирли мамлакатларда, Париж ва Берлин кўчаларида, Россиянинг сарҳадсиз кенгликларида жойлашган қишлоқларда, Япония ва Хитой бозорларида – ҳамма жойда, туғилганданоқ дахшатли ва асрий меҳнат гирдобига ташланган бу кучли ва енгилмас аёл ҳеч нарсага қарамай куйлайди. Шу кучли бағирда бир кун келиб онгли қавм тарбия топади. Сен – энди ўликсан: келажак уларники. Агар улар ўз таналарини сақлаганлари каби тирик онгни сақлаб қолиб, икки карра икки тўрт ҳақидаги махфий таълимотни етказа олсанг, келажакнинг бир қисмига айланишинг мумкин”.

“Кучли, енгилмас...”, “кучли бағир” – бу сўзлар “Молхона”даги жумлалар сингари ҳақоратли. Ва О’Брайан қаҳрамонга чиройли сўзлар билан ҳикоя қилган истиқбол ҳам бемаъни.

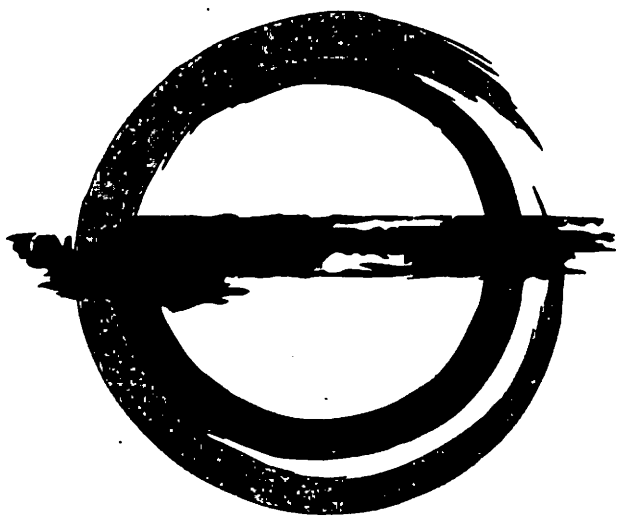
Оруэлл сингари зиёли учун бор-йўғи иккита вариант мавжуд эди: ёки илоҳийлаштириш орқали ишчини романтик қаҳрамонга айлантириш ёки ғайринсонлаштирган ҳолда ишчини ерга уриш. Ҳақиқий ингсоц аллақачон унда мужассам эди: у ўша вақт-

да ишчилар сариқ матбуотни қандай ўқисалар, “Нью стейтсмен”ни шундай ўқиди. Ишчилар унинг китобларини сотиб олишмади. Улар менинг китобларимни сотиб олмайдилар, аммо нолимайман. Руҳий ҳаёт жисмдаги ҳаётдан юқорироқ, деганча хатога ҳам йўл қўймайман. Док ишчиси ва романнавис ёзувчи жамият деб аталмиш организмга мансуб ҳамда нима деб ўйлашидан қатъи назар, иккаламиздан биримиз бўлмасак ҳам у мавжуд бўла олмайди.

Оруэллнинг омадсизлиги шундаки, у қуёши уфқ ортига равона бўлган Британия империясининг ҳукмрон синфи вакили эди. У ва сўконгич, бадбўй пастки синфлар орасидаги жарликдан раҳм-шафқат ва тасаввурнинг юксак парвози орқалигина ўтиш мумкин эди. Адабий фаолиятининг сўнгида Оруэлл ишчиларга нисбатан барча ишончини йўқотди. Бу эса муқаррар равишда эркаклар ва аёлларга бўлган ишончининг, бир шахсият ва бошқаси ўртасида беш мил, беш миллион мил ҳатто чексизликни лаҳзада босиб ўтишга қодир муҳаббат учқунига бўлган эътиқоднинг сўниши эди. “1984” нафақат башорат, умидсизликка хужжат ҳам эди. Бу келажакдаги одам тақдиридан умидсизлик эмас, севиш қобилиятини йўқотган шахснинг умидсизлигидир. Агар Оруэлл эркаклар ва аёлларни сева олганида, О’Брайан Уинстонни бу қадар қаттиқ қийноққа сола олмаган бўларди. Уинстон Смит оғриқдан бўкирганча озод ҳолда ўлишни талаб этаётган бир пайтда, эркак ва аёлларнинг қатта қисми сигирдек кавш қайтариб экранга термулганча ўтирадилар. Бу башариятнинг эҳтимолий келажаги учун пародия.

Пролетариат деган нарса йўқ, фақат турли даражадаги ижтимоий, диний ва интеллектуал онгга эга эркак ва аёллар бор. Уларга марксизм нуқтаи назаридан қараш, вице-қиролнинг кажавадан паст-

га қараши каби ҳақоратлидир. Биз таълим, лаҳжа ва ҳатто ҳидлар орасидаги жарликдан ўз муҳитимизга мансуб бўлмаган инсон билан турмуш қуриш орқали ҳатлаб ўтишга ёки намчил душанбада Уиган бандаргоҳида қаққайиб туришга мажбур эмасмиз. Бироқ, бизнинг вазифамиз “ирқ”, “табақа” сингари тушунчаларни тоқатсизлик, қўрқув ва нафрат байроқларига айлантирмасликдир. Афсуски, биз ҳаммамиз бир хил, яъни жирканч эканлигимизни мудом ёддан чиқармаслигимиз лозим. “1984” да Оруэлл мавжудлиги иложсиз бўлган ўпқонни ва бу тубсизликда ўз ёвузлик мамлакати – какотопиясини бунёд этди. У ҳам самовий қасрлар сингари ўткинчи. У бизни шу қадар ўзига ром этадики, оқибатда қасрни вайрон қилиш мумкин, деган шубҳага асло бормаймиз. 1984 йилда эса бундай бўлмайди.

ИККИНЧИ ҚИСМ

1985

1. РОЖДЕСТВО ГУЛХАНИ

Рождество арафасидаги ҳафта эди. Намчил ва қилт этган шабадаси йўқ душанба кунининг ўртала-рида Ғарбий Лондон муаззинлари азон айтардилар.

– Ла ила-аҳа илла’лаҳ. Ла ила-аҳа илла’лаҳ.

Бев Жонс “Диск бутиги” ёнидаги кўп миллатли харидорлар тўдасидан тирсақлари билан ўзига йўл очиб ўтди-да, томида ёмғир томчилари осилган, Макка шаҳрига ташрифларни амалга оширувчи, “Ал-Бал-нбаш” номи ила машҳур турагентликка айланган, собиқ супермаркет ва паб¹ ёнидан Толпадд-роуд ва Мартир-стритга бурилди. Ниҳоят, “Ҳогарт” кўп қаватли уйи олдида пайдо бўлди. У бу ерда истиқомат қиларди. Ичкарига кираверишдаги йўлни безори ўспиринлар тўдаси тўсиб қўйганлигини ўйлаб, юраги орқага тортиб кетди. Бу балосифат кўча куминлар тўдасига қарарди. “Куми на” жумласидан келиб чиққан ушбу сўз суахили² тилида “ўн” деган маънони англатарди, яна ҳам аниқроғи ўн-йигирма ёшлиларга нисбатан қўлланиларди. Кўпинча бундай вақтларда улар мактаб ошхонасини талон-торој қилишарди. Аммо, ҳозир ўқитувчилар иш ташлашган. Шу сабабдан ҳам Бевнинг ўзи ошхонада қолгани йўқ. Унинг қизи Бесси уйда қаровсиз ва ёлғиз бўлиб, хотини Эл-

¹ Паb – қовоқхона ёки қаҳвахона.

² Суахили тили – Шарқий Африка соҳилларининг туб аҳолиси ва улар гаплашадиган тил.

лен касалхонада ётарди. Бев ошхонани бориб очиши ва руҳан заиф қизини овқатлантириши керак. Ўн уч ёшли қизалоқ ёшига нисбатан жисмоний етилган, қолган жиҳатлар бўйича эса тенгдошларидан орқада эди. Давлат соғлиқни сақлаш хизмати врачлари барчасида туғилишларни меъёрга солиш учун қўлланилган препарат – “Енетлий”ни айбдор қилишди. Унинг иккиламчи асоратларини ҳеч ким ҳисобга олмаганди. “Ҳеч ким айбдор эмас, – деди доктор Зазуби. – Тиббиёт олдинга қараб интилиши керак оғайни”.

Бев етти куминга ялтоқланиб илжайди. Аммо оғзининг атрофидаги тўқималар худди у бир кило лимонни сўргандек увишарди. Бев уларни танимади, афтидан, улар бу ерда яшамасдилар. Куминлар хавфли, янада хавфлиси – ақлли эдилар. Идроклари ёмон таълим кўрмаган инсонниқидан баландроқ эди. Муаммо ҳам ана шунда: давлат таълимни қўллаб-қувватламасди. Илмли бўлиш антисоциал, дея баҳоланарди.

– Агар қарши бўлмасангиз жентельменлар, – деди Бев, – мен шу ерда яшайман.

Тошли зинанинг иккинчи поғонасида турганда улар Бевнинг йўлини тўсдилар.

– Ва озгина шошиляпман.

– *Festina lente*¹, – жилмайди йигитча. Унинг какао рангли кўйлагида катта муштли, мовий плаш кийган Шекспир сурати бўлиб, сурат остига “Барча ҳокимият Уиллга”, – дея ёзилганди. Шу ерда уни ўраб олдилар. Бевнинг чўнтақларини титкиларкан, лотинча мақол айтган бояги йигитча энди лотинча кўшиқни давом эттирди: “*Guadeamus igitur, juvenes lium sumus*”². У кучанмасдан, жарангдор овозда куйларди. Кўлга ки-

¹ *Festina lente* – Жим юрсанг, узоққа борасан (лот.).

² Дунё талабаларининг мадҳияси – “*Guadeamus igitur, juvenes lium sumus*” – “Ёш эканмиз, қувнаймиз”.

ритган ўлжаси эса унча катта бўлмади: “Интербанк” кредит талони, деярли бўш “Хамаки майлд” тамаки кутиси, бир марталик ёндиргич, уч фунт ва ўн центлик бешта танга. Ёндиргичдан бошқа барча нарсани тортиб олди. Сўнгра чақин Бевнинг кўзига тегиши, аниқроғи, унинг кўриш қобилиятини текшириш учун уни ёқиб кўрди. Эснаганида қорни ғулдиради.

– Майли арслонлар, – деди у, – овқатланишга кетдик.

Сўнгра Бевнинг сочларига ўт қўйиб, галасига ўтни муштлар ёрдамида ўчиришга рухсат берди. Кейин барчалари Бев балетга тушиши учун оёқларидан енгил тепиб қўйдилар. Бундан баттар бўлиши ҳам мумкин эди. Хайриятки, дангасалик қилдилар. Бев вестибюлга кирганда бу эринчоқликнинг сабаби аён бўлди. Лифт эшиги ёнида яланғоч, калтакланган ва озроқ қонга беланган Ирвинларнинг ўғли хушсиз ётарди. Бу жамоавий баччабозлик, еттинчи мартаба зўрлаш ҳолати эди. Шўрлик бола! Ирвинлар ўнинчи қаватда яшайдилар ва табиийки, лифт ишламаган. Бев чақирини тугмасини босди. Жаноб Уинтерс кавшанганча, иягида мармелад қолдиғи билан чиқди. Қонга беланган болакайга қараркан, кавшашда давом этди.

– Сиз ҳеч нарса эшитмадингизми? – сўради Бев. – Ирвинлар уйдаими?

Жаноб Уинтерс ҳар иккала саволга ҳам “йўқ” дея жавоб қайтарди.

– Мониторлардан ҳам ҳеч нарса кўринмадимми?

– Камералар ишламаяпти. Ҳали ҳам келиб, тузатишларини кутяпман. Қўмита бу ишга жиддийроқ қараса бўларди. Сиз қўмитада ишламасмидингиз?

– Энди йўқ, – жавоб берди Бев. – Яхшиси “Тез ёрдам”га сим қоқинг.

– Барчасига лаънати эркинлик сабабчи.

Бев учинчи қаватга пиёда кўтарилди. Охирги пайтларда узлуксиз давом этаётган кўчадаги, йўлакдаги ёки квартирадаги тажовуз қурбонларини кўриб одамнинг раҳми келади. Кўнгилинг бузилиши уйдан бошланди. У ўзининг 3 “б”-квартирасига яқинлашди. Уй. Митти Бесси уйда бўлган пайт кўнғироқни босишдан маъно йўқ. У мураккаб кулфларни очишни эплай олмасди. Бев девор панелидаги хира қизил рангли “кўз”га исмини айтди. Қурилма унинг овозини идентификация қилди ва унинг тирқишидан Бевнинг қўлига калитлар шодаси тушди. Очиш учун Бевда қирқ сония бор.

Бесси оёқларини керганча телевизор қаршисида ўтирарди. Бев қизининг мактаб кўйлагининг ичидан ич кийим киймаганини фаҳмлади. Чуқур хўрсинди. Экран пирпирар, болалар мультфильмидаги маъраш ва портлаш овозлари эшитиларди: ўлимга олиб борувчи қийноқ ва зўравонлик. Аммо ҳеч ким ўлиш тугул, ҳатто жароҳат олмайди. Ўн иккинчи қаватда яшовчи Порсонларнинг олти ёшли ўғли Ажабтовур Жўжа бир юз йигирма қаватли осмонўпар бинодан юзида табассум ва ишонч билан сакраганини кўриб, ўзи ҳам парвозни амалга оширди. Бу воқеага бир йилдан ошди. Порсонлар ўзларига келишди. Ҳатто телевизордан ҳам қутулмадилар.

– Касалхонага кўнғироқ қилдингми? – оҳиста сўради Бев.

– Нима? – қизнинг кўзлари экрандаги тасвирдан узилмади.

– Онанг ётган касалхонага. Кўнғироқ қилдингми?

– Ишламаяпти.

– Нима ишламаяпти? – тоқат билан сўради у. – Бизнинг телефонми? Ёки касалхонадаги рўйхатга олиш бўлимими?

– Ишламаяпти, – такрорлади Бесси ва шляпали сичқонни болға билан уриб, эзиб ташлашгач, ўрнидан ирғиб туриб, қасос олишга шайланганини кўриб, аҳмоқона қувончдан оғзи катта очилди. – Қорним очди, – кўшиб қўйди у.

Бев йўлакчадаги телефон сари юрди. 3 591 111 (“Бир, бир, фақат ва фақат бир” – бу худди касалхона рақамини эслаб қолиш учун буйруқ сингари. Биринчи учта рақам эса, шубҳасиз бошқа масала.)

Мулойим механик овоз жавоб берди:

– Касалхоналар бошқармасидан гапирамиз. Марказий Брентфордда кутқарув ва эвакуация ишлари давом этмоқда. Ҳар қандай шахсий масалалар йигирма тўрт соатдан кам бўлмаган муддатда қаноатлантирилмайди. Касалхоналар бошқар...

Унинг юраги бояги уч ташвишдан сўнг энди-энди тинчланганди: балет калтаклари, Ирвинларнинг ўғли ва пиёда кўтарилиш. Энди у ноумид дукиллай бошлади. Телевизор қаршисига ўтираркан, Бев каналларни бирма-бир айлантира бошлади. Бесси чинқириб, унинг тўпиғига мушт тушира бошлади. Янгиликларга етиб келди. Кичкина иякли ва хурпайган соч турмакли митти одам даҳшатли аланга фониди сўзларди:

– ... жиддий ташвишга солади. Тасдиқланмаган, аммо Скотланд-Ярд томонидан ўрганилаётган далилларга кўра, ёнғинда масъулиятсиз унсурларнинг қўли бор. Тахминларга кўра, жиноятчи шахслар ҳамжиҳатлик белгиси сифатида уч ҳафтадан бери давом этаётган ўт ўчирувчиларнинг иш ташлашларидан фойдаланиб, Лондон яқинидаги қуроли кучларнинг муваққат биносига ҳам тўсатдан ўт қўйганлар. Ёнғин хавфсизлиги бўйича профессионал ходимлар етишмаслиги туфайли жамоат хавфсизлиги вазири жаноб Галифакс фуқаролардан сабабсиз ёнғинлар-

га алоқадор масалаларда хушёрлик кўрсатишни ва ёнгин хавфсизлиги қоидалари билан қайта танишиб чиқишни сўради.

“Эй, Тангрим!” деди-да, Бев хонадан отилиб чиқиб кетди. Сухандон ҳамон жаврарди:

– Энди эса футбол ҳақида. Бугунги учрашувлар...

Бесси эса увиллаганча, секинлик билан ўз мультфильмига ўтди. “Денгизчи Папай” эндигина бошланганди. У тинчланган эди. Аммо, кейин очлиги эсига тушиб қолди. Бироқ, Бев унинг хархашалари авж олган вақтда уйдан чиқиб кетиб бўлганди.

Бев ўпкаси тўлиб, зиналарнинг поғоналарига қоқилганча пастга тушарди. Ирвинларнинг ўғли “Тез ёрдам” ни кутган кўйи ҳамон беҳуш ётар, ҳойнаҳой, жаноб Уинтерс тамаддисини давом эттираётган бўлса керак. Бев Чизвик-Хай-стрит бўйлаб югуриб борарди. Бирорта такси йўқ. Тиқилинчда қолиб кетган Brentford йўналиши автобусига кўзи тушди. Унга сакраб кирган заҳоти эсига тушиб қолди: ахир, йўлкирага пули йўқ-ку. Садқаи сар! Ёнаётган осмонга таҳлика аралаш қараркан, ўзини йиғиштириб олди – бу етарли тўлов эмасми? Шундай бўлиб чикди шекилли, автобус олдинга жилди, қора танли назоратчи сўз қотди:

– Аҳволинг ҳалигидек шекилли, йигит. Майли, бошқа сафар тўларсан.

Ярим соатлардан сўнг у полициячилар занжири-ни узишга ҳаракат қиларди. Афтидан, улар ҳали иш ташламаган эдилар. Бев қичқирарди:

– Менинг хотиним, менинг хотиним, у ерда хотиним бор, жин урсин сизларни!

Осмон қизғиш-жигарранг, олхўрисимон, қизғиш-мовий, наврўзгул ва момақаймоқ тусига кирган, тутун кўкка ўрлар, олов шафқатсиз талончидек бостириб келарди. Деразалар ёнгиндан бошқа баридан

жудо бўлган квадрат кўзлар каби ғамгин боқишар, худди шу қайғу билан ойналар ҳароратга дош беролмай синарди. Бир неча ромлар ағдарилиб, ёнаётган жарроҳлик халатидаги икки врачга тегди. Яқин атрофдаги пиво корхонасидан олинган койка ва замбилларни платформага юклашди.

– Менинг хотиним! – қичқирди Бев. – Миссис Жонс! Эллен! 4с-палата!

Врачлар бош чайқадилар, тўғри, ҳозир бош чайқаш жуда оғриқли эди.

– Сиз! – Бев оппоқ сочлари куйган, мадорсиз яланғоч танаси чойшабга ўралган кампирга қичқирди. – Сиз мени танийсиз, сиз хотинимни ҳам биласиз!

– Қутулиб кетишларига йўл қўйма, – таниш овоз базўр шивирлади.

– Ё, Худойим, Элли! Элли...

Бев замбил юкланишини кутиб чўккалаб қолди. Унинг хотини, йўқ... унинг хотини эмас. Бу танада нималардир оловдан омон қолган, аммо унинг асосий қисми суяклардан иборат эди. Бев хотинининг қаршисида тиз чўқди, сўнг умидсизлик исканжасида зор йиғлаб, уни бағрига босишга уринди. Бироқ, қўлларида куйган тери парчалари, Эллендан эса пишган гўшт қолди холос. У энди ҳеч нарсани ҳис қилмасди. Аммо овоз уники эди. Унинг сўнгги сўзлари на “Севги...”, на “Сени севаман”, на “Бессига ғамхўрлик қил...” ёки “Худойим, нега бекор харажат қилдинг”, ёки “Биз учрашамиз...” эмас, йўқ. Бу сўз – “Қутулиб кетишларига...”

– Бечорагинам мени, азизам, севгилим! – ҳўнграб юборди Бев.

– Мана буни, – ёнларида ҳорғин овоз янгради, – МХБга. Тезроқ тугатган яхши. Булар орасида кўпчилик барибир тирик қолмайди. Мурдалардан халос бўлиш, тирикларни эвакуация қилиш керак. Плат-

формаларда бўр билан ёзилган “МХБ” ва “ТЭ” белгилари турарди. Бевни оҳисталик билан ўрнидан турғизишди.

– Ҳеч нарса қўлимдан келмайди, ошна, – деди меҳрибон ва бўғиқ овоз. – Бундай бўлиши уят ва шармандалик. Қандай дунёда яшаяпмиз-а!

Бир-бир босиб уйга йўл олди. Пиёда кетиб бораркан, ойналарда нотаниш Бев Жонс аксини кўрди: сочлари энди башоратга эврилган кичик гулҳанда куйган, оғзи қийшиқ, кўзлари ғазабкор. “Ҳогарт” кўп қаватлисининг вестибюлида ҳаракатсиз лош, афтидан, энди келмайдиган “Тез ёрдам”ни ҳамон кутиб ётарди. Бев зиналардан уйига кўтарилди.

Бесси билан кўришиш, унга энди онаси йўқлигини, масъулиятсиз унсурлар уни пишириб ўлдиришганини айтиш ниҳоятда оғир эди. Вазифаси оловни ўчириш бўлган кимсалар мана, бир ҳафтадан буён маошлари ошишини талаб қилиб иш ташлашган. Кўрқиб кетган ёки мустаҳкам мафкуравий эътиқоднинг кучи билан ўз ҳуқуқларини талаб қилган армия исён кўтарди. Аммо “исён” – эски сўз. Унинг мажруҳ услуби англиз флоти ҳақидаги кўҳна фильмларни ёдга солади. Бу сўз “бурч” ва “ғурур” деган тушунчалар мавжуд бўлган оламга тегишли. Эркак ва аёллар ҳуқуқ дея аталувчи тамойил туфайли ўз ишларини бажаришдан бўйин товлайдилар (бурч ва шараф тўғрисидаги бемаъни тортишувлардан сўнг). Ниҳоят, ҳуқуқ цехлардан намойиш майдонларига кўчди. У Бессига ҳозирча ҳеч нарса демасликка қарор қилди. Унга нимадандир қайғуриш ҳамда Бессини қийнамасдан, қизнинг миясида фикрловчи соҳани топиб, ўз фикрини етказиш бир хил даражада оғир эди. Бесси америкаликлар ва японлар уруши ҳақидаги қандайдир эски фильмни томоша қилиб ўтирар-

ди. У қутидаги сутга ивителинган мюсли¹ни картондан оққан сут ва тўкилаётган шакарга парво қилмасдан еганди. Уларнинг полдаги қолдиқлари шундан дарак бериб турарди. Сабаби Бев шошилинича Бесси кириши мумкин бўлмаган ошхонани қулфлашни ёдидан чиқарганди. Энди Бев у ерга кириб, оҳисталик билан Бессига тушлик тайёрлай бошлади. Ҳамманинг тушлик қилиш ҳуқуқи бор. Тушлик вақти аллақачон ўтиб кетган, лекин ҳуқуқ аҳмоқона хронологик аргументлар ва физикадан устунроқдир. Унинг ўзи ҳам бугун ишга бормайди. Эртага бошқача бўлади. Эртага ҳаммаси буткул ўзгаради.

Бев сосискаларни қовурди, қадоқдаги картошка пюресига қайноқ сув қуйди, чой дамлади.

– Бесси, азизам, – деди у ликопчани узатаркан.

Шўрлик етим қизча янкилар японларнинг ўтакасини қандай ёраётганликларини томоша қилмоқда. У бақлажон рангидаги эскириб, увадаси чиққан креслога ўтирди-да, қўлларини йиғиб, қизининг овқатланишини томоша қилди. Бесси қарамасдан егуликни ўзига тортди. Еб бўлгач кекирди-да, яланғоч қорнини қашиб қўйди. Шўрлик етим ва бегуноҳ қиз. Фанфара²дан таралган мусиқа садоси остида “ТАМОМ” сўзи экранда пайдо бўлгач, Бев секин телевизорни ўчирди. Бесси ҳайвоний ғазаб остида қўл узатди. Бев бу қўлни мулойимлик билан тутди.

– Сенга айтадиган муҳим гапим бор.

– Лекин ҳозир “Спиро ва Сперо” бошланади.

– Спироми ёки Спероми, ким бўлишидан қатъи назар, кутиб туради. Мен сенга онанг вафот этганлиги ҳақида айтишим керак. У касалхонадаги ёнғинда ёниб кетди. Мени тушуняпсанми, Бесси? Сенинг

¹ Мюсли – қуруқ мевалар, ёнғоқлар, буғдой нишлари, асал ва дориворлар қўшиб тайёрланадиган таом.

² Фанфара – пуфлаб чалинадиган чолғу асбоби.

азиз онанг, менинг қадрли аёлим йўқ. Биз энди уни бошқа ҳеч қачон кўрмаймиз. – Ва шу кезде у ҳиқиллаб йиғлаб юборди: – Кечир, қўлимдан ҳеч нарса келмайди. – У рўмолчасини излаб чўнтақларини титкилай бошлади.

Аммо куминлар тўдаси уни ҳам тортиб олишганди. Кўз ёшлари орасидан оғзини очганча, айтилган сўзларни фаҳмлашга ҳаракат қилаётган Бессини кўрди. У ўзининг онасиз келажагини тасаввур этишга тиришарди.

– Ким бизга энди Рождество тушлигини тайёрлаб беради? – сўради у.

Бу бошланиши эди: қизалоқ одатий қулайликлар йўқ бўлган келажакни тасаввур этди.

– Сиз онамдан ёмонроқ пиширасиз, – давом этди Бесси ва бурнини тортиб қўйди. Қизнинг миясига янада кенгроқ фикрлар кела бошлади. – Бечора ойим. Бечора мен.

– Мен ўрганаман. Биргаликда ўрганамиз. Биз сен билан иккимиз қолдик Бесси-қадрон.

У ўн уч ёшли, кўриниши йигирма яшар, боз устига иркит йигирма яшарлик инсонга ўхшайдиган, БҚ, аниқроғи Бирлашган Қиролликка (аллақачон Қўшма Қиролликка эврилиш вақти етиб келган) ақли ноқис ишчиларни дунёга келтириш даражасида етилган қизига чуқур таассуф билан боқди. Бев унга – расво тиббиёт, расво ҳаво, ёмон озиқ-овқат, аҳмоқона таълим тизими ва разил оммавий маданият қурбонига телевизор панелидаги тугмаларни ўзлаштиришдан бошқа нарсани ўргата оладими ёки йўқ? – ўзича тасаввур этиб кўрди. Мияси етти ёшгача ривожланди ва шу билан тўхтади. Ўтган йили мажбурий равишда балоғатга етаётган қизлар билиши зарур бўлган айрим нарсалар ҳақида тушунтиришга тўғри келди. “Мана бу тўғри”, ўйлади у. “Қутулиб кетишларига

йўл қўйма". Агар Бев мавжуд тузумга қарши ҳаракатга келса, Бессидан ёрдам кутиш бефойда.

Келгусидаги бўшлиқни қисман тасаввур этиб, уни тўлдириш учун "Спиро ва Сперо"ни ёқди. Бев хўрсинганча бошини чайқади. Спиро ва Сперо хитойча талаффузда инглиз тилида гаплашадиган икки дельфин экан.

Бошига тушиши мумкин бўлган қийинчиликларни Бев ҳис қиларди, шунинг учун тайёрлана бошлади. Ошхона шкафида ярим шиша австралия брендиси ("Сохта маҳсулотдан эҳтиёт бўлинг") ҳар эҳтимолга қарши турарди. Стулга ўтирганча шишани кўтариб, оғзидан брендини ича бошлади. Кран зерикарли томчиларди – ҳаёт сингари. Девордаги таквимда яланғоч қизлар қишдан хурсанд, орқа тишларида пломбалар кўриниб турган оғизларини очган қўйи қорни томоша қилиб турардилар.

1984 йилнинг декабри. Эллен 10 декабрни касалхонага ётадиган, 20 декабрни эса уйга рухсат бериладиган тахминий кун сифатида белгилаб қўйганди. Ростдан ҳам унда Той касаллиги мавжудми ёки йўқ? Аниқлаштириш керак эди. Доктор Зазибунинг ташхисини аниқлаштириш учун эса ниҳоясиз азобли тестлардан ўтиш лозим бўларди. Агар натижалар умидбахш бўлса, қораталоқ олиб ташланиши кўзда тутилганди. Операция осон ва хавфсиз ўтиши ҳақидаги жарроҳ доктор Мэнинг айтган сўзлар ёлғон эди. "Шундай соғлиқни сақлаш хизмати учун тақдирдан миннатдор бўлишингиз керак, йигитча", – деди жарроҳ. Бироқ, Бев халқ кутубхонасида Той касаллиги ҳақида ўқиганди. Умуман хавфсиз эмас!

Кўз ёшларини тутиб туришга уриниб, брендидан ҳўплади. Тилида қолган қанднинг ачимсиқ таъми юрак қаъридан отилиб чиқаётган муҳим ва аччиқ сўзнинг илк бўғинлари каби сезилди. Бу сўз билан

эса тоза ҳислар ҳақидаги романтик шеър бошланади: режа бор, маъно бор, барини олдиндан кўргувчи Касб-кор. У кўз ёшларини ортиқ тутиб тура олмади. Кўз ёшлари юзларини ювди: Умуман хавфсиз эмас! Шундагина у на таҳлика, на андуҳ ва на титроқни ҳис қилмаётганини тушунди. Олдиндан тахмин қилиш мумкин бўлган ҳеч нарса содир бўлмади. Той касаллиги. *“Қораталоқни олиб ташлаш касаллик белгиларининг вақтинчалик заифлашувига сабаб бўлиши мумкин, аммо саксон беш фоиз ҳолатда таҳлиллар салбий”*. Бев ич-ичидан Элленнинг ўлишини ҳис қиларди, лекин бундай даҳшатли ўлим... Элленнинг сўнгги сўзларига қадар ҳам Бев қалбида исён тишлари ёриб чиқаётганди. *“Хотинимнинг охирги сўзлари, биродарлар! Наҳот жуфтимнинг энг сўнгги истагини бажо келтира олмасам?”* Аслида, бу исён тишлари беш йил олдин чиқа бошлаган, аммо кейинчалик ўтмаслашиб қолганди...

Олтмишинчи йилларда Бевнинг амакиси Жорж келинойиси Роза билан Австралияга кўчиб кетишди. Аделаида гарчи ўтакетган расмиятчи шаҳар бўлса-да, улар бахтли яшардилар: устрица ейишарди, черковга қатнардилар, Жорж ўз босмахонасини муваффақиятли юргизар эди. Шу тариқа деярли йигирма йил ўтди. Улар маҳаллий осси¹ларга айланишган, Англияни соғиниб бир қатра ёш ҳам тўкишмасди. 1978 йилда эса Роза дардга чалинди. Унинг дарди энг ёмони эди – ўпка фалажи. Шу сабабдан ҳам Парксайд-авенюдаги *“глория-соум”* меҳмонхонасида (австралия лаҳжасида алоҳида турар-жой дея аталишини амакиси хатида ёзганди) умрбод сунъий нафас олиш аппаратига уланганча ётарди.

Сўнгра ҳеч бир огоҳлантиришларсиз электростанция ишчилари иш ташладилар. *“Иш ташлаш”*

¹ Осси – австралияликлар. Англия, Канада ва Америкада австралияликлар шундай аталади.

– жуда кўрқинчли сўз. Роза ва унинг аппаратини авария генератори бор касалхонага кўчиришга вақт бўлмади. Электр токи йўқлиги боис у вафот этди. Аслида, ўлдирилганди, дея Жорж фарёд чекди. Кейин эса... бу барча газеталарда шов-шув бўлди. Жорж иш ташлаш ҳаракати йўлбошчиси Жек Ризни қотилликда айблади. Касаба уюшмаси жавобгарликни ўз зиммасига олмади. Иш ташлаш “ёввойиларча” норасмий тарзда бўлганлиги иддао қилинди. Ҳа, амакиси фарёд чекди, лекин ким бу қуролни ўйлаб топди? Синдикализм¹га айланиб кетган ҳамма касаба уюшмаси тизимларига лаънат бўлсин! Ижозат этинг, бир сўз айтсам: бирор бир шахс нима бўлишидан қатъи назар ўз ишидан бўйин товлаши мумкин эмас. Ҳар қандай шароитда ҳам. Айнан ишлашга тайёрлик инсонни инсон қилади. Ана шу аламзадалик ортидан Жорж амаки Австралия Иттифоқининг² электротехника саноати ходимлари синдикати бош котиби Альфред Уигтни ўз хусусий қароргоҳидан хизмат лимузинида чиқаётган вақти отиб ташлади. Жек Риз эркинликда қолди. Жорж амаки эса ўзининг гоҳ туманли, гоҳ ғазаб чақмоғи ярқираган сўнгги кунларини ёқимли ва яшил табиатли “Патрик Уайт бошпанаси” да яшаб ўтди.

БҚ ёки Британия газеталарида ёритилмаган яна бир ҳодиса рўй берди – сабаблари ҳар хил бўлиши мумкин: журналистик этика, пора бериш ёки жамоат тартибига алоқадор бирор-бир қарорни охиस्ताгина эслатиб қўйиш. Хуллас, совуқ январь кунларининг бирида АҚШнинг (кимдир бу қисқартмага ҳазиллашиб, Анқайган Қўшма Штатлар, дея таъриф берганди)

¹ Синдикализм – ишчилар ҳаракатида сиёсий курашни, ишчилар синфининг сиёсий партиясини инкор этиб, фақат касаба уюшмалари доирасида иқтисодий курашни тан олувчи майда буржуа оқими.

² Австралиянинг расмий номи.

Миннесота штати, Миннеаполис шаҳрида ҳарорат нолдан 37,2 даража пастга тушди. Электромеханика саноатининг Федерал касаба уюшмаси агар президентнинг фавқулодда қарори билан уюшма аъзоларини қаноатлантирадиган даражада ойлик маошлар оширилмаса, электр етказиб беришни номаълум муддатгача тўхтатишини айтиб, пўписа қилди. Ҳаддан ташқари совуқ қотиш натижасида ҳаётдан кўз юмган ўн беш минг инсон. Бунга жим қараб туриш жуда мушкул. Талабларга бўйсунмасликнинг оқибати шундай аянчли бўлди. Тахмин қилинганидек, уюшма аъзолари ўзларига зарур нарсани олишди. Шунда шаҳар хўжалигининг бошқа соҳалари – газ, сув, ёнилғи, истеъмол маҳсулотлари етказиб бериш ва ҳоказоларда меҳнат қилувчи ишчилар ҳам мазкур иблисона усулдан фойдаланишни синаб кўрдилар. Ҳамон “исён” сўзининг маъносини тушунувчи ҳукумат Миллий гвардияни оёққа турғизди. Соқчи отрядлар билан муштлашувлар, отишмалар, ниҳоят, уят ва касаба уюшмаси бошлиғи Катта Жим Шелдоннинг ўғли ваҳшийларча ўлдирилгач, яна қайта ўрнига тушган тартиб ва виждон... Бев буларнинг барини аниқ-равшан биларди. Тоғаваччаси Берт анчадан бери Миннесотанинг Дулут шаҳрида яшарди. У мактуб юборганди. Мактублар келмай қолиши эса цензура билан эмас, почтачиларнинг иш ташлашлари билан боғлиқ. Ўша вақтда почта ходимлари иш ташлаш эълон қилмаганлар, шу боисдан хатлар келиб турган.

Ўлим олдидан айтилган “Қутулиб кетишларига йўл қўйма” сўзлари кўҳна кўшиқнинг акс садоси каби қулоқлар остида жаранглайди. Бев деярли бўшаб қолган бренди шишасини симирди. У тўпланиб келаётган норозилик ҳаракатга эврилишини олдиндан сезмоқда эди. Бев ҳар ким ҳам мағзини чақа олмайдиган эркинлик ва озодлик йўлида жафокаш

бўлишни истамасди. Аммо унда боражак манзили номаълум поездда сафар қилиш учун чипта бор. Балки бу поездда у ягона йўловчидир. Бироқ, бу сафар жуда ҳам зарур эканлигини ҳис этиб турарди.

2. МУЗАФФАР БҚ

Девлин хира кўзлари билан ҳужжатга қаради.

– Бев? – сўради у. – Бу чиндан сизнинг исмингизми? Беверли ёки шунга ўхшаш бошқа исмининг қисқартмаси эмасми?

– Уч нарсани ифодалаши мумкин, – жавоб берди Бев, – Беверидж, Бивен ва Биван. Туғилганимда бу уч исм анча таниқли эди. Социалистларда. Отам катта социалист эди.

– Беверидж либерал эди, – кўшилди Девлин. – Бироқ, шубҳасиз, ижтимоий қафолат анчагина радикал ғоя эди.

– Бисмарк Германиясидан ўзлаштирилган радикал ғоя, – тузатди Бев.

Девлиннинг қовоғи осилди.

– Ўқимишли одам каби гапиринг.

Ибора жуда эскидек туюлди, ахир Девлин олтмишларга борган ва унинг луғат бойлиги ИЗ, яъни Ишчилар Забони (ёки тили) даги сўзлар билан унчалик бойитилмаган эди.

– Сиз бундай гапирмаяпсиз, – у нигоҳини яна ҳужжатга қаратди, – қандолатчилик конвейерининг оператори. Ҳа, албатта, бу ерда ҳаммаси ёзилгандек. Аслида, сиз Жек Смит ўрта мактабида Европа тарихидан дарс бергансиз. Бу ерда эса бу ҳақида ҳеч нарса дейилмаган. Хўш, нега мактабдан кетгансиз?

– Вазирлик кўрсатмаси туфайли, – жавоб берди Бев. – Бизнинг ўқув дастуримизни ҳаддан ташқари

қисқартириб ташлашди. Касаба уюшмалари ҳаракати тарихи бутун бир тарих эмас, ҳатто унинг аҳамиятли қисми ҳам эмас. Буни билардим, аммо ўз нуқтаи назаримни ифода этмадим. Очиқ норозилик билдирмадим ҳам. Мен шунчаки янада кўпроқ нарсага эришишни хоҳлашимни айтдим.

– Болаларнинг ошқозонини бузишни, – қулди Девлин, – уларнинг онгини шакллантириш ўрнига. Сифат назорати бўлимидаги болалар бу ҳақида нима дейдилар?

– Аммо мен кўпроқ нарсага эришдим, – деди Бев. – ҳафтасига йигирма фунтдан кўпроқ ишлайман. Янги йилдан эса маошим ўттиз фунтдан ошади.

– Демак, келгуси йилда сиз “Пен шоколад фабрикаси” да ишламайсиз, тўғрими? Агарда бу... бу... бу атавизмни ўжарлик билан давом эттирсангиз.

– Мен қатъият кўрсатишда давом этишим керак. Бу ёвузлик қандай касофатларга сабаб бўлишини билатуриб сиз жим қараб тура олган бўлармидингиз? Ўзини ҳимоялаш билан бошланган бу ҳолат жамиятга нисбатан ахлоқсиз босим уюштиришга айланиб кетди. Барчамиз ухладик. Уйғониш фурсати етди. Бу аҳмоқона тизим хотинимнинг бошига етди. Сиз ушбу лаънати қабихлик билан мураса қилишимни кутмоқдасиз. Кўз олдидида хотинимнинг жизиллаб пишган териси ва суякка айланган жасади ҳамон турибди. Сиз эса пасткаш ўт ўчирувчиларнинг иш ташлаш ҳаракатини қўллашимни истаяпсиз.

– Сиздан ҳеч нарса талаб этилмайди, – мулойимлик билан сўзлади Девлин ва сигарет қутисини Бев томонга сурди. Бев бош чайқади. – Аллақачон тутиш вақти келганди, – деди у чекаркан. – Аммо у иблислар энди кимнинг ортига беркинган экан?

Сигарет қутисида саратонга чалинган ўпканинг кичик, аммо бежирим тасвири бор эди. Соғлиқни

сақлаш вазирлигининг кўрсатмаси. Огоҳлантирувчи сўзлар фойда бермаганди.

– Ўт ўчирувчилар ҳам йўлларида юрадилар. Армия ҳам ўз йўналишида ҳаракатланишда давом этади. Асосан биз буни маъқуллаймиз. Биз иш ташлашларни пролетариатнинг асосий қуроли сифатида маъқуллаймиз. Фикрлашга ҳаракат қилиб кўринг. Синдикализмнинг зарур тамойилларини хотинингизнинг ўлимида айбдор ҳисобламанг. Касалхонага ўт қўйган ярамасни гуноҳкор деб билинг.

– Албатта гуноҳкор деб биламан! – деди Бев. – Аммо мен бир ўзим бу ёвуз тамойилга қарши исён кўтардим. Чунки бу ишни содир этган ҳаромилар ваҳший қотиллар тўдаси. Агар уларни тутишганида қийноққа солишарди! Йўқ, қийнаш – эски усул, тўғрими? Уларни қайта тарбиялаган бўлишарди. Агар уларни ўзим қўлга тушира олганимда эди... Ўлдирган бўлардим. Биласизми, уларнинг жонини қандай олардим...

– Бу ҳам ўтади, – деди Девлин бармоғидаги узугини ўйнардан.

– Ҳаттоки, улар кўз ўнгимда бўкириб, дод-фарёд солсалар ҳам, хотиним азобланган каби азоблансалар ҳам мен ўзимни ночор, норизо сезган бўлардим. Ёвузликка ёвузлик билан жавоб қайтариб, мен ҳам бу иллатнинг ёйилишига ўз ҳиссамни била туриб қўшган бўлардим, ахир. Аммо ёвузлик мавжуд бўлишда ва тарқалишда давом этаверади. Ёвузлик – маҳв этиб бўлмас, бузиб бўлмас ҳайвоний, абадий куч.

– Бу сизнинг соҳангиз эмас, – таъкид оҳангида сўзлади Девлин. – Бу – теология. Черковдагиларнинг иши. Аммо, жуда чиройли ва равон нутқда гапирдингиз. Албатта, бу нарса ўз йўлида фойдали. Ёшлигимда мен ҳам бу нарсага мурожаат этганман. Масалан: “Капитализмнинг ёвузлиги ер юзидан бутунлай

супуриб ташланиши лозим” сингари ибораларни ишлатганман. Теологларда яхши метафоралар бор. Белига тепганим учун кечиринг.

– Келинг, буни бошқача йўсинда айтсак, – давом этди Бев. – Кўчада кетаётган одамга хужум қилишди, уни талашди, дўппослашди, ҳатто зўрлашди ҳам. Ўткинчилар эса бир чеккада, ҳеч нарса қилмасдан, кузатиб туришибди. Ўша “кузатувчилар” ҳам, жиноятчилар билан бир қаторда гуноҳкор эмасми?

– У даражада эмас. Улар ҳеч қандай аҳмоқона иш қилишгани йўқ. Умуман, улар ҳеч нарса қилмадилар. Одамлар содир этмаган қилмишлари учун эмас, қилган ишлари учун айбдордирлар.

– Ва бу нотўғри, – таъкидлади Бев. – Уларнинг гуноҳлари эҳтимол, янада оғирроқ. Ёвузлик инсоннинг ажралмас бир бўлагидир. Уни ҳеч қандай қонунлар, жазо чоралари-ю ислоҳотлар билан йўқ қилиб бўлмайди. Аммо бошқаларнинг бурчи – содир этилаётган ёвузликка тўсқинлик қилишдир. Айнан мана шу бурч уларни инсон қилади. Модомики, инсонлар ўз бурчларини бажармас эканлар, улар айбдордирлар. Уларни гуноҳкор санаш ва жазога тортиш лозим.

– Бурч ва унга ўхшаш нарсалар энди йўқ, – деди Девлин. – Буни ўзингиз ҳам яхши биласиз. Фақатгина ҳуқуқ бор. Инсон ҳуқуқлари бўйича комиссия – ўтакетган аҳмоқона нарса, тўғрими? Ҳар доим ҳам аҳмоқона бўлиб келган. Бу нарсани ҳам яхши биласиз.

– Оила олдидаги бурч, – давом этди Бев. – Касб-коринг олдидаги бурчинг, Ватан олдидаги бурчинг... Курақда турмайдиган сафсата, тушунаман.

– Бурчлар – ҳуқуқларни ҳурмат қилишнинг кафолати, – қўшиб қўйди Девлин. – Бунга қўшилмасдан илож йўқ. Аммо, агар сиз “Ҳуқуқлар ва ҳоказолар кафолати” ҳақида гапирсангиз бу худди бемаъниликдек эшитилади. Сизнинг бурчингиз йўқ, жин урсин.

– Демак, касалхона ёнаркан, ўт ўчирувчиларда ҳеч нарса қилмасдан шунчаки томошабин бўлиб ўтириш ҳуқуқи бор, – куйиниб гапирди Бев. – Ва улар “Бизнинг ҳуқуқларимизни қайтаринг ва бу бошқа содир бўлмайди. Ҳар ҳолда, кейинги сафаргача” дейдилар. Мен буни биринчисидан кўра даҳшатлироқ жиноят, деган бўлардим.

– Унда балки бу сизни қизиқтирар, – сўзлади Девлин сигарет қолдиғини кулдонга босиб ўчираркан. – Brentford касалхонасида содир этилган ёнгин ҳодисаси ижобий натижа бера бошлади. Ўт ўчирувчилар бугун кўмита билан маошлар масаласида музокара столига ўтирадилар. Ёвузлик ҳақида ғазабланиб сўзлашдан олдин, бу ҳақида ўйлаб кўрсангиз бўларди. Ишчиларнинг оғирини енгиллатувчи ҳеч бир иш аҳмоқлик эмас. Мулоҳаза қилиб кўринг. Ва буни бир минг тўққиз юз саксон бешинчи йил учун бошлаган кундалигингизга ёзиб қўйинг.

– Сиз эса ўз қайдларингизга мана бу нарсани ёзиб қўйинг. **ОДАМЛАР ЭРКИНДИРЛАР.** Сиз, одамлар, эркинлик нима эканлигини унутиб ҳам юборгансизлар.

– Очликдан ўлиш эркинлиги, эксплуатация қурбони бўлиш эркинлиги, – жавоб қайтарди Девлин аччиқ устида чуқур-чуқур нафас оларкан. – Эркинлик, сизга мамнуният билан айтсам, қачондир ўргатганингиз тарих фани дарсликларидоғина мавжуд. Сиз қонхўр индивидуалистсиз, оғайни. – Девлиннинг гап оҳангидан деразалар зириллаб кетгандек бўлди. – Сиз ваҳший реакционерсиз, дўстим. Сиз ҳатто марҳум Исо Масихга ҳам эркинлик сўрайсиз ва қасам ичиб айтаманки, уни оласиз. – У Бевнинг олдига цех бошлиғи юборган тавсифномани ташлади. – Эски, жирканч эркин кунлар тугади, болакай, – шу ерда у ирландча шевага мурожаат қилди. – Сиз ва сизга ўхшаган ре-

акционерлар учун. Сиз тарихдан дарс беришни тўхтатдингиз ва ўтмишга ёнбошингиз билан қайтдингиз. Балки сизга эслатиш жоиздир, йигирма йилларча илгари сиз-у бизнинг касаба уюшмамиз умуман мавжуд эмасди. У фақат туғилиш ҳуқуқи учун курашди ва Худо ҳаққи ҳам қайғу-укубат, ҳам ғалаба билан дунёга келди. Шоколадли батончик, карамель ва кремли кокос ишлаб чиқарувчи конвейерлар қаршисида турадиган эркакларнинг аҳволи кончилар, темирўл ишчилари ва металлургларникидан аянчлироқ эди. Биласизми, нега? Сиз каби реакционерлар ва сизларнинг аҳмоқона мулоҳазаларингиз туфайли.

– Буларнинг сафсата эканлигини ўзингиз биласиз.

– Нимани назарда тутаетганлигимни жуда яхши сезиб турибсиз, минг лаънат! – бақирди Девлин. – Кончиларнинг иш ташлашларини чўзишлари ва истеъмолчиларнинг юмшоқ жойларини музлатишларига йўл қўювчи архаик ва буржуазия қадриятлари бор-у, аммо ҳаётий зарур бўлмаган, тақчил товарлар ва шунчаки ҳашамат воситаларини пасткашларча етказиб беришда бу қадриятлар ўз аҳамиятини йўқотади. Қандолат саноати ҳам ана шулар орасида. Хуллас, шу билан ҳаммасига барҳам берилди болакай! Биз иш ташласак, ортимиздан новвойлар ҳам эргашадилар. Шоколадли йигитларнинг маошни ошириш тўғрисидаги талаблари жавобсиз, халқ нонсиз қолади. Ва ҳеч бир реакцион аблаҳ уларга мурувват кўрсатиб, истеъмол қилиш учун пирожнийлар бермайди, чунки бирини олмасангиз, бошқасини ҳам қўлга киритмайсиз. Ҳар қандай иш ташлаш оммавий иш ташлашга айланадиган кунларга оз қолди. Балки бу тўқсонинчи йиллардан ҳам эртароқ кириб келар. Ҳали тиш чўткаларининг ҳар бир ишлаб чиқарувчиси электр ўчиши, одамлар совуқ қотиши, мактаблар ёпилиши ва поездлар ҳаракати тўхташини олдиндан

билиб, ўзига ишонган ҳолатда иш ташлаши мумкин. Мана, биз нимага қараб кетяпмиз, биродар. Петтигрю яхлит синдикализм деб атаган вақтларга ҳам кўп вақт қолгани йўқ. Сизда эса эркинлик ҳақида гапириш учун безбетлик, телбалик, реакцион ғазаб етарли даражада. – У оғир сўлиш олди ва жаҳл билан яна бир сигаретни чекиб тутатди.

– Мен фақатгина цех ёпилиши тўғрисидаги қарорнинг бекор қилинишини сўрайман. Мен озод инсон сифатида касаба уюшмасига мажбурий тарзда аъзо қилинишга қаршиман. Бу ерда қандай номаъқулчилик бор? Менга ўхшаб цех ёпилишига ахлоқий тамойиллар орқасидан қарши чиққанлар...

– Бу ахлоқий тамойил эмас, жин урсин сизларни ва бу ўзларингизга ҳам маълум. Гап ахлоқ ёки тамойилларда эмас, нафрат ва ғазабда, бунинг учун эса сизларни айбламайман. Аммо сизни ўз нафратингизни қандайдир тамойилга айлантираётганингиз учун гуноҳкор санайман. Хўш, гап бундай: Рождествогача кутинг. Ичинг, курка гўшгидан ҳузур қилинг, бош оғригидан озгина қийналинг, кейин яна янчилган ёнғоқларни шоколадли крем ва яна алламбалоларга қўшиш билан боғлиқ юмушингизга қайтаверасиз.

– Сиз тўғри айтдингиз, – деди Бев, – менинг ғазабим ёпиқ цех бу ёвузлик, одамларни лоқайд ва йиртқичликни ўзида жамлаган катта бир ёғли организмнинг хужайраси бўлишга мажбурлаш адолатсизлик, деган ақидалар, одам истасагина ишлаши, цех бошлиғининг хуштаги билан ҳаракатланишга мажбур эмаслиги ва фавқулодда вазиятларда ишлаш унинг бурчи эканлиги тўғрисидаги эътиқодларимнинг натижасидир. Агар унинг касби ўт ўчирувчилик бўлса, оловни ўчириш унинг бурчи. Бурч...

У “майдаланган ёнғоқни шоколад кремига қўшиш ҳам бурч” – демоқчи бўлди, аммо бу жуда беўхшов

янграшини билиб, оғиз очмади. Аммо сўнг бу ерда ҳеч қандай бемаънилик йўқлигини тушунди: болакай ўляпти ва бор-йўғи бир қути “Пенн ассортиси”-ни хоҳлаяпти. Барча иш ташлаган ва бутун дунёда ақалли бир дона қути ҳам қолмаган. Исёнкор ишчи эса босимлар ва таҳликага бардош бериб ўз конвейери сари бормоқда... Йўқ, бунақаси кетмайди. Инсон эътиқоди, ҳамма гап эътиқодда.

Девлин ўрнидан кўзғалиб, сув идиши сари юрди. Унинг хонаси жуда тартибли эди. Оддийгина, сарғиш ва жигарранг мебеллар Девлиннинг табиатига мос тушар, бунинг устига хона қуруқ ва иссиқ ҳам эди. Деворда – рамкадаги плакат: Рамзий ишчи Биллнинг сурати. Бу нусха эмас, Тилсоннинг муаллифлик асарининг ўзгинаси эди. Билл кўркам, пишиқ, ақлли, нигоҳлари ўткир ишчи, жингалак сочлари кепка остидан кўриниб турган, мовий комбинзони ўзига ярашган ва кўлида гайка калитини ушлаб турган йигит эди. Девлин деразадан тушган ёруғликка қараб, қоғоз стакандаги сувни хўпларкан, тўсатдан Бевнинг хаёлига суратдаги Билл бу Девлин, деган фикр келди. Сурат Девлин ўттиз ёшлар атрофида бўлган вақтда чизилган бўлса керак.

– Бу сизми? – сўради у.

Девлин Бевга қаттиқ тикилди.

– Нима? Буми? Биллми? Мен эмас – менинг ўғлим.

Унинг овозидаги нимадир Бевнинг яна сўрашига туртки берди:

– Вафот этганми?

– Мен учун. Жин урсин унинг балетини-ю, ноз-карашмаларини.

– Гомосексуалист¹ми?

– Эҳтимол. Қаердан билай? У қандайдир қаланғи-қасанғи фоҳишалар-у баччалар билан алоқадор.

¹ Гомосексуализм – бир хил жинс вакиллари ўртасидаги жинсий майл ва ахлоқ.

Падарига лаънат. – Девлин бу телба билан муомала қилишда чегарадан чиққанлигини тушунди ва аянчли илжайиб, давом этди: – Сизни даҳшатли зиддият қийнаяпти шекилли оғайни: ноз-карашмалар, эркалашлар, корсетларини таранг боғлаб олган камзулли ўт ёқувчи ёки юк машинаси ҳайдовчилари ҳақида билиш... мен эркак-моделлар, раққослар ва ҳатто гейпрофлар ҳақида гапиряпман.

– Гей нима эди?

– Гомосексуалист-фоҳишалар. Яъни, эркак ғарлар. Минимал тўлов миқдори ва ҳоказолар. Мен сўзларимни истехзога ботириб олиб, роҳатланишга устамон эмасман, бизнинг Билл ўз калити ёки бошқа бирор нарса билан қуроланади. Мана, сиз яратган дунё.

– Фикримча, бу жуда ҳам чўзилиб кетди, – деди Девлин. Столга қайтаркан, у цех бошлиғи томонидан Бевга берилган тавсифномани олди. – Сиз дўстларингиз кўз ўнгида касаба уюшмасига аъзолик гувоҳномасини йиртиб ташладингиз. Бор овозда тизимдан норози эканлигингизни изҳор этдингиз. Биродарларингиз хушингиз жойида эмаслигини сезиб, сабр қилишган. Бундай вазиятларда маъмурий жазо талаб этилади, деб ўйламайман...

– Қанақа маъмурий жазо?

– Низомни ўқиб чиқинг. 15 боб, d бўлими, 12 қисм. Икки йилликдан кам ва беш йилликдан кўп бўлмаган бадал пули миқдоридаги жарима. Майли, бунга эътибор бермаймиз. Гувоҳномани йиртиш – арзимаган иш. Бу худди эски даврлардаги одамларни чўқинтиришдек гап. Чўқинганлик тўғрисидаги хужжатни йиртиш билан сиз диндан чиқиб қолмайсиз. Сиз касаба уюшмаси аъзосисиз ва шу билан масала тамом.

– Ўз йўлимдан ҳозирча юрмайман ва ҳуштакка қараб ҳаракатланишни тўхтатмайман. Шундайми?

– Сиз касаба уюшмасига аъзосиз ва ўз-ўзингизни аъзоликдан чиқара олмайсиз. Қайдларда шундай ёзилган. Касаба уюшмаси архивлари эса – Мусолавҳидек гап. Бироқ...

Шу вақт у Бевга қаттиқ тикилди. Қаримсиқ ва кўпол юзли тақирбош эркак. Кўзлари қаҳрли бўлса ҳам шўх ва зиёлиларники каби. Серҳаракат лаблари гўё ҳавони чайнамоқчи ёки эрталабки нонуштада тиш орасига кириб қолган овқат қолдиғини суғуриб олмоқчидек қимирлайди. Рамзий Ишчи Билл Бевга тасдиқ ишорасини қилгандек мулойим жилмайиб турибди.

– Бироқ, – яқун ясади Бев. – Менинг ишлаб чиқариш акциясида кейинчалик иштирок этмаслигим ўз-ўзидан аҳамиятли бўлиб қолади...

– Рождество арафасида тегирмончилар иш ташлайдилар. Умид қиламанки, ўша вақтгача сиз бу сафсатарингиздан қутуласиз. Акс ҳолда, ғишт қоллипдан кўчди, деб ҳисоблайверинг.

– Мана кўрасиз, – деди Бев ўрнидан тураркан.

– Сиз кўрасиз оғайни, жин урсин, – ўшқирди Девлин.

Ўз касаба уюшмаси ёки собиқ касаба уюшмаси бош котибининг хонасидан чиқишда Бев йигирма учинчи қаватдан лифтда ўтган вақтларни эслатиб турувчи вестибюлга тушди. Эндиликда Янги транспорт уйига топширилган бинода бир пайтлар “Хилтон” меҳмонхонаси жойлашган эди. Бу ерда мамлакатнинг синдикалистик тармоғида мавжуд бўлган бирор бир касаба уюшмаси қайд этилмасдан қолмаган эди – мўри тозаловчилардан тортиб, фильмларга мусиқа ёзувчи бастакорларга қадар. Ресепшндаги катта тахтада ёзилганди: “БИРЛАШГАН ҚИРОЛЛИК КАСАБА УЮШМАЛАРИ ҚЎМИТАСИ”. Пастда логограмма жойлашганди: мамлакатнинг сод-

далаштирилган харитаси ва “БҚ=БҚ=БҚси”ёзуви. “Times” журналистининг топқирлиги ҳам шунда эди: мамлакатнинг БҚ номи “Бирлашган Қўмита” тарзда шифрланганди. Бу топқирликка барча касаб ва уюшмаларнинг шефлари ёпишиб олгандилар ва дарров ишчилар мадҳиясига уни қўшиб қўйдилар:

*Мушаклар бақувват,
Юраклар бардам,
Музаффар БҚ ҳақида куйлаб
Биродарлар, ташлаймиз қадам.
Қўшиққа жўр бўламиз шодон,
“Қабрдаги жаннат” не даркор бизга?
Бешикдан то мозорга қадар
Музаффар БҚ куч берар бизга!*

Ишчиларнинг ҳаммаси ҳам қўшиқ сўзларини билиши ҳақида гапириш ўринсиз. Кўчада эса илиқ ёмғир шиғалаб ёғмоқда. Бев намиққан, устида қизил-қон тусдаги байроқ ҳилпираб турган маҳобатли иншоотга нигоҳини қаратди. Эндиликда ўроқ ва болға бутунжаҳон ишчилар иттифоқи рамзи эмас, улар меҳнатнинг муқаддас номи билан Европада синдикализмни инкор этувчи репрессив давлат тузумини ўрнатмоқчи бўлган ва мақсадига етган Социалистларга бериб юборилганди. Энейрин Биван (эҳтимол, Бевнинг илк адашидир? Ахир, у ҳам Уэлслик эди) бир куни жамоат олдида бўлмаса ҳам, доно сўзларни айтди: “Синдикализм – бу социализм эмас”. Агар ишчиларнинг ўзлари иш берувчи бўлсаларгина, биров билан курашишга ҳожат йўқ. БҚда эса капитал ва меҳнатнинг эскича бўлиниши мавжудликда давом этмоқда: Эҳтимол, жуда узоқ вақт сақланиб ҳам қолади. Бунда капиталист иштирокчи-мулкдор ёки (тезда йўқ бўлувчи) давлат бўлиши муҳим эмас.

Бев ҳилпираб турган байроққа қараб табассумини тутиб туролмади. У бу мулк меҳнат фалсафасига тамоман номувофиқлиги ва БҚ ўз штаб-квартирасини араблардан ижарага олганлигини эслади. Арабларсиз БҚнинг ҳоли нима кечаркин? Нархи осмон нефть исломдан оқиб келиб, БҚ саноатининг тўхташига йўл қўймади. Ислом бу нафақат жазирама саҳро, балки Шимолий муз океани ҳам. Сабаби Шимолий денгиз нефти араблар томонидан ҳукумат қарзининг кафолати сифатида тасарруф этиларди. Халқаро валюта фонди Британия учун ўз манбаларини ёпиб, гаров сўраганида Шимолий муз океани узра янги ой тасвири бор байроқлар ҳилпиради. Араблар Британияга умрбодга келдилар. Уларнинг кўлида “Ал-Дорчестер”, “Ал-Клариджес”, “Ал-Браунс”, бир қатор “Ал-Ҳилтон”лар ва “Ал-Ида-инн”лар, алкоғолли ичимлик ва нонуштага бекон сотилмайдиган барлар бор эди. Одамлар БҚ да вино ва пивопазлик саноатидан ташқари араблар нималарга эгалик қилишларини билмасдилар ҳам. Ва тез орада Грейт-Смит-стритда улар куч-қудратининг рамзи – Масжид-ул-Ҳарам ёки Буюк Лондон масжиди қад ростлади. Бу иншоот Англияга ислом фақатгина бойларнинг эътиқоди эмаслигини эслатиб қўйиш учун барпо этилди: Шарқий Африка ва Покистондаги кўплаб ғайратли мусулмонлар бу ерга арабларнинг иқтисодий мададига таянишдек сиёсий мақсадни кўзлаб, муҳожирлар тўғрисидаги қонунларнинг (улардаги квоталар ниҳоятда хасислик билан ажратилганди) мусулмонлар фойдасига юмшатилиши натижасида тўсиқларсиз келдилар. Ўз насронийлиги ҳақида унутган ишчилар эса улар нафратланадиган “Қабрдаги жаннат” ҳақида куйлай бошладилар. “Улар, – чақмоқ тезлигида ўйлади Бев, – қабрдаги жаннатни ҳали инкор этмаганлардан ҳаммадан ҳам кўпроқ кўрқишлари керак”.

3. СИЗНИ ТЕЛЕВИЗОРДА КЎРСАТИШДИ

Эътиқодли мусулмонлар сингари англизлар ун деб атайдиган (концеррагенли, жуда ҳам кам озукавий таркибга эга) нарсани ишлаб чиқарувчи британиялик тегирмончилар иш ташлашни тонгда эмас, оқшом пайти бошладилар. Рождество арафасидаги тонгда нон умуман йўқ эди. Сабаби новвойлар ун омборларининг эшикларини қулфлаган ва улар ҳам иш ташлаган эдилар. Қандолатчилар ҳам бу ҳаракатга қўшилдилар. Ҳали ўз касаба уюшмаларини тузмаган, на батон, на пирожное топган уй бекалари Хай-стритда тартибсизликлар уюштира бошладилар. Кундузги соат учда маошлар бўйича қўмита тегирмончиларнинг кечки вақт учун кундузги маошнинг уч бараварини тўлаш тўғрисидаги талабларини ижобий тарзда қондиришга ваъда берди ва иш ташлаш ярим соатга тўхтади. Сабаби – оддий ходимлар учун Рождество таътили бошланаётган, улар хотиржам ўз хўжайинлари ҳисобидан байрам қадаҳларини кўтаришлари мумкин эди. Рождество эса барибир нонсиз ўтди.

Оёқларини букиб, елкаларини ростлаб ва кўкрагини кериб, Бев ҳар доимгидай эрталабки соат саккизда “Пеннинг шоколад фабрикаси” дарвозаси олдида ҳозир бўлди. Бу ерда уни кичик соқчилар отряди кутиб турарди. Полиция отлари сувлиқларини чайнардилар. Гарчи ўзлари унчалик истамасалар ҳам Бевга кичик тош отган одамни “тартибга солдилар”.

– Ким тарафдасиз, ҳой ҳаромилар?! – деган қичқир қўтарилди.

– Сиз қонунни мендан кам билмайсиз, – хушламай жавоб берди сержант.

“Темза” телеканалининг фурғони етиб келди. Бев кутди. Унинг акцияси, агар бу ҳақида дунё билмаса

ҳеч қандай кучга эга бўлмайди. Янги давр келди: телевизорда нима кўрсатилса – ўша ҳақиқат. Фургондан Жефф Фэрклафф чиқиб келди: қўллари башанг “барберри” плаши чўнтагига солинган, малла жингалак сочлари шамолда ҳилпирайди. Унинг ортидан камера кўтарган тасвирчи ва микрофони овоз оператори эргашидилар. Бев ва Фэрклафф бир-бирларига ишора қилдилар. Бев Фэрклаффга кечга яқин кўнғироқ қилганди. Қачондир улар ҳамкасб эдилар: Фэрклафф то ИЗ нинг янги ўқув режаси муомалага киритилмагунча инглиз тилидан дарс берарди. (Янги қоидаларга кўра, оғзаки нутқда фақатгина битта форма қўлланилиши мумкин. “You was” – 85 фоиз инглиз халқи томонидан ишлатиладиган форма. Демак, “you was” – тўғри форма. Расмиятчиларга эслатиб ўтамизки, “you were” ўн саккизинчи асрда Жонатан Свифтга ўхшаган ўтакетган майдакашлар томонидан қўлланилган китобий форма”.) Бев ҳамда журналистлар дарвозалар очилишини кутишарди. Иш ташловчилар камерага ташланиб, унинг қаршисида сўкиниб, яхшигина томоша кўрсатдилар. Овоз оператори буларни микрофонга ёзиб олмади: “Онани...” ёки шунга ўхшаган алламбало сўкишларни архивдан топиш муаммо эмасди. Бев уларни дирекция жойлашган тарафга бошлаб борди. Уларнинг қаршисига жуда ҳам асабий жаноб Пенн-кичкина чиқди. Қулоқчинларни таққан овоз оператори микрофони ёқди ва бош бармоқлари билан Фэрклаффга ишора қилди. У эса гапирди:

– Мотор.

– Хайрли тонг, жаноб Пенн, – бошлади Бев. – Мен одатдагидек ишга келдим.

– Келмаслигингиз мумкин. Биласиз, биз ёпилганмиз. Озгина ўйлаб иш қилинг.

– Сиз мендан ишлашдек асосий ҳуқуқимни тортиб оляпсизми?

– Аҳмоқ бўлманг, жин урсин. Позициямиз қандайлиги сизга ойдек равшан.

– Сиз квакер¹мисиз жаноб Пенн? Дўстларингизнинг диний жамияти аъзосимисиз?

– Тушунмадим, бунинг нима алоқаси бор? Энди эса, кўзимдан йўқолинг.

– Мени ишдан бўшатасизми, жаноб Пенн? Қайси асосга кўра? Штатлар қисқариши?! Самарасиз иш?! Субординацияга риоя қилмаслик?!

– Сизни бўшатмайман. Таътилга чиқасиз.

– Сиз квакерлар – шоколад ишлаб чиқарувчиларнинг асосий ақидасини бузаяпсиз, яъни – ҳар қандай ёлланма ишчи ишлаш ҳуқуқига эга ва уни ишламасликка мажбур қилувчи ҳар қандай буйруққа бўйсунмасликка ҳақли. Шундай эмасми?

– Сизнинг ҳолатингиз меникидан яхшироқ эмас. Сизнинг конвейерингиз ёпиқ цехда. У ерда қиладиган ишингиз йўқ. Менинг кўлимдан ҳам ҳеч нарса келмайди. Одоб сақлай олмадингизми, биродар?

– Мамнуният билан одоб қодаларига риоя қиламан. Очинг ва ўз конвейеримга боришга рухсат беринг.

– Аммо, электр йўқ. Даф бўлсангиз-чи! – Жаноб Пенн ғазабда эди.

– Сизнингча, бу адолатданми? – сўради Бев. – Сизнингча, узоқ асрлик эътиқодингизга кўра сиз ва тарафдорларингиз адолатлимисизлар?

– Сизга айтяпман, гап бунда эмас. Ҳозир янги давр.

– Биз, сиз билан жаноб Пенн шартномавий муносабатларни чалкаштириб юбордик. Иш берувчи ва ходим сифатида. Сиз бу шартнома қодаларини бузмоқчимисиз?

– Бўпти, – хўмрайиб жавоб берди жаноб Пенн. – Юринглар мен билан.

¹ Квакер – христиан динининг Англия ва Америкада тарқалган квакерлик мазҳабига мансуб киши.

Ва барчани цехга бошлади (тасвирчи олдинга ўтиб, уларни тасвирга тушириб борарди).

Бев ўзининг совуқ конвейерида атрофини ўраб турган совуқ нигоҳлар қаршисида Жефф Фэрклаффга интервью берди.

– Демак, жаноб Жонс, бу сизнинг иш ташлашга қарши курашиш тамойилингиз. Менимча, сиз эскича фикрлайдиган одамлар тоифасидансиз.

– Адолат эскича нарсами? Ҳамдардлик-чи? Бурччи? Модомики, замонавий дунёда бегуноҳ одамлар ёнаётган вақтда ўт ўчирувчилар ўз ҳуқуқларини талаб қилиб, ҳеч нарса қилмай турарканлар, мен эскича фикрлайдиган одам эканлигимдан содир бўлаётгани бу?

– Биласизми, жаноб Жонс, сиз бу билан ўзингизга муаммо орттиришингиз мумкин. Бунинг устига бошқа жойларда сизга иш таклиф этилмаслиги ҳам мумкин. Ёпиқ цех – ҳаёт ҳақиқати ва бу ягона даромад манбаими?

– Ҳар ишчида ўз меҳнатидан бўйин товлаш ёки товламасликни танлаш ҳуқуқи бор. Мен фақатгина синдикализмни айблайман.

– Сиз ҳозиргина ўзингизга умрбод ишсизликни сотиб олдингиз.

– Майли, шундай бўлақолсин.

Камера суратга олишдан тўхтади. Овоз оператори микрофонни ўчириб, йиғиштира бошлади.

– Яхши чиқдимми? – сўради Бев.

– Яхшиликка яхшику-я, – жилмайди Фэрклафф. – Худонинг ўзи сени қўлласин.

Кетишди. Полиция томонидан тўхтатилганлар, зобитлар мазах аралаш пўписа қилдилар. “Темза” телеканали Бевни банккача ташлаб қўйди. 150 фунт ечиб олган Бев ҳисоб рақамида 11.50 фунт қолганлиги тўғрисида огоҳлантирилди. Рождество дастур-

хонига ул-бул харид қилиш учун дўконга борди. Шўрлик етим қолган Бессини байрам зиёфатидан маҳрум қилиш мумкин эмас. У Рождество нима эканлигини биларди: унинг ўқитувчиси Абдул-бакар хоним бутун байрам тарихини сўзлаб берганди. Набий Исо Муҳаммад (с.а.в) дан олдин келган буюк пайғамбар. Халқ уни Исо Масих деб атайти ва у бу дунёга ягона, қудратли Аллоҳ томонидан адолат, меҳр-шафқатни қарор топтириш учун юборилган. Демак, шунчалик кўп ейиш керакки, қайт қилиш даражасига қадар етсин.

Бев Рождество арафасида ошхонада виски ичаётганди. Бирдан Бесси қичқириб қолди:

– Дада, дада, телевизордаги амаки сизга жуда ўшаркан!

Меҳмонхонага кириб, ўзини янгиликларда кўрди, аммо овозини эшитолмади. Ҳаммаси аён, телевидение ходимлари касаба уюшмаси, агар бутун дунёга бемаъни, мавжуд қоидаларга хилоф хабарлар тарқалса, иш ташлаш билан кўрқитган. У ўзини жаноб Пенн билан биргаликда совуқ конвейер ёнида атиги ўн сония томоша қилди. Маҳаллий янгиликлар якуни арафасида бошловчининг ҳазили эшитилди: яъни бир одамга қувноқ Рождество тилаш мумкин, аммо, Янги йилда бахт тилаш бироз мушкулроқ. Сўнгра, Шопеннинг дафн марши садоси остида экранда бўр билан чизилган дорга осиглиқ одам тасвири пайдо бўлди. Шу билан маҳаллий янгиликлар ниҳоясига етди.

– У худди сизнинг ўзингиз, дада.

– Албатта менга ўхшайди-да, қизим. Ахир, у – менинг ўзимман-ку!

Бесси отасига бошқача, ҳурмат назари билан қаради. Ахир, ҳамманинг ҳам дадаси телевизорда чиқавермайди-ку.

Бев чуқур хўрсиниб, унга ҳаммасини айтиш тўғри-
сида ўйлади. Йўқ, яхшиси кутган маъқул. Шўрлик
Рождество зиёфатини яхши кайфиятда ўтказсин.
Улар биргаликда хурмо едилар, ёнғоқларни шақил-
латдилар. Бессининг нигоҳи бутунлай экранда эди.
Ҳар замонда қовоқлари қайғули тарзда юмиларди.
Улар Сент-Бинг ва Розмари Клуни иштирокидаги
“Оқ Рождество”ни томоша қилдилар. “Араб вақти”
бошлангач, “Рождество ҳикояси” номли янги мю-
зиклга ўтишди. Унда тавба қилмаган, намунали ва му-
руватли иш берувчига айланмаган Эбенезер Скруж
шарпасифаат меҳмонлар томонидан кўрқитилиб,
ишчилар ҳокимияти нималарга қодир эканлигини
тушуниб етади. Совғалар кунини эса, Боб Крэтчит
бошчилигидаги янги черков ходимлари касаба уюш-
маси билан биргаликда террор руҳида нишонлайди.
Бев полга – телевизор ва ёниб турган электр каминь
қаршисига дастурхон ёзди. Чўчқа гўшти, турли хил
тузламалар, эски бисквитлар ва тухумсиз кремдан
Бевнинг ўзи тайёрлаган шерри торти дастурхонга
тортилди. Сўнгра улар австралия шерриси (“Қалба-
ки маҳсулотдан эҳтиёт бўлинг”) ва ширин чой ичди-
лар. Кечга яқин “Биби Марям кўнғироқлари” ном-
ли фильм намойиш этилди. Тағин авлиё Бинг похол
шляпали қизил хоч руҳонийси, Ингрид Бергман эса
роҳиба ролини ижро этгандилар. Лекин фильмни
шу қадар кўп кесиб ташлаган эдиларки, у асл моҳи-
ятини тамоман йўқотганди. Ниҳоят, Бесси ўзининг
кир чойшабига (Бев кир ювиш ҳақида унутганди)
ўраниб, ухлашга ҳозирланди. Тонгги соат тўрт ара-
фасида эса уч бошли ва узун тирноқли одам ҳақи-
даги қичқириқлари билан отасини уйғотиб юборди.
Бесси кўрқувдан ўрнини ҳўллаганди ва Бев ўнғайсиз
аҳволда унга шўрлик марҳум Элленнинг ўрнида –
ўзининг ёнида ётишга руҳсат берди. Қизалоқ бусиз

ҳам тунги кийимини ҳўллаб қўйган, бу эса Бевни янада ноқулай ҳолатга солиб қўйди. Даҳшатлардан унинг мияси озроқ чалғигач, тинчланди ва сўзлади:

– Сизни телевизорда кўрсатишди, дада.

Бев қизининг гапини маъқуллаб бошини қимирлатиб қўйди.

Бечорагина, ҳали унинг муаммоли кунлари жуда кўп бўлади. Бев хаста қизини чалғитиш учун мавжуд вазият ҳақида сўзлай бошлади. Бу билан унинг байрамига путур етмайди. Тонгда барибир ҳаммасини эсидан чиқаради.

Қизининг ухламаётганига ишонч ҳосил қилгач, деди:

– Бесси! Оғир кунлар яқинлашяпти. Мени ишдан ҳайдашади. Пуллар умуман бўлмайди, ҳатто давлат суғуртаси томонидан ҳам берилмайди. Тез орада бизни бу уйдан ҳайдаб солишади, чунки мен ижара пулини тўлай олмайман. Менинг аҳмоқлигим туфайли, бизни оғир кунлар кутяпти... мана шуни сенга айтишади.

– Ким айтади?

– Ўқитувчиларинг, ота-онаси барчаси ҳақида уларга гапириб берган бошқа болалар. Сен буни нима учун қилаётганимни тушунишинг керак, Бесси. Ҳеч бир инсон хочга осилиши керак эмас. Исо ҳам хочга михланиши керак эмасди. Лекин, шунақа нарсалар борки, улар ўзгармайди. Ва мен касаба уюшмаси илгари сураётган бу каби нарсаларга бўйсунитишни ис-тамайман. Тушуняпсанми?

– ...

– Сен айтганларимни тушунишингни истайман, Бесси. Сенинг бояқиш онанг ўлиmidан олдин айтганди: “Қутулиб кетишларига йўл қўйма”. Бу қанчаллик аҳмоқона – мен касаба уюшмасининг ҳукмронлигига қарши чиқмоқчиман. Уларни енга олмасман,

аммо ҳеч бўлмаса озодлик йўлида жонфидо бўлиш имконияти бор менда. Ва бир кун келиб, эҳтимол, ўлимимдан бир неча йиллар ўтиб, одамлар мени эслайдилар ва касаба уюшмалари уюштираётган адолатсизликларга қарши курашадилар. Мени тушуняпсанми, Бесси?

– ...

– Қизлар уйи деган жойга боришингга тўғри келади, қизим...

– Қаерга?

– Давлат сенга ғамхўрлик қиладиган жойга. У ерда барча қизалоқлар биргаликда яшайдилар. Сен қизлар уйида вояга етиб, ўзингга мос иш топа оладиган даражага етгунча яшайсан.

– У ерда телевизор бўладими?

– Албатта бўлади. Телевизорсиз уй, уй эмас, ахир. Ўз телевизорингни албатта оласан.

– Балки у ерда янги, катта экранлиси бордир?

– Ажабланмаган бўлардим.

– Унда кўпроқ фильмлар кўрсатилса керак, қачондир биз томоша қилган махлуқлар ҳақидагисига ўхшаш.

– Балки.

Бев қизини иложи борича Қизлар уйига олиб бориши кераклиги тўғрисида ўйлади. Қанча тез бўлса, шунча яхши...

Чизвикдаги масжидда илк тонгги фажр янгради. “Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқ”.

* * *

Эртаси куни Бев қийма билан тўлдирилган курка гўшти, картошкали гулкарам (у 3 фунту 11 пенс турарди) тайёрлади ва консерваланган Рождество пудингини иситди. Бесси эса телевизор ва совғалар билан овора эди: узун оёқли, безбетларча табассум

қилиб турган транзиторли қўғирчоқ, стереокулоқчинли радио ва 1985 йилги “Телетўплам” эди унинг совғалари. Бесси “Онамнинг тайёрлаганларидан сира кам эмас”, деб таърифлаган тушликдан сўнг биргаликда қиролнинг янги йил табригини томоша қилдилар. Қирол Карл III миқтигина, қулоқлари каттароқ, деярли Бевнинг тенгдоши бўлган, қирқ ёшлардаги киши. У мамнун қиёфа ва овозда ушбу бахтли ҳамда муқаддас вақт ҳақида сўзлади. Табассум қилганча, қўл ишораси билан кимнидир ёнига чорлади. Экранда ҳазрати олиялари – қиролича (нафақадаги қиролича Елизавета II билан адаштирманг. У энди она қиролича) пайдо бўлди. Ва бу буғдойранг, марваридлар оғушидаги чиройли аёл ҳам самимий жилмайди. Қирол рафиқасини бағрига босди ва улар биргаликда томошабинларга қўл силкидилар. “Тангрим, қиролни паноҳингда асра” номли қўшиқ янгради.

Оқшом пайти, улар совутан курка, чўчка гўшти, гулқарам қўшиб қовурилган картошка еб, “Байрам меҳмонхонаси”да яна ўша Бингни (Бесси уни Рождествонинг ажралмас бўлаги, деб ҳисобларди) томоша қилишаркан, электр ўчиб қолди. Экрандаги тасвир уфқдаги ёруғлик сингари ғойиб бўлди, электр камин хиралаша-хиралаша бутунлай ўчди, лампочкадан хириллаганга ўхшаш товуш эшитилди. Уларда шам йўқ эди ва уйни қуюқ зулмат қамраб олди. Бесси эса увиллаб, йиғлай бошлади.

– Энди тушундингми? – ҳайқирди отаси. – Энди нимага қарши курашаётганлигимни билгандирсан?

У бир нарсани тушунгандек зорланиб йиғлашга тушди, аммо шўрлик қиз абстракт тушунчаларнинг мағзини чақишга қодир эмасди. Тиббиёт олдинга интилишда давом этиши керак, оғайни.

4. ҚУВҒИНДИ

27 декабрда Бев ишга қайтди ва ҳуштаклар билан кутиб олинди. Касаба уюшмаси билан шартномага риоя қилган ҳолда, фабрика раҳбарияти Бевни расман ишдан бўшатди. Бев меҳнат биржасига борди. Директор билан кўришишга тараддуланиб тураркан, қаршисида сақич чайнаб турган, нигоҳлари бепарқ котиба қизларни кўрди. У директорга ўзининг ҳозирги аҳволи тўғрисида сўзлади. Директор эса ортиқча мулозаматларсиз уни ишсизлар рўйхатига кирита олмаслиги, сабаби у ишга ёлланишнинг асосий қоидаларини бузгани, фикрлаш билан боғлиқ иш шоир ва ёзувчиларнинг касби эканлиги тўғрисида сўзлади. Бев давлат суғуртаси тўғрисидаги Низомга кўра ишсизлик нафақаси олиш учун борди. Унга нафақа олишга ҳуқуқи йўқлиги, ўз ихтиёрига кўра бандлик муносабатлари қоидаларини бузгани, 1974 йилги Касаба уюшмалари тўғрисидаги қонунда белгиланган шартларга (мажбурий аъзолик) риоя этмаганлиги тушунтирилди.

– Мен жамғармага пул тўлаганман. Илк маротаба ишга кирган йигирма ёшимдан бери ҳар ҳафта пул тўлайман...

– Нега бунчалик кеч бошлагансиз? – панжара ортидан сўради сочлари кўкимтир рангга бўялган, семиз ва мижғов аёл.

– Университетда ўқидим. Илмий даража олдим.

– Давлат суғуртасига мажбурий тўлов сизга автоматик тарзда ишсизлик нафақасини олиш ҳуқуқини бермайди. Мавжуд қоидаларга риоя қилиниши керак. Сиз эса буни истамаяпсиз.

– Унда нима қилишим керак? Очликдан ўлайми?

– Қонунга бўйсунинг.

Бев ярим пинта ичимлик ичиш, бепул хантал билан бериладиган совуқ сосиска ейиш учун пабга борди. У ўз парламенти аъзосига, аниқроғи, унинг котибасига кўнгироқ қилди ва иш куни якунида учрашишга келишиб олди. Сессия тугаган, парламентдагилар дам олишда эдилар. “Жаноб Протеро жаноб Жонс билан ўзининг бешлик “қабул” ларида кўришадилар”.

Парламент аъзоси Ж. Р. Протеро келишган, ўрта ёш остонасига қадам қўя бошлаган, шаҳар ташқарисидаги уик-эндларга мос тарзда кийинган бўлса-да, соқол олгандан сўнг суртган лосьонидан шаҳар ҳиди уфуриб турган эркак эди. У зўрға ўчмасдан турган трубка чекар, ёнидаги кулдон куйган гугурт чўплари қабристонини эслатарди. Бевнинг ҳикоясини тинглаб бўлгач, сўради:

– Мендан нима кутяпсиз? Қонунни ўзгартириш-ними?

– Қонунлар ҳам ўзгариши мумкин, ахир. Тўғри, бу жуда узоқ давом этадиган жараён. Қуйи Палата менга ўргатишгани каби адолатсизликка қарши курашадиган, қонун устуворлигини таъминлайдиган жой.

– Кўринишидан, сизга ўргатишганига жуда ва жуда узоқ вақт бўлган. – У ниҳоят трубкани чекиб бўлиб, икки-уч маротаба тутун бурқситди. Шундан сўнг трубка ўчди. – Бу ҳам қийналиб кетди!

– Нега ташламайсиз? – сўради Бев.

– Нимани ташламайман? – тикилганча ва яширин шубҳа билан сўради жаноб Протеро.

– Чекишни. Бу ҳаётни хавфга қўйишга арзимайди, қолаверса, уч-у эллик унция тамаки мижозингизга ҳам тўғри келмаслиги кўриниб турибди.

Жаноб Протеро тин олди.

– Мен ўйлабманки... ўзингиз яхши биласиз.

– Кўринишидан, сиз ўзингиздан парламентдан қандай наф бўлиши мумкин, дея кўп маротаба сўра-

гансиз, – жавоб берди Бев. – Тан оламан, ёнингизга катта умидлар билан келмадим. Мен замондан ортда қолган, парламент аъзолари ўз сайловчилари ҳақида қайғурадилар, деган фикрда юрган аҳмоқ бўлсам керак. Аммо, камина мана шу умидсизликдан ҳам лаззатланмоқдаман. Мен ўзимни гўёки демократик озодлик ҳали-ҳамон мавжудлигига ишонадигандек кўрсатишим даркор. Бу гўё хиёнатини билиб туриб ҳам хотининг вафодор эканлигига ишонишдек гап. Ўлим бизни айирмагунча. Ҳукумат одамлар учун. Аҳмоқона, шундай эмасми? Ностальгия.

Бев жаноб Протеронинг трубкадан ажрала олмаётгани ихтиёрий эканлигини тушунди. У гугуртни чирт-чирт эттирди ва сайловчиларининг биридан фарқли равишда уни беҳафсала ёқди. Аммо жараённинг самарасизлиги унга ноқулай саволлардан қочиш имконини берарди. Ниҳоят, барибир у ҳали совуқ трубкани бир четга суриб, гапирди:

– Тарих билан курашиш мумкин эмас.

– Қизиқ бўлди-ку. Унда тарихни ким яратади?

– Ҳаракатлар. Интилишлар. Ҳаётий куч-қувват. Жараёнлар. Ким эмас, нима? Англияда содир бўлган ҳодисалар қонли ёки беҳуда инқилоблар натижаси эмас. Биз ўз демократик йўлимиздан юрдик ва босқичма-босқич ривожланиш йўлида бўронли ўзгаришларга хос белгиларни кўрмадик. Қачонлардир тонгда уйғондик ва бизга айтдилар: “Пролетариат даври келди”. Бошқа юртларда қон билан амалга ошган инқилоб бизнинг мамлакатда жуда силлиқ ўтди. Агар Карл Маркс тирик бўлганда нима деган бўларди, билмадим, лекин...

– Маркс айтган бўлардики, қутилган инқилоб келмади, ҳукумат тўла ишчилар қўлига ўтмади ва капитализм устидан ғалабага эришилмади.

– Капитализм мағлуб бўлиш жараёнида, – таъкидлади жаноб Протеро. – Бу жараён ниҳоятда тез рўй берапти. Давлатнинг қўлига ўтмаган ҳеч йўқ биттагина фирмани топиш ўта мушкул иш ҳозир. Давлат – энг катта иш берувчи.

– Тўппа-тўғри. Иш берувчига доим ёлланма ишчилар қарши қўйилади. Давлат – аблаҳ хўжайин ва касба уюшмалари доим унга қарши курашадилар. Ва улар доим ғолиб чиқадилар. Мана, муаммо қаерда. Ҳукумат қоғоз пуллар ишлаб чиқарувчи механизмга айланиб қолган. Инфляция даражасига бир қаранг. Парламентда ҳеч бўлмаса битта қўл мамлакатнинг муқаррар ҳалокатига қарши кўтарилдими? Орангиздан кимдир ўтирган курсисини гаровга қўйиб бўлса ҳам эркинлик, интизом ва урфдан қолган соғлом фикр учун овоз бериши керак. Уша вақт етиб келди.

Жаноб Протеро ўзининг ашаддий душманини қўлга олди-да, яна олов ёкишга тутинди. Чақилган гугурт доналари қабристонни кенгайиб борарди. Узоқ сукутдан сўнг у деди:

– Ҳар ҳолда “қамчилар”¹ бор. Биз бор-йўғи биллар учун овоз берамиз ёки овоз беришдан тийиламиз. Сайловчиларимиз, улар қандай атамасинлар, ортиқ худуддагилар эмас. Бизнинг сайловчиларимиз – бутун синдикалистик тизимининг танлови. Шикоят қилишдан наф борми? Бу ҳеч ким қарши чиқа олмайдиган тарихий жараён. Ҳозир Фокс, Берк ёки Уилкс даври эмас. Бор-йўғи иккита коллектив мавжуд, холос.

– Худди шу аснода битта бўлиши ҳам мумкин. Оппозиция концепциясининг ўзи масхарабозликка айланиб кетди. Социалистлар ва консерваторлар – бор-йўғи ностальгик ва тарихий маънога эга номлар холос. Энди сизнинг мафкураларингиз орасида

¹ Парламент партиявий ташкилотлари.

қандай тафовутлар бор? Ҳукумат бошқарувини ким ўз қўлига олмасин, ишчилар уни мутлақо кучдан қолиш даражасигача олиб борадилар. Айтганларимизни қилинг ва биз иш ташламаймиз. Баъзида эса, – шу жойда унинг овози кўполроқ ва қаттиқроқ эшитилди, – бир ёки икки кун инфляцияни барта-раф этиш ва товарларнинг рақобатбардошлигини ошириш борасида расмий мунозаралар ўтади. Сўнгра яна янги, ҳеч қандай курби йўқ пуллар босиб чиқарилади. Бу давлат чиндан ҳам бошқармоқда, деган тасаввур уйғотиш учун холос. Совуқдан ёки Худо кўрсатмасин, жазирамадан ўладиганлар учун булар номигагина қарама-қаршилик эмас.

– Бундай бўлаётганидан афсусдаман, – бепарво-ларча сўзлади жаноб Протеро. – Афтидан, сиз жуда ҳам аламзадасиз. Агар бу сизни тинчлантирса, ўт ўчирувчилар эртадан яна ишга қайтадилар.

– Афсуски, куйдириб ўлдириш учун уларга бера-диган бошқа хотиним йўқ. Майли, унутинг, мен ҳам буни унутишим лозим. Олдингизга мен учун нима-дир қила оларсиз, деган ўйда келган эдим. Қаршин-гизда ишсиз, ҳали-бери қўлига иш тегмайдиган, ўз виждони амрига қулоқ тутиб, жамоанинг хоҳиш-иродаларига қарши боргани туфайли давлат на-фақасидан ҳам маҳрум этилган инсон турибди.

– Мен ҳеч нарса қила олмаслигимни, афсуски жуда яхши биласиз, – жаноб Протеро трубкани маҳкам чангаллаганча минғирлади. – Сиз бутун бир тарихга қарши курашмоқдасиз. Бундай қилмаслик учун менда соғлом фикр етарли даражада. Кўпол қилиб айтганда, сизнинг ёнингизни олиб, ҳатто оғ-зимни озгина очиш ҳам менга тақиқланган. Сиз қо-нундан ташқаридасиз, ахир. Касаба уюшмасига аъ-золик – сиёсий хоҳиш-ирода билдиришнинг асосий шarti. Сиз ортиқ тавсия этилмайсиз.

– Мен қариялар, мияси айниганлар ва жинойтчилар қаторидаманми?

– Кексайганларнинг касаба уюшмаси ҳам бор, бу, жин урсин, сизга маълум албатта. Мияси айниган... жинойтчи... ҳа, бу атамаларни қўллаш мумкин шекли. Сиз энди ёлғиз жангчисиз, ўртоқ.

У “ўртоқ” сўзини социалистик одати тақозоси билан айтдими ёки Америка фильмларига тақлидан киноя ва масхара аралаш гапирдими, номаълум эди. Ҳар ҳолда, Бевга бу ўзининг ишсизлиги ва абгор ҳолатининг ифодаси каби туюлди.

– Албатта, шундай бўлишини кўнглим сезганди, – деди Бев. – Қисман ўзимнинг ҳам айбим бор. Мени гувоҳ деб атайверинг, бу юнон тилида “азоб-укубатта гирифтор” деган маънони англатади. Аммо мен йўлимдан қайтмаслигим шарт: қачондир унутилган, музейдаги экспонатга айланган механизм ҳамон ишлаётгандек таассурот уйғотишим лозим. Умид қиламанки, менинг укубатларимдан кечалари кўрқинчли тушлар кўриб чиқасиз, жаноб Протеро. Жин урсин! Бу аҳмоқона трубкадан тезроқ қутулинг.

Ва у кетди.

Квартирага қайтди. Бесси ҳамон таътилда бўлиб, совиб қолган курка гўштини қўллари билан ер, телевизорда намойиш қилинаётган “Ред, Род ва Рид”ни бақрайганча томоша қилиб турарди. Чарчаган кўйи креслога ёнбошларкан, квартирадан ҳайдалиш муддатини оз бўлса-да чўзиш учун ниманидир сотиш ҳақида ўйлади. Аммо унда Элленнинг кийимлари ва бир жуфт эски жомадондан бошқа ҳеч вақо йўқ эди. Мебель тунд ва меҳр-шафқат, ҳамдардлик сингари инсоний туйғуларга тоқат қила олмайдиган уй хўжайинига тегишли эди. Квартирани бўшатиш тўғрисидаги эълон бир ҳафтадан сўнг ёки ундан олдинроқ келса керак. Ва ИП (яъни ижара полицияси) ёки шунга ўхшаш қулфбузарлар қувғинни амал-

га ошириш учун ҳозир бўладилар. Ҳатто телевизор ҳам унга тегишли эмасди. У “Визион лимитед” томонидан ижарага берилганди. Ойнинг охири, янаям аниқроғи, йилнинг охири яқин. Мусодаралар ва қувғин кунига оз қолди.

– Бесси, менимча вақт етди. Нарсаларингни йиғиштир.

– Нега? Бир дақиқадан сўнг “Диш ва Дэш” бошланади ахир.

– Майли. Улар ким бўлишидан қатъи назар “Диш ва Дэш”дан сўнг. Сен билан бир жойга кетамиз, ўзинг яхши биласан.

– Қаерга? – Унинг нигоҳи ҳамон телевизордан узилмасди.

Ошхонага кириб, Бев Рождество вискисининг қолганини ҳам ичди. Бу ерда сотадиган нима бор? У буфет тортмасини очди: ҳаммаси квартира эгасининг буюмлари. Шошма-чи, бу нима экан? Пичоқ, яхшигина ҳолатда, оғир ва ўткир, ҳам тиғини алмаштириш мумкин, қўлда ушлаш ҳам қулай. Пичоқни Бессининг кўзидан нарироқ, дея шу ерга яширишганди. Буни қаердан олганди? Ҳа-я... иккита олти яшар бола бу билан беш ёшли қизчани кўча ўртасида кўрқитишаётган эди. Нима учун? Умуман, маълум бир сабабларсиз, кўрқитишга бўлган қизиқиш туфайли. Пичоқни болалардан тортиб олганди. Модомики, парламент аъзоси уни жиноятчилар қаторига қўшган экан, нима учун улар каби қурооланмаслик керак? Бев Бессини “Диш ва Дэш” бошлангунча олиб бориб қўймоқчи эди. У ортиқча айюҳаннос солмади, чунки янгиликлар эфирга узатилаётган эди.

– Фақат тезроқ, – деди у. – Тез орада “Ёмон йигитлар” бошланади.

Болалар уйининг қаердалиги фарқсиз, фақат у ерда телевизор бўлса бўлгани.

5. МАЪНАВИЯТ ВА АНАРХИЯ

Янги йил совуқ изғирин билан биргаликда кириб келди. Бесси Ислингтондаги Қизлар учун мўлжалланган уйга жойлашганди. Бу ердан унинг мактабига автобус қатнар, отаси эса Бессининг ўртоқларидан бири билан танишиб олган ва уларни мактабга элтувчи автобусни ҳазил аралаш “автобус қиз” деб атарди. Мактабдан қайтгач, Бесси яна севимли иши – чой ва телевизор кўриш билан машғул бўларди. Бевнинг ўзи эса тўғри келган жойда тунаб қоларди: қутқарув Армияси кўноқгоҳларида, темирйўл вокзалларида... бир куни ҳатто Вестминстер аббатлигида ҳам ётишга тўғри келди. Озгина пул ҳам тез орада тугади, умуман, Бевда етти ярим фунт ва ўн пенслик тангалар бор эди холос. Ўн пенслик тахминан викторианлар ўнлик тизимни амалда татбиқ этиш умидида (кейинчалик бундан оқилона тарзда воз кечилди) муомалага киритган эски флоринни ўзида мужассамлаштирганди – улар соверен¹да ўнта эдилар. Флоринни ўнга бўлиш олтмишинчи йилларда Британияни Европа ҳамжамиятига тенглаштириш мақсадида қилинган, аммо янги юз пенсликлар инфляциянинг ошиши ортидан ўз аҳамиятини йўқотди. Натижада ўнтаси бир фунтга тенг ўн пенсликлар пайдо бўлди, аммо майдароқ тўловлар учун сизда бўлишга имконият йўқ. Бев БҚ фунти келажакда фақатгина назарий жиҳатдан бўлинишга қодир итальян лирасига ўхшаб қолишини тахмин қилди. Ўн пенсликларга гугурт сотиб олиши мумкин эди, аммо бундан маъни кўрмади. Тамаки бекорчи эркак учун энг яхши юпанчиқ эди-ю, ҳозир унга эришмоғи мушкул. Булочка ёки

¹ Соверен – Британия, кейинчалик Англияда муомалада бўлган олтин танга.

сэндвич бир фунтдан камроқ турарди. Кутқарув Армиясидагилар қаттиқ ялиниш шарти билан унга бир коса ёвғон шўрва бердилар. Унинг афт-ангори афтода ҳолатга келди: кир, соқоллари ўсган. Бев куннинг асосий қисмини жамоат кутубхоналарида ўтказишга умид қилганди, бироқ, жамоат кутубхоналари унчалик ҳам кўп қолмаган, борлари ҳам мункиллаган қариялар билан тўлганди.

– Ишчилар кутубхонани бошига урармиди, – деди куминлардан бўлган болакай. – Уларга клублар керак.

– Мен улар учун йиғин ўтказган бўлардим, – деди бошқаси чўзилиб.

Уларнинг кичикроқ тўдаси Бевни дўппослаш ва талаш учун тўхтатди. Бев қўрқувни ҳис қилмади, афтидан, йигитчалар ҳам буни сезгандилар. Рамзий Ишчи Билл чизилган йиртиқ плакат (қайсидир граффити ишқибози БҚ сўзидаги “Б” ҳарфига мўйлов чизиб қўйибди)га суянганча ўнг қўли билан чўнтагидаги пичоқни маҳкам ушлади.

– *Sunt lachrimae rerum, et mentem mortalia tangunt.*

Бунинг учун болалар уни гўё хидлашни ўрганаётгандек ўраб олишди.

– Юнон тилини ҳам биласанми, биродар?

– *Me rhunai ton haranta nika logon,* – жавоб берди Бев. – Софокл. “Колонлик Эдип” дан.

– Яъни?

– Яхшиси, умуман дунёга келмагани маъқул.

Болалардан бири бор кучи билан, чуқур нафас олди. Куминлар бошлиғи – қора танли, аммо қиёфаси орийларга тортиб кетадиган йигит “Сецвьюк финнс” тамаки қутисини узатди.

– Чекишни хоҳлайсанми?

– Раҳмат, аммо кетиш вақти бўлди.

– Ишсизмисан? Касаба уюшмасидаги mashaki¹-ларми? Антигосмисан²?

– Ҳа, ҳа ва ҳа.

Куминлар етти нафар, ҳаммаси қора танлилар эди.

– Тушунарли... – чўзиб деди бошлиқ.

Вестминстердаги пойдевори совуқдан оқариб кетган масжиди бор Грейт-Смит-стрит кўчаси бўйлаб, кўринишидан анча ақлли, қаерга кетаётгани номаълум эркак юриб борарди.

– Али ва Тод! – буйруқ оҳангида сўзлади куминлар сардори.

Исмлари айтилган икки ўспирин чаққонлик билан бояги эркакни чалиб йиқитишди ва чап биқинига тепишди. Эркакни тинтиб, ўттиз беш фунт билан қайтиб келдилар.

– Хўп, майли, – деди сардор. – Сен мен билан юр, Тод. Қолганлар ўн бирлар атрофида “Йиғлоқи” да. Бўладими?

– Бўлади.

– Бўлади, Тасс.

Тасс ва Тод – кўринишидан сариққа мойил, озгин ва совуқдан рақс тушаётган йигитча Бевни Вестминстер кўприги ёнида жойлашган ишсизлар учун тамаддихонага олиб боришди. У ерда Бевни чўчка гўштли сэндвич, хамирга ўралган сосиска, макаронлар ва қоғоз стакандаги томатли шўрва билан меҳмон қилишди. Шу ердаги аёл арзон таомлардан истеъмол қилишдан аввал, ишсизлик тўғрисидаги маълумотнома тақдим этилиши лозимлигини айтди. Йигитлар жавоб ўрнига аёлни жеркиб ташлашди.

Бев овқатни иштаҳа билан еркан, Тасс сўради:

– Сен қачонлардир Мизусако ҳақида эшитганмисан?

¹ Кўнгилсизликлар (афр).

² Антигос – мавжуд давлат тузумига қарши маъносида. Тарж.

– Японияликми? Волинка методининг кашфиётчиси.

– Ажойиб. Аммо озроқ адашдинг. “Волинлар” деганингда тўғрироқ бўларди. “Волина” – замбарак, ствол. Метод ҳақида эса тўғри айтдинг. Бу ерда айнан метод ҳақида гап боради. У айтадики, ахлоқни маънавиятдан ажратиш улкан муаммо, – жиддий кийёфада ўрнидан турди Тод. – Маънавият жамиятининг маҳсули бўлганлиги туфайли, жамият қадриятлари ҳақида ваъз ўқийди. Унинг сўзларидан хулосам шуки, китоблар ёвузликка ўргатмайди. Улар яхши бўлишга ундайди.

– Жиддий гапирадиган бўлсак, китоблар бирор нарсани ўргатишлари керак эмас, – кавшанганча сўзлади Бев. – Билим ва гўзаллик – этика доираларидан ташқарида. Бу ерда сизнинг Мизасуконгиз нима деган бўларди?

– У Штатларнинг қаеридадир қамоқда, – деди Тасс, хушбўй тутун ҳалқачаларини оғзидан чиқараркан. – У талабалар оромгоҳига борди, дарслар ўтди. Бега... жин урсин... бе... жин урсин, жин урсин, жин урсин...

– Беғаразми?

– Бу сўз тилни синдириши ҳеч гап эмас. Ҳа, худди ўзи. Бепул таълим, эркин ишлаш. У МУ ҳақида айтганди.

– МУ?!

– Ҳа, махфий университет. Зўравонлик, яъни талончилик билан ҳақ тўланадиган даргоҳ. Ва у ерда умуман фойдасиз нарсалар ўқитилади. Лотин, юнон тили, тарих. Бизда таълим расво, тўғрими?

– Тўғри.

– Расволигининг сабаби қасаба уюшмасига хос. Расволиги шундаки, унда ҳамма битта тароқ билан таранади. Ақллиларга уларнинг орасида жой йўқ. Бирор ишни мустақил қилишга рухсат берил-

масмиш, бу бефойда ҳам. У ердан ягона ўрганишга арзийдиган нарса бу – улар қилишга рухсат бермайдиган иш ёки ҳаракат. Тушундингми?

– Бу ерда мантиқ бор.

– Биз мактабга борамиз, ҳаммамиз ўн уч ёшга-чамиз. Қонун шундай. Майли, барибир улар социология ва ИЗ деб атайдиган сафсаталарни барибир эшитмаймиз. Биз охириги партага ўтирамиз-да, лотинча ўқийверамиз.

– Сизга лотинчани ким ўргатади?

– Антигосов ўқитувчилар бор. Ўзинг ўқитувчимисан?

– Тарих ўқитувчиси. Мутлақо фойдасиз.

– Бўпти, алақандай сафсаталар ҳақида дарс ўтишни истамай, мактабдан ҳайдалганлар бор. Фаҳмляпсанми? Улар худди сен каби дарбадарлик қиладилар. Биз уларга пул берамиз. Худди сенга бергандек. Улар эса бизга озгина билим берадилар. Ҳақиқийсини, давлат мактабларидаги ахлатни эмас.

– Ҳозир бирор нарса билишни хоҳлайсизларми?

– Бир нарсани, – деди Тод. – Қандай қилиб биз бундай жирканч аҳволга тушиб қолдик?

Бев кўкрагига ҳаво тўлдирди ва шу пайт томоғига сосиска қолдиқлари тиқилиб, йўтала бошлади.

– Ишчилар бу ҳолатни жирканч деб атайдиларми? Ота-онангиз буни жирканч дейдиларми?

– Улар ҳеч нарса дейишмайди, – жавоб берди Тасс. Бев Тасснинг тўғрисўзлигидан беихтиёр табасум қилди. – Келинг, бу расво аҳволимизни соддароқ тарзда тушунтиришга ҳаракат қиламан. Дастлаб, мулкдорлар ва мулксизлар тарихи бор эди. Сиёсатда иккита партия пайдо бўлди ва ривожланди: бирининг вазифаси бой ва мулкдорларнинг бойишда, ҳукмронлик қилишда давом этишини кафолатлаш, бошқасиники – камбағалларни мулкдор бойга ай-

лантириш. Уларнинг ғояси: бойлар ҳам, камбағаллар ҳам бўлмасин, барча бойлик тенг тақсимлансин. Левелизм, эгалитаризм, адолатли жамият. Ҳозир биз яшаётган давлат социалистик ҳукумат қўлида. Бу бизда қирқ бешинчи йилдан бери деярли ўзгармасдан келяпти. Мулксиз ва камбағал қатламдагилар ким? Ишчилар, пролетариат. Улар бойларга, яъни капиталистларга ситам ўтказдилар. Ишчилар шу қадар катта ташкилотга бирлашдиларки, энди мулкдорлар уларни эксплуатация қила олмайдилар. Касаба уюшмаларига. Шундай қилиб, капиталистлар синдикализацияланмаган ишчи кучидан фойдаланишга ҳаракат қилдилар. Шундай вақт келдики, улар қонундан ташқарида бўлиб қолдилар. Касаба уюшмалари ғалаба қозондилар ва устунликни ўз қўлларида сақлаб туришибди. Илгари эксплуатация қилинганлар яхши яшамоқдалар. Бунинг қандай бемаънилик жиҳати бор?

– Ахир бирор бир нарса бўлиши керак, – жавоб берди Тасс, – агар ҳаёт бунақа рутубатли бўлса.

– Нишонга урдинг, – давом этди Бев. – Ҳеч қачон мустақил Лейбористлар партияси – эски ЛП мавжуд бўлмаган. Сўнгра Янги лейбористлар партияси пайдо бўлди ва эскисига барҳам берди. Янги лейбористлар партияси дастлаб касаба уюшмалари Қўмитасининг сиёсий ижрочиси сифатида фаолиятини бошлади. Касаба уюшмасига тўланадиган бадалларнинг бир қисми партияни молиялаштиришга сарфланарди – мутлақо мантиқий. Хуллас, социализмнинг бош мақсади – ҳамма нарсани ва ҳаммани национализациялаштириш¹. Иложи борича хусусий мулкчилик шаклига нуқта қўйиш. Агар, илгарилари темирўллар ва конлар келтирадиган улкан

¹ Национализациялаштириш – давлат мулкини хусусий мулкка

даромад бой акционерлар чўнтагини қаппайтирган бўлса, энди бу фойда давлатга тегишли. Ўз навбатида давлат ишчиларга ўзи пул беради ва маълум бир қисмини ривожланишга сарфлаш мақсадида ушлаб қолади. Бу ерда ягона ишқал жойи шуки, давлат тасарруфидаги саноат ҳеч қачон даромад келтирмайди. Нега? Чунки даромаднинг ўзига эҳтиёж йўқ.

– Буларнинг барини биламиз, – гаши келиб гапни кесди Тасс. – Ҳамма ерда бюрократия, ҳеч ким бўшатилмайди, амалдорлар юмшоқ жойларини курсилардан кўтармайдилар.

– Энди катта ҳарфлар билан ёзилувчи Буюк Қарама-қаршилик ҳақида тўхталсам, – давом этди Бев. – Социалистик давлатга, жиддий айтадиган бўлсак, касаба уюшмалари ортиқ керак эмас. Сабаб? Чунки ҳукумат ишчиларнинг қўлида ва улар кимга қарши бирикадилар? Шарқий Европа социализмида касаба уюшмалари йўқ ва бу мантиқан тўғри. Аммо, бир туғилган инглизча синдикализм асрлар оша умргузаронлик қилмоғи даркор. Зеро, у ўз зиддиятларига ва душманларга муҳтож. Шубҳасиз, бир нечта хусусий хўжайинлар ҳамон топилади, лекин асосий иш берувчи давлат ҳисобланади. Ҳали ҳам иш берувчи ва ходим ўртасидаги эски дихотомия¹ мавжуд. Ишчилар сиёсий вакилларини ўзларининг нуқтаи назарлари жиҳатидан эмас, қаршилик кўрсатиш зарур бўлган тузилма сифатида кўришлари лозим. Улар қаршилик кўрсатадилар, оппозиция ортга чекинади, чунки у ҳақиқий оппозиция эмас. Шунинг учун иш ҳақини оширишга бўлган талаблар доимий қондирилаверади, инфляция эса ўсгандан ўсиб бораверади.

айлангириш.

¹ Дихотомия – табақаларнинг ички (табақа ичида табақаланиш) бўлиниши тамойили.

Иккала йигитчанинг ҳам нигоҳида қониқиш ҳисси йўқ эди.

– Бу ҳеч нимани англатмайди, – хўмрайиб жавоб берди Тод. – Нега мактабда миямизни бўлмағур сафсаталар билан ифлослашади? Нима учун сен билан мен бу ерда ўтирибмиз? Айтганларинг бирорта саволимизга жавоб эмас.

– Майли, – деди Бев. – Ишчилар кураши ўн тўққизинчи асрда нафақат иқтисодий, балки маънавий асосга ҳам эга эди. Нега буржуазия ҳамма гўзал ва яхши нарсаларни монополия қилиши керак? Рескин ва Уильям Моррига ўхшаган одамлар ишчилар маърифатли бўлишини истаганлар. Марксизмга асосланиб гапирадиган бўлсак, маънавият ва тарихнинг асоси иқтисод ҳисобланади. Чиройли гулқоғозлар, бепул ўқув заллари унчалик ҳам муҳим нарсалар эмас. Билим ва нозик дидга таянувчи истеъмол таълимот сифатида йўқ бўлди. Энг муҳими, истеъмол қилиш, вассалом. Аммо, нега? Берилган нарсалар енгил ва тез эҳтиёжларни қондиради. Бузилган дид. Ишлаб чиқарувчилар ҳақиқий маҳсулот номи остида сохталари чиқишини кутадилар. “Сотиб олиш” тушунчаси “Эҳтиёжни қондириш” билан бир хил бўлиб қолди. Сен ўзинг тушунмайдиган китобни сотиб оласан ва бундан жаҳлинг чиқади. Модмики, сотиб олган экансан, тушунишинг керак, ахир. Шундайми? Нарсалар эҳтиёжларни қондиришининг оддий ва енгил манбаси бўлмоғи керак, бу эса мўлжалнинг пасайишини англатади. Ҳар қандай пули бор ишчи ўша пулга сотиб олиниши мумкин бўлган энг яхши нарсаларга ҳақли, энг яхшиси эса энг кам кучланишда эҳтиёжни қондирувчи нарсадир. Бу жиҳатни эса қайта ва қайта ўйлаб кўриш керак. Ҳаммада тенг таълим ва маданият ҳуқуқи бор – тенглик шундан бошланади. Нега кимдир бошқа-

лардан кўра ақллироқ бўлиши керак? Бу тенглик тамойилга зид-ку. Бизларда ишчиларга гўзаллик нима эканлигини тушунтирувчи ўн тўққизинчи аср тараққийпарварлари йўқ. Биласизки, кекса ишчилар орасида қадимги юнон тилини ўрганганлар бор. Ёки иброний тилини. Бу ўз-ўзига таълим бериш деб аталади. Лекин, бу шуни ҳам англатадики, кимдир ўзини ривожлантириш билан машғул, кимдир эса йўқ. Қўрқинчли даражадаги тенгсизлик. Сизнинг бўлмағур таълим тизимингиз ҳам ана шундан. Рутубат ва зерикшнинг илдири ҳам шу. Наполеон вахшийдир, лекин ҳар ҳолда, у зерикарли эмасди. Буюк одамлар, масалан, Юлий Цезарь ёки Исо Масих ишчиларга қандай ёрдам бера оларди?

– Бизда иш йўқ, – аччиқланиб деди Тасс, – ва ҳеч қачон бўлмаса ҳам керак. Биз пода ортидан эргашувчи қўйлар эмасмиз. Бизни жинойт ва зўравонликка асосланган ҳаёт кутмоқда. Маънавият ва анархия. Меҳрибон Исо, уларнинг бирлашувини жуда ҳам истайман. Вергилийни ўқисанг-да, кейин кимнингдир жағини синдирсанг. Менга бу нарса ёқмайди... қандай аталарди-я... хўш...

– Ноизчиллик, – ёрдам берди Тод.

– Ундан қочиб бўлмайди, – жавоб берди Бев, озгина титроқ аралаш, – агар сен инсон бўлсанг. Агар ишчилар ҳукуматига қарши бўлсанг, жинойтчи тамғасини олишга маҳкумсан. Менга буни парламент аъзоси айтди.

– Жинойт икки хил кўринишда бўлади, – алам билан шивирлади Тасс. – Бугун кўрганинг, Робин Гуд услубидаги талончилик. Acte gratuit.

– Сенга acte gratuit ҳақида ким айтган?

– Хартуэлл исмли киши. У бизлар билан кўп гаплашарди. Қаердалиги эсимда йўқ. У жинни қандай ичарди-я! У бизга Камю ҳақида гапириб берган...

Бир франко-жазоирлик футболчи, балки у ҳақида эшитгандирсан... Шундай қилиб, бу тур бошқа турни йўқ қилди ва шундагина унинг одам эканлигини тушундим. У бу ишни ҳеч қандай сабабларсиз содир этди ва тушундимки, бу уни эркин инсонга айлантиради. Фақат инсонларгина *Acte gratuit* га қодир. Қолган бари – мен Коинот ва барча юлдузлар ҳақида айтяпман. Барчаси қандайдир қонуниятга бўйсунди. Аммо одамлар ўзларининг хур эканликларини ҳар хил ишлар содир этиб исботлашлари керак... масалан, қотиллик, жанглар.

– Биз қилаётган иш *gratuit* эмас, – деди Тод. – Бўлиши мумкин ҳам эмас. Модомики, биз антигос эканмиз, ўзимизни шундай тутишимиз зарур. Бу дегани давлат қонунларига тупуриш керак. Худди лотин ва қадимги юнон тили антигос бўлгани каби. Шунинг учун зўравонлик, Шекспир ва Афлотун ҳамжиҳат. Биз яқдил бўлмоғимиз лозим. Адабиёт ҳам қасосни ўргатади. “Дон Кихот”ни ўқиб тугатгач ким баланд бўйли, озгин ва озгина хаёлпараст бўлмаса, абжағини чиқарганман. Бўйи паст семизларга ҳам тегмаганман.

– Кеча сен қистириб ўтган юнонча доно сўз нима эди? – сўради Тоддан Тасс.

– Симбиозми?

– Худди ўзи.

– Айнан. Бечора “Махфий Исо”чилар бизсиз нима қилишарди?

Бевнинг боши айланди. Буларнинг бари чиндан юз бераётганди.

– Тушунтиринг, – сўради у.

– МИ, яъни “Махфий Исо” жамиятини тузган болалар, – жавоб берди Тасс. – “Дистрикт-лайн”да, ёпилган ер ости йўлида. Улар муҳаббат зиёфати деган йиғинлар уюштирадилар, унда йигит қиз билан,

йигит йигит билан жинсий алоқа қилади, фақат бу “зиёфат” да ейиш мумкин бўлган нарсалар бир бурда нон ва озгина арзон ичимлик. Баъзида уларни шилиб турамыз. Уларнинг фикрича, шароб ва нон – бу Исо. Шундан сўнг бошларига бало орттиргани чиқадилар.

– Христианча зўравонликми? – сўради ҳамма нарсага ишонишга тайёр турган Бев.

– Йўқ! Улар калтак ейишни истайдилар. Исо сингари ўз душманларини севишга ўрганиш учун. Ана шунда биз катта саҳнага чиқамиз. Муаммо шундаки, биз ҳаддан ташқари раҳмдилмиз ва уларни жуда унчалик бежамаймиз. Майли, ўзлари учун вино ўғирлаб юраверишсин, – тўсатдан жаҳл билан деди у.

– Бу ерда муҳими, – чўчиброқ деди Бев, – илди-зи қуриётган маънавиятнинг белгилари бор. Санъат устунларга путур етказди. Фалсафа ҳам. Давлат Сукротни йўқ қилганди.

– Ҳа, биламан, – шумшайди Тасс. – Критон, биз Эскулапдан¹ хўроз қарздормиз.

– О, Kriton, – таржима қилди Бев, – to Asklepio orpheilmen alektrouna.

– Яна, яна! – ҳаяжон билан деди Тасс, Бевнинг эски пальтоси ёқасидан тутаркан. – Худойим, бу ҳақиқий сўз, бу чиндан ҳам қалбни тирнаяпти.

Бев сақлаб юрган ручкасида лотинча жумлани Тасснинг сигарет қутисига ёзди. Тасс жим ютиниб жумлани ўқиди ва деди:

– Илк бор англизча ўқиганимда вужудимда титроқ турганди. Суяк-суягимга қадар. Энди ҳаммаси қайталаяпти. Кемберсуэллда бадбўй ресторанны юритадиган юнонларнинг таъзирини берса арзийди. Мана шунинг учун. Кейин эса Сукрот исмини ўз газакхона-

¹ Эскулап – қадимги Римда табобат илоҳи, юнон худоси Асклепийнинг прототиби.

сига тиркаб қўйган нусхани топдим. Масхаралаш, дедим-да, этикларим билан бошини мажақладим.

Бев вужудида титроқ сезди: кўз ўнгида Ирвинларнинг абжағи чиққан ва зўрланган ўғли гавдаланди. Наҳотки у бадий қахрамон бўлмаганлиги учун азоб чеккан ва ўлган? Ёки экстремал христианлик ортидан буни ўзи истагандир? Инсоннинг қора юрагини ким тушуна олади?

– Сизни тутиб олишлари ва қамоққа тиқишларидан кўрқмайсизми? – сўради у.

– Йўқ, – Тасс оҳиста бош чайқади. – Кўрқув йўқ. Бу олий синов, тушуняпсанми? Тошбақадек коса ичига беркинганча яшаш мумкинлигига ишонасанми? Бу ўз ҳолингча яшай оласанми ёки йўқ – билишнинг усулларида бири. Ҳақиқий озодлик – камерада ўз миянг билан ёлғиз қолиш. У билан бутун мамлакат бўйлаб сайр қилишнинг мумкин. Ҳеч ким ҳеч қачон сени тутиб олмайди. Нгурувлар биздан узокроқ юришади.

– Бу сўзни билмас эканман. Полициячиларми?

– Суахили тилида “чўчқа” дегани. Шанзирим – бу арабча – улар мундирларига қон тегишини истамайдилар. “О, Критон, – ўқий бошлади у – то Аск...

– “Шу сабабдан тўла. Уларга паст назар ила қарама”, – деди Бев. – Давоми шундай.

– Қани, юнончасига айт-чи. Аслиятида айтсанг-чи. Ўтмиш қаршимда худди ҳозиргидай зоҳир бўлишини истаيمان.

– Қолгани ёдимда йўқ, – деди Бев, – кечирасан. Ўтмиш борасида ҳақсан. На бугун, на келажак олдида қарзимиз йўқ. Ўтмишнинг ўлишига йўл қўймаслик, қарзни узиш керак. Кимдир буни қилиши керак, ахир.

6. ОЗОД БРИТАНИЯЛИКЛАР

Кейинги тунда музлаб кетган Бев юриб-юриб Хэммерсмит-бродвейдаги ташландиқ фабрикага келиб қолди. Девор ва дарвоза ёрдамида кўчадан ажратилган ҳовлида жулдур кийимли одамлар гулхан ёқиб ўтиришарди. Пиширилган гўшт ҳидидан Бевнинг сўлаклари оқиб кетди. Дарвоза қия очиқ эди.

– Жой йўқ, жой йўқ, – деди кир ва тўзиб кетган шалварли, резина этик кийган олим қиёфали киши қафас ортидан. Аммо унинг кўзлари меҳрибон эди.

Бев таклифсиз эски бочка устига ўтирди.

– Антигосмисизлар? – сўради у. – Ҳаммангизми?

Улар Бевга чўчиброқ қарашди.

– Машғулотингиз қандай? – сўради олим.

Бев айтди. Ҳалиги киши бош силкиб қўйди.

– Менинг фамилиям Рейнольдс. Элик тўққиз ёшдаман. Агар тахминан бир ой оғзимга қулф осиб юрганамда ҳозир оддий инсонлардек, тинчгина давлат берадиган нафақани олиб ўтирган бўлардим. Уиллингден ўрта мактаби. Адабиёт фани катта ўқиувчиси, сэр.

– Бўлди энди, проф, бу ҳақида юз марталаб эшитганмиз, – фингшиди кўзлари чақчайган, афтидан, темираткига қарши бўлса керак, боши устара билан қиртишланган эркак.

– Бунақа воқеаларни қайта ва қайта эшитиш керак, Уилфред. Бундан ташқари, мен жаноб Жонсга юзланмоқчиман. Ўрта маълумот шаҳодатномасини олиш учун ўтказиладиган давлат имтиҳонига тавсия этилган китоблар тўплами қуйидагилар эди. Шеърят: “Абжирлар борарлар” гуруҳининг якка-хони ва қўшиқлар муаллифи Жед Фут исмли йигитчанинг лирикаси ва америкалик қайсидир Род алламбалонинг шеърӣ тўпламчаси. Драматургия:

марҳума Агата Кристи хонимнинг “Қопқон” номли пьесаси – адашмасам Уэст-Эндда премьерасига қирқ йил тўлган бўлса ҳам ҳамон сахналаштирилмоқда. Беллетристика: Гарольд Робинснинг “Омад овчилари” романи, уни аниқроқ қилиб, “Қисқартирилган омад овчилари” деб атаса тўғрироқ бўларди ва сэр Жонс Брейн¹ социал карьеризм ҳалокати ҳақидаги аллақандай сафсатаси. Ростини айтинг, шу адабиётми? Мен ариза ёздим.

У олқишлар кутиб, даврага нигоҳ ташлади.

– Жуда мардона, – деди Бев. – Шу гўштдан бир бўлак есам, майлими? Очликдан ўлай деяпман.

– Ўзи учун ўзи қайғурсин! – тўнғиллади қора танли киши.

– Марҳаматли бўл, дўстим, марҳаматли, – уқтирган товущда сўзлади Рейнольдс. – У тирикчиликни эртадан бошлайди, агар жамоамиз аъзосига айланса. Мана, сизга бир бўлак стейк, сэр. Пишириш осон эмас, лекин жуда тўйимли. Менимча, кўмирлар орасида, кўрда пиширилган пиёздан озроқ қолганди.

Темир таёқ билан пиёзбошини олиб олиб, Бевга узатди. Қорайиб кетган пўчоқ ичидан шарбат кўпириб чиқди. Айбловчи ва ўткир нигоҳ билан Рейнольдсга қараган Уилфред Бевга аччиқ ичимлик тўла шишани узатди – унинг ҳар томчиси оғудек, ичгач, йўтални орттириб олиш ҳеч гап эмасди. Овқатланиб, сўзлашардилар. Тимми исмли қалпоқди киши йиртиқ чўнтагидан Янги аҳдни олиб, нолали оҳангда ўқий бошлади.

– Ҳар бир лаънати тун бизда шундай, – деди Уилфред.

– Сенга шундай туюлади, – жавоб берди Тимми.

– Баҳслашиш тамойилини Худонинг ўзи ишчига

¹ Жон Брейн (1922 – 1986)нинг “Юқорига йўл” романи назарда тутилмоқда.

тақиқлаган. “Динарий¹ учун мен билан келишмагандирсан?”² Бу анчайин тушунарли ва муҳими Худонинг сўзлари. Шунинг учун ҳар нарсага тумшугингни суқаверма.

– Агар овоз чиқариб ўқилса, – деди Рейнольдс, – Александр Поупнинг сўзларини тингланг.

– Бизга папизмнинг кераги йўқ, – ҳиқиллади Уилфред.

– Кўряпсизми? – деди Рейнольдс. – Нодонлар билан бир қайиқда сузсанг, мана, нима бўлади? Поупни Илингдаги Жамоат кутубхонасидан ҳайдашган. Кутубхона кўмитаси раиси дунёвий давлат ҳақида аҳмоқона гапларни айтиб, агар сизга попчалар керак бўлса, Римга жўнанг деганмиш. Аммо, сиз эшитшингиз керак, дўстларим! – Ва мамнун қиёфада қироат билан ўқий бошлади:

*– Буюк тартибсизлик пардаси тушди,
Абадий зулматда кўринмас ҳеч зог.*

– Буюк тартибсизлик, – деди Бев, – муаллиф уюшқоқ социализм аннигиляцияси тўғрисидаги Хартияни назарда тутган шекилли. Поупга жамият билан курашиш ҳеч қачон керак эмасди. У мақтовлардан маст бўлди. Шубҳасиз, бу элитар жамият эди. У пайтда нон ўғирлаганлар дор остига жўнатилиб, фақирлар яраларини қашлашарди.

– Инсофли бўлинг, – эътироз билдирди художўй Тимми. – Мен ҳам ейман.

– Аммо, Коинот адолатининг мурватлари қанақа? – сўради Рейнольдс. – Абадий зулмат ҳақида Поуп ҳеч қачон билмаган. Поуп ҳаётнинг буюк душмани бўлган ва ҳамон у мавжуд деб ҳисобларди.

¹ Динарий – қадимги Римда муомалада бўлган пул бирлиги

² Матфей Инжили 20:13.

– Нажотсизлик, – луқма ташлади Бев.

– Аҳа, – мамнунлик билан тасдиқлади Рейнольдс,
– энди эса ёруғлик кўрина бошлади. Хуш келибсиз,
Сжигетти, сиз ҳам Тетрис, хайрли оқшом!

Гулхан атрофидаги даврага скрипка ғилофи кўтарган икки киши қўшилди. Улардан бири сербар пальтосининг чўнтагидан тахминан бир кило чўчка гўштидан тайёрланган йўғон колбасани олди.

– Аввал, санчиб қўйинг, – тавсия қилди Рейнольдс,
– бўртиб чиқишига чидолмайман.

Еб бўлгач, янги келганлар ғилофларни очишди. Скрипка ва виола. Улар Моцартнинг ҳайратомуз дуэтини, сўнгра Бахнинг қўш скрипка учун ёзилган асарини ижро этдилар. Уларнинг даражалари юксак эди; улар шаклланган, тажрибали ижрочи эдилар; касаба уюшмаси гувоҳномасига эга бўлмаган профессионаллар.

– Мени етмиш еттинчи йилда эшитган бўлсангиз керак, – деди Тетрис. – Ўшанда “Ковент-Гарден” да биринчи скрипкада эдим. Нимадир бўлиб, операни иккинчи актдан сўнг тўхтатдилар. Айтдиларки, опера жуда ҳам узун. Қайта ишлангандан сўнг ҳам қабул қилишмади. Мен норозилик билдирдим.

– Бу ҳали ҳолва, – давом этди скрипкачи. – Улар Бетховеннинг тўққизинчи симфонияси охирги қисмининг дастлабки уч тактига ҳуштак қўшдилар. Хор қўшишнинг умуман кераги йўқ эди ва ҳуштак мусиқани бузди. Яна бу “Роял фестивал-холл” да бўлди! Етмиш тўққизинчи йилнинг сентябрида. Тангрим, ўзинг ёрдам бер бизга!

“Қутулиб кетишларига йўл қўйма”, – олов қаъридан Элленнинг овози эшитилди.

– Нима қиламиз энди? – сўради Бев.

– Кутамиз, – жавоб берди Рейнольдс. – Тарихнинг қандайдир қутилмаган совғасини кутамиз. Ухлашни

таклиф этаман, жентльменлар, – Сўнгра Бевга юзла-
ниб, деди: – Бу фабрика етмиш тўққизинчи йилда
ойлик маошларга бўлган талабни қондира олмага-
ни туфайли ёпилган. Ҳукумат национализацияга
пул кетказишдан маъно йўқ, деган хулосага келди.
Фабрика матраслар ишлаб чиқарган. Омбордан бир
дунё пўпанак босган матраслар топдик. Агар биз
билан тунашни истасангиз, ўзингизни сэндвич ичи-
даги масаллиқ каби ҳис этасиз. Тревор, – тўсатдан
қора танлига қараб гапирди у: – аёл олиб келмоқчи
эдингиз шекилли?

– Бу унчалик осонмас.

– Ўз вазифангизга жиддийроқ ёндошсангиз бў-
ларди, Тревор. – Бевга эса: – Сизда алоҳида қобилият
борми, сэр?

– Ўғрилиқдами?

– Биз бу сўзни ёқтирмаймиз. Биз олиб келмоқ,
қўлга киритмоқ, юлиб олмоқ сингари эвфемизмлар-
га мурожаат қиламиз. Сиз ҳарбий хизматда бўлган-
мисиз?

– Мен Узоқ тинчликнинг бошида туғилганман.

– Тушунарли. Менинг ҳарбий хизматим гарчи қис-
қа муддатда поёнига етган бўлса ҳам, у менда мулкка
нисбатан соғлом муносабатни тарбиялади. Майли,
кўраммиз. Юринг, сизга ётиш учун жой излаймиз.

У чўнтагидан шам бўлагини олди-да, гулхан оло-
вида ёқди.

Фабриканинг бўм-бўш биноси кўнғир рангли ғор-
ни эса соларди. Бу ерда овоз баланд ва аниқ эши-
тиларкан. Шам қолдиғидан Рейнольдс қурум босган
мойчироқни ёқди. У Бевга ухлайдиган жойни кўр-
сатди – матраслар тоғи устида. Ухлайдиган одам
совқотмаслиги учун яна иккитаси кўндаланг қўйил-
ганди. Бев гўё орадан асрлар ўтиб исингандай бўлди,
аммо ўзини иркит сезарди.

– Бу ерда ювиналадими? – сўради у. – Ахир, муваффақиятни қўлга киритиш тартибли ташқи кўришишга ҳам боғлиқ.

– Чаканаси учун – ҳа. Улгуржиси учун тозаликнинг унчалик аҳамияти йўқ. Юк машинасидан гўшт туширилади пайтда ирkit елкангни ичингга суқасан-да, ўз бўлагингни оласан, олдиндан белгиланган дўконга у билан кирасан ва яширин йўлдан қочиб кетасан. Аммо баъзан муаммо чиқиб туради. Эртага оддий бир усулни сизга кўрсатамиз, агар истасангиз. Соқолнинг ҳам унчалик зарари тегмайди. Юзни совуқ сувда чайишнинг ўзи етарли. Агар супермаркетга кирмоқчи бўлсангиз, албатта, дурустроқ кийим бўлгани маъқул. Бизда “ПП” деб аталадиган бир нарса бор. Уилфреднинг кичкина ҳазили: “Пластикли пальто”. Тоза пальтони олдиндан тайёрланган пластик пакетда сақлаймиз. Пластикдан муаммо йўқ, пластик ҳамма ерда бор, текин ва Худо сингари уни ҳам йўқотишнинг иложи йўқ. Аҳа, бу инсонни эслаб қолинг... Парсонс Ота, руҳоний Жонс.

– Жаноб, жаноб! – жўр бўлиб эътироз билдиришди икковлон.

Сархуш, юз ифодаси мулойим, дароз – деярли етти футга етадиган бўй-басти бор Парсонс тўладан келган одамдек таассурот қолдирди, аммо жулдур кийимини ечгач, қоқсуяк бўлди-қолди.

– Умуман, яхши оқшом бўлди, – сўзлади у. – Кэмден-таундаги жангари ўспиринлар черков тарихидан бир шингил эшитиш учун менга виски қуйишди. Улар жуда қизиқувчан чиқиб қолишди. Худди католиклар каби бошдан оёқ лотин тилига шўнғиган эканлар. Ҳатто Махфий кечанинг афв этилишига ҳам қаршилар. Кейин, ҳеч қандай дин ва сиёсатга ишонмайдиган пабнинг хўжайини суҳбатга аралашди. Бир йигитча ўша эркакка: “дард-у фикринг ҳар

қандай йўл билан пул ишлаш бўлса-ю, биз билан баҳслашишга нима бор? Жимгина захрингга ичиб ўтирсанг-чи”, – деди. Муштлашув бошланиб кетди. Бир уюм кўрқоқ полициячилар келишди. Хуллас, оқшомнинг белига тепишди. – У хузурланганча баланд овозда бақирди: – Эҳ-ҳей!

Ва матраста ёнбошлаб, бир зумда ухлаб қолди.

Файзсиз ғор туновчилар билан тўлди. Хурраklar, нолишлар, инграшлар, ғудраниб қўйишлар ва қичқириқлар. “Бу ҳаёт эмас, – деди Бев қўзлари юмилиб бораркан. – Ҳеч ким учун бу ҳаёт эмас”.

Тонгда қора танли Тревор сут маҳсулотлари ортилган фургондан нонуштага йогурт ўмарди. Бев эски, ярмигача ёмғир суви билан тўлган темир бочкадан сув олиб, ювинди. Рейнольдс катта ҳарфлар билан “сочиқ” деб атаган нарсага артинди. Шундан сўнг унга анчагина дуруст “ТП” ва башанг фетрдан тайёрланган шляпани кийдиришди ҳамда у супермаркетдан ўлжа олиб келиш учун тайёр бўлди-қолди.

– Чўнтақларингиз жуда қаппайиб кетмасин, ҳуш-ёр бўлинглар, – тайинлади Рейнольдс. – Иложи борича катта ва япалоқ нарсалардан олинглар. Мана, сизга бир фунт. – У қирол Карл III нинг болаларча табассумли тасвири туширилган банкнотани узатди. – Фавқулодда нимадир сотиб олишга тўғри келиб қолиши ҳам мумкин.

Шундай қилиб, Бев юраги пўкиллаганча ўзининг илк жиноятини содир этиш учун энг яқин супермаркетга жўнади ва қуруқ шўрва, сабзавотлар, бекон ва кесилган пишлоқ ўмарди. Маҳсулотларни плаши ичига яширди. Супермаркет харидга чиққан аёллар билан тўлганди. Рўмоли остидан металл бигуди таққан бир аёл бошқасига деди:

– Газеталарда барибир ҳеч нарса йўқ, тўғрими, мен комиксларни яхши кўраман, аммо бугун телевизорда тож кийдириш маросимининг такрори бор. Менимча, улар бир тактдан ошириб юборишди, ярамастар.

Афтидан, барча оммавий ахборот воситалари иш ташлаган эди. Лекин нега? Бев бир фунтга бир кило қадоқланган нон сотиб олди. Унинг қаппайган ён чўнтақларига ҳеч ким эътибор бермади. У еттинчи осмонга чиққандек бўлди.

Фабрика ҳовлисидаги гулхан чиройли ёнарди. Рейнольдс иш ташлаш ҳақида анча олдин хабар топган экан.

– Чой халтачалари, – деди Бев томон юзланиб. – Ажойиб, анави кир чойнакка дамлаймиз. Менга зангининг таъми ёқади. Иш ташлаш, нима бўпти? Ахир у ҳақида олдиндан огоҳлантиришганди. Сизларга маълумки, фақатгина Миллий Журналистлар уюшмаси аъзоларигагина газета ва даврий журналларда мақолалар эълон қилишга рухсат берилган. Ўтган ҳафта “Times” да мисршунослик бўйича қандайдир Америка монографиясига тақриз чоп этилди. Тақриз бир тийинга қиммат, қолаверса, саводсизларча ёзилган бўлса-да, унинг муаллифи МЖУ аъзоси эди. “Times” безбетларча ушбу бир ярим минг сўздан иборат узун, сиз-у бизга ўхшаган дарбадарлар, уларнинг жохиллиги, саводсизлиги-ю ҳеч нарсага лаёқати йўқлиги тўғрисида ёзилган “мақола”ни эълон қилди. Очиқ айтадиган бўлсак, бу нарса босмахонага қадар қандай етиб борганига ақл бовар қилмайди. Шундан сўнг иш ташлаш бошланди. Шу сабабдан ҳам радио ва теледастурлар тўхтади. Менимча, раддия ва узрнома кутишмоқда. Ҳа, яна маънавий зарарни қоплаш учун МЖУнинг ҳисоб рақамига маълум миқдорда пул ўтказилишини кутаётган бўлишлари ҳам мумкин.

Дерек – дурустгина кийинган, малларанг йигит табассум билан гулхан олдига келди.

– Ишга жойлашдим, – мамнуният билан деди у. – Бугун оқшомдан бошлайман.

– Кулоққа лағмон илма! – тўнғиллади Уилфрид.

– Алдамадим! – жавоб берди Дерек. – Хусусий босмахона, барчаси мутлақо махфий. Тош, сен Тошни танирдинг-ку, сен ва мен у билан Бродвейдан унча узоқ бўлмаган ерда танишгандик. Ўша шипшитиб қўйди. Айтишича, унинг ёнига бир пўрим кийинган, гапни ҳам ўрнига қўювчи нусха келган ва Тошга бир фунт бериб, босмахона ускунасини бошқара олиш-олмаслигини сўраган. Барчаси худди мен айтгандек – махфий. Хупер-авенюдаги хусусий уйда. Мени бурчакда кутишади. Бугун соат тўққизда.

Унинг қўллари плёнка пресси билан ишлаётгандек ҳаракатланди.

– Маоши қанча экан? – сўради Рейнольдс.

– Беш фунт касаба уюшмаси талаб этганидек.

Узун кун Бев кутгандек зерикарли ўтмади. Рейнольдс, Парсонс ота ва янги келган, давлатнинг наздида умуман фойдасиз, Тимблриг фамилияли асиролог билан мунозара бўлди. Уилфрид ўмарган, ёки “қўлга киритган” бир қоп картошкани гулханда пиширдилар. Шу гулханда кларнетчи ўз чолғусини иситди ва Брамс сонатасининг биринчи қисмини ижро этди. Парсонс ота диний буюмлар сотиладиган дўконда сохта кредит талонига олиб, ёқаси тагига яшириб келтирган меҳроб виносидан қўйди. Тревор овдан кўча бозорида қўлга киритган иккита ўроғлик аёл билан қайтди.

– Эртага яна олиб келасан, – деди Рейнольдс сунъий жунни силаркан.

Кейинги тонгда кўчаларда текинга тарқатилган янги газетанинг илк сони пайдо бўлди. Парсонс ота

уни сут билан биргаликда олиб келди. Газета “Озод британияликлар” деб номланганди. Парсонс даврадагиларга ўтирган ҳолда оловда нон ва беконни пишириш ҳамда эски консерва банкаларида чой ичиб ўқиш учун йиртиқ шолча бўлаklarини тарқатиб чиқди. Газета бор-йўғи тўрт бет, шрифт нафосатдан тамоман ҳоли ифвога тўла мундарижа бўртиб, ўзига жалб қилиб турарди. Озод ишчилар армияси тузилиши ҳақидаги хабарни айтмаса, газетада янгиликлар умуман йўқ эди. Жуда секин ўқиган Тревор учун Рейнольдс муҳаррир колонкасининг бир қисмини ўқиб берди:

– Ушбу мамлакат бекорчилик, бефарқлик ва касаба уюшмаларининг очиқ обструкционизмдан¹ азият чекмоқда...

– Бу узун жумлалар нимани англатади?

– Муҳим эмас, Тревор. Кел, қисқача тушунтираман. Ўзини полковник Лоурэнс деб атовчи бир жентльмен бор. – Рейнольдс бир сония ўйга толди. – Тахаллусми? Ҳақиқий исми бўлиши ҳам мумкин. Бу нарсага фикрни қаратиш унчалик муҳим эмас. Ўша жентльмен, Тревор ўз шахсий армиясини тузаяпти. Ҳазрати Олийларининг қуролли кучларига ишонч йўқ, боиси улар ҳам ўз касаба уюшмаларини туздилар ва исталган пайтда ўз вазифаларидан бўйин товлашлари мумкин. Меҳрибон полковнигимиз эса гарчи ноқонуний бўлса ҳам ҳарбий тузилмаларга бўлган ишончни қайтариш керак деган фикрда... Аммо, полковник Озод Британия армияси (армия шундай ном олиши кутиляпти)ни қўллаб-қувватловчи халқнинг буюк норозилиги ёрдамида қонунни ўзгартирмоқчи. Армиянинг офицерлар сафи қисман шакланган, аммо оддий аскарларнинг тўпланиши кутиляпти. Унвоңлар қуйидагилар: тўла ҳуқуқли

¹ Обструкционизм – қасддан бузиш.

озод оддий аскар, озод капрал, взвод старшинаси, рота демократи. Офицерларнинг унвонлари анъанавийроқ: кичик капитан, катта капитан, майор ва ҳоказо. Унвон ва лавозимларнинг ошиши кўрсатилган намуна ва жасоратга эмас, асосан қобилият ва малакага боғлиқ. Тўланадиган маош эса ниҳоятда катта.

– Қанча, оғайни?

– Тўла ҳуқуқли озод оддий аскар ҳафтасига бир юз эллик фунт олади, аммо тўлов индекси инфляция даражасига кўра ўзгариб боради. – Рейнольдс қовоғини солганча тагин уйга чўмди. – Озод Британия армиясининг мақсади – иш ташлашлардан нураб бораётган, полковник айтмоқчи азиз ва жонажон юртимизга ҳаётини зарур хизмат кўрсатиш. Озод аскарлар қасамёд қабул қиладилар – барча нарсада ўз командирларига бўйсуниб тўғрисида. Улар ўз ватанларига ортиқча саволлар бермасдан хизмат қилишга қасамёд қиладилар. Ҳатто ҳарбийча кўшиқлари ҳам бор: “Онт ичарман сенга, она юрт...” Мана бу ерда қандайдир таниш жиҳат бор. Ажойиб кўшиқ. Агар хотирам панд бермаса, қайсидир шведники эди.

– Густав Хойстники, – жавоб берди скрипкачи Тетрис. Исмига қарамай, у тоза қонли инглиз. Кўшиқ “Планет” дан олинган. Юпитернинг бир қисми. Ми бемоль¹, учта чорак, маэстозо².

– Қаерда рўйхатдан ўтиш мумкин?

– Тревор, – жиддий қиёфада сўзлади Рейнольдс, – умид қиламанки, сен бу фашистик ташкилотга аъзо бўлиш ҳақида ўйламаяпсан. Озодлик, Озод британияликлар, озод оддий аскар – бари кўзбўямачилик. Бу Лоурэнс Гитлер сингари фитна кўзғатмоқчи. Исо ҳақи, сендан ўтиниб сўрайман, улардан узоқроқ юр.

¹ Бемоль – товушнинг ярим тон пасайишини билдирувчи нота белгиси.

² Маэстозо – улуғвор.

- Бу пуллар менга зарар қилмасди.
- Қизик, пулни қаердан олишаркин? – сўради Бев.
- Ўз-ўзидан аён, деган бўлардим. Тўртинчи бетнинг энг куйисига қаранг.

Бев ўқиди: “Келинг, бизни уйғотгувчи, йўқ, синдикалистик давлат ҳақида унутишга мажбур қилувчи ҳақиқатни эсдан чиқармаймиз. Бизнинг ватан олдидаги бурчимиздан кўра Худо олдидаги бурчимиз юқорироқ ва энг катта бурчни камбағал-фақир ўз зиммасига олади. Худо бизни заминда ўз унсурларини намоён этишимиз учун яратди. Ҳар инсонда Худонинг кичик бўлса-да, қисми мужассамдир. Бизнинг инсонийлик моҳиятимиз – гўзаллик ва эзгуликни замин узра ёйиш. Мен англизлар яратган, крикет ўйновчи ахлоқли худо ҳақида эмас, Иброҳимдан Муҳаммад (с.а.в)гача бўлган пайғамбарларнинг Тангриси ҳақида гапирмоқдаман...”

Пул қаердан келишини энди тушунгандирсиз? – сўради Рейнольдс.

7. ҚЎЛГА ТУШИРИШДИ

Бев ҳаддидан ошди. Ўлжа олиш ёки қўлга кириштишда у тамоман эркин эди. Супермаркетлардаги кичик муваффақиятлар унинг бошини айлангириб юборди. Унга “Бернеттнинг кумуш атласи” шишасини ўғирлашга уриниш тайинланмаганди. Камера кўзи уни шишани чўнтагига яширишга уринаётган вақтида пайқади. У эллик пенсли қора нон билан навбатда турган пайтда ёнига жиддий қиёфали, қора сочлари орасида нимаси биландир шўрлик Бессини эсга солувчи чиройли ёрқин толалари бор қиз келди.

– Чўнтақларингиз шишиб турибди, – деди у. – Майлими, текширсак? Илтимос.

– Нима шишиб турибди? Қаерда? Меники! Шахсий мулк. Мен буни рухсат этилмаган қоидабузарлик, деб ҳисоблайман...

– Сизнинг анави қатордан бир шиша жин олганингизни кўришган. Унинг пулини тўлай оласизми?

Шишани ушлаганча Бев уни олган қаторга қараб юришга ҳаракат қилди. Унга бутун бир халқ қараб турарди. Бир кампир маъқулламаган қиёфада танглайини қоқиб кўйди.

– Ҳисоблаб кўриб, билдимки, барибир пулим етмас экан. Жуда қиммат.

Қиз уни йўлакча кузатиб борди. Худди жарроҳдек кўрқинчли, оқ халат кийган супермаркет бошқарувчиси пайдо бўлди.

– Олган жойимга қайтпман, – деди Бев ва ўтиб кетишга ҳаракат қилди: – Ижозат берсангиз...

Аммо унга рухсат беришмади.

– Хўш-хўш, – деди бошқарувчи. – Қўлга тушди. Полицияни чақиринг, мисс Парлок.

– Хўп бўлади, жаноб Олсоп.

Ва чиройли оёқли қиз кетди.

– Кулоқ солинг, – бошлади Бев, – сиз ўзингизни телбадек тутяпсиз. Мен ҳеч нарса ўғирламадим. Агар шишани кассадан олиб ўтганимда бу ўғрилик бўларди, тўғрими? Лекин мен олиб чиқмадим. Сизга бир нимани исботлаш ниҳоятда қийин экан.

У яна шишани олган жойига қайтариб кўйишга уринди. Бошқарувчи уни итариб юборди.

– Олвин! Жеффри! – чақирди бошқарувчи.

Маҳсулот кўйиладиган қатордан узоқлашган пайтда оқ халатли яна икки киши пайдо бўлди. Бев ҳозир худди хавfli жарроҳлик амалиётига олиб кетиладигандай ҳис қилди ўзини. Таҳликага тушиб, қўлида жин шишасини ушлаганча қочишга ҳам уриниб кўрди. Сўнг ҳалоллик рефлекси уйғониб қолиб,

ичимликни ҳамдардлик назари билан боқиб турган Олвинга узатишга ҳаракат қилди.

– Ушла уни, Жеффри! – буюрди жаноб Оллсоп.

Олвин ва Жеффри Бевга ташланишди. Аммо, Бев таслим бўлишни хаёлига ҳам келтирмасди. Бегона қўллардан шиша ёрдамида ҳимояланмоқчи бўлди. Мўйловлари гангстерларнингига ўхшовчи икки нафар полициячи билан мисс Парлок етиб келди. Нафасларидан иссиқ ширин чой ҳиди келиб турган полициячилар Бев томон кела бошладилар. Уни ушлаб олишди. Бев жим турмади. У яна шишани олиб бормоқчи бўлди. Лекин, констебль¹ уни ушлаб олди ва мисс Парлокка топширди. Бев юлқиниб чиқмоқчи бўларди. Харидорлар қараб турардилар. Бу деярли ўчирилган телевизордаги сингари эди. Бев касса олдидаги навбатга қараб интилди, кимдир уни орқага итариб юборди. Полициячилар уни яна ушлаб олишди. Бев уларни тирнамоқчи бўлди. Рождестводан бери тирноқлари олинмаганди. У қайси биринингдир чап юзида нозиккина қонли из қолдирди.

– Йўқ, фақат бу эмас, – деди констебль, – фақат бу эмас, биродар.

Улар Бевнинг чотига тиззалари билан уришди. Улар Бевни ўраб олиб, қўлларини қайирганча етаклаб чиқдилар. Икки кўча наридаги бўлимда ўтирган сержант чой ичиб, кремли ўрама ширинликни чайнаганча, катта ҳарфлар билан Бевнинг жиноятларини ёзарди: ўғирлашга уриниш, ҳибсга олишга қаршилик кўрсатиш, полициячига ҳужум қилиш, қурол сақлаш (улар йиғма пичоқни топиб олишганди), яшаш жойининг йўқлиги.

– Герти, – полициячи аёлга юзланди сержант, – бу телба ҳақидаги ҳаммасини МД дан топ.

¹ Констебль – Англия ва Америкада полициячиларнинг қуйи унвони ва унинг эгаси.

“МД” бу Марказий девонхона бўлиб, Бевнинг бутун таржимаи ҳоли компьютердан чиқишини кутиб турарди.

– Исминим Жонс, Б.

– Рақаминг? – сўради полиция ходимаси.

– Рақаминг қанақа, ҳой телба?

– Касаба уюшмасидаги рақамимми? Ёки туғилганлик ҳақидаги гувоҳнома рақамими?

– Барча рақамлар, оғайни.

– Жин урсин рақамларни, – жавоб берди Бев. – Мен одамман, қандайдир лаънати рақам эмас.

– Балки ёрдам берарсан, – тавсия оҳангида деди сержант, – дунёда Жонслар тикилиб ётибди, ҳатто Б. билан ҳам маълумотларингни топиш қийин бўлади. Қани, йигит, бизга ёрдам бер.

– Нега бу лаънати тузумга ёрдам беришим керак? – сўради Бев.

– Яхши, – деди сержант, ёзаётиб, – ҳамкорлик қилишдан бош тортиш. Кел-чи, бармоқ изларингни олайлик.

Уни бармоқларини сиёҳга ботириб, карточкага босишга мажбур этишди ва карточкани МД га фото-телекс юбориш учун олиб кетишди.

– Бирор нарсани унутмадингми? – сержант констеблларнинг биридан сўради. – Ҳаммасини тўлиқ айтганингда ишончинг комилми? Сен у пичоқ билан ҳамла қилганини айтишни эсингдан чиқардинг.

– Бу туҳмат! – аралашди Бев.

– Ҳамкорлик қилиш керак, – мулойим тарзда деди сержант. – Ҳамкорлик – ҳаётнинг бош мезони, ўғлим. Уни ўзимизнинг усулда кузатиб боринглар, йигитлар.

Бевни тепкилаб (“ўзимизнинг усул” деганда шуни тушунмоқ керак) камерагача олиб боришди. У ҳам жавоб тариқасида депсиниб қўярди. Хуллас, Бевнинг

кўз ўнгида, тузатиб бўлмас аҳмоқлик билан сержант яна бир қайдни ёзиб қўйди. Айблов хужжатига яна бир яхшигина банд қўшилди.

– Гап бундай, – деди Бев супермаркетда тимдалаган констебль, – шу ерда кут, жўжахўроз. Эртага суд.

У Бевни миттигина, иккита осма каравотли, тунги тувакли иссиқ ва тоза жаннатга итариб юборди. Қолаверса, у ерда сувли тоғорача, кўпол сочиқ ва яшил совун бўлаги ҳам бор эди. Панжаралардан ташқарида эса телба ва гуноҳкор дунё. Бев кийимларини ечиб, ювинди. Қовоғи осилган эркак унга бир кружка иссиқ чой ва ликопчада жаркоп узатди. Тепа қаватга жойлашган Бев сукутга чўмди. Эрта киши оқшоми етиб келган, шифтда флоуресцентли чироқ заиф нур сочарди. Бев уйкута кетди.

У қувноқ кўшиқ садосидан уйғониб кетди. Иккита нотаниш констебль ва янги сержант ортиқча қийинчиликларсиз, кўринишидан бўкиб ичган иркит эркакни камерага олиб келишди.

– Қани, бўлақол Гарри, – буюрди сержант. – Итоатли бўл. Каравот сенга мунтазир. Пахмоқ бошингни ёстиққа қўйсанг-чи.

Аслида, эркакнинг боши пахмоқ эмас, кал, чандиқлари ва ажин босган юзларидан, қачондир куйганлигини билиш мумкин эди. Эркак куйлади:

*Уни бош эгдирдилар ва кўкка этдилар занжирбанд,
Зўриққандан сал қолди ўлишларига,
Айлантирдилар ва уни синдирдилар.
Хўрозлар! Чўнтагинигина йиртдилар холос.*

Бу тушунарсиз, кўшиқ деб ҳам бўлмайдиган мисраларни у “Сен бор эдинг, укам” ва “Бу қария Берт, Берт қадрдоним менинг”, “Яна биттадан, майли, сўнгра ёнсин вужудинг” ҳамда “Мен кечки овқат-

га нима едим, балки кўргандирсиз” кабиларга ал-маштириб турди. Эркакни пастки ўринга ётқиздилар. Бев бу кеча уйку йўқлигини фаҳмлаб, хўрсинди. Кўринишидан методик руҳонийга ўхшаб кетадиган озғин сержант тўсатдан айтиб қолди:

– Барчамиз сен ҳақингда биламиз ҳароми, сен касабасабаси уюшмасидан эмассан. Сенинг ҳужжатларингни ўқидим, кўнглим айниб кетди. Тонгда сени кекса Эшторн кутади ва Худога илтижо қилиб сўрайманки, сени столга қапиштириб қўйсин. – Эшикни қулфларкан, маст кишига деди: – Ўзингни яхши тут, Гарри ва қовоқ қаллангни кўтарма.

Гарри хуррак ота бошлади. Бев яна ухлашга ҳаракат қилиб кўрди. Хуррак овозининг ўрнини қардадир, шаҳардан ташқарида эшитилаётган тахта тилиш дастгоҳининг ёқимли овози эгаллади: қуёш куйдирар, ҳатто август учун бу ҳаддан ортиқ эди ва улар Эллен билан анҳор қирғоғида ўтиришар, оёқларига балчиқ ёпишганди. Митти Бесси – у бор-йўғи тўрт ёшли – юзлари чиройли, яшил кўзлари катта-катта, пучуқ бурунли ва оғзини катта очиб кулаётган қизча эмиш; озғингина баданида пиппин-рассет олмаси рангидаги ёзлик кўйлакча. Каклик қанотларини қоқиб қўйди. Ёғоч тилувчи дастгоҳ жимжит бўлиб қолди. Бевни жуда қўпол равишда туртишди. Гарри оёққа турган ва Бевга мушт туширарди.

– Кекса дўстинг учун бирор томчи бўлса ҳам топилмайдими? – гўлдиради у. – Томоғим худди қирғичдан ўтказилгандек. Гичирлаш овозини шуңдоққина эшитиб тургандекман.

– Сув ана у ерда, – деди Бев бошқа ёнбошига ўтирилишга ҳаракат қиларкан.

– Сув?! Мен сув ичайми? Мен ўз вақтида бу зормандадан миллионлаб галлон симирганман, лекин ҳатто тасодифан бўлса ҳам томоғимдан сув ўтказга-

ним йўқ. Бўпти, ёрдам беришни истамас экансан, керак эмас, қорангни ўчир унда, оғайни.

Энди Бев тамоман уйғонганди.

– Ҳозиргина сув ҳақида нима дедингиз?

– Мен унга ақалли бир марта ҳам яқинлашмаганман, ишни ҳисобга олмаганда.

– У қанақа иш эди? – сўради Бев каравотга ўтириб оларкан. – Мабодо ўт ўчирувчи бўлмаганмисиз?

– Биринчи мартадаёқ нишонга урдинг, оғайни. Б15 станцияси. Расво жой... – Панжара олдига келиб бақирди: – Ҳозир ташналиқдан ўлиб қоламан, ярамаслар! Пиво ҳам бўлаверади. Биладан, сизда ўн икки дона “чаррингтонлар”дан бор, ўзим кўрдим! Пасткашлар!

Жавоб келмади. Атроф қоронғу эди. Каравотдан пастга тушган Бев Гарри томон яқинлашиб келарди:

– Қотил. Сен менинг хотинимни ўлдирдинг, лаънати қотил!

– А? – Гарри ҳайратдан ҳатто гандираклаб кетди. – Сенинг хотинингни қаердан биламан, биродар. Ҳаётимда бирорта аёлни ўлдирмаганман. Яхшилик учун бир-иккитасини гумдон қилганман, бу бошқа масала. Эй Худойим, менимча келяпти. – Тувак ёнига келиб ўзига тортди-да қайт қилиб юборди, – жирканч нарса, – нафас чиқараркан, деди у.

– Сен иш ташладинг, – деди Бев. – Сен Brentford касалхонасининг ёниб кетишига йўл қўйиб бердинг. Хотиним ўша ерда ётганди. Мен уни жон бераётган вақтда кўрдим.

У кўзига мушт туширишни мўлжаллаб, Гаррига ташланди. Гарри маст, устига-устак катта қоринли, семиз бўлиб, Бевнинг қўлини осонлик билан қайтариб юборди.

– Ақдан озибсан. Биз ёнғин бошламаймиз, уларни ўчираемиз, фахмладингми?

– Ўша ёнғинни ўчирмадинг. Пасткаш қотил!

У Гаррининг юзига мушт туширмоқчи бўлди, аммо зарбада янглишди. Унинг юзи катталигидан, зарбада адашиш мумкин эмасди гўё.

– Қулоқ сол, – жавоб берди Гарри. – Ёнғинни уюштирган аблаҳлардан аламингни ол, хўпми? Улар қотил ирлаklar¹ эди. ИРА, эшитганмисан? Менинг бир дўстим Шерпхердзбушдаги пиво барида уларнинг бу ҳақида гапираётганларини эшитган. Дўстим уларни бежаб ташлаган ва бунинг учун калтакланган. Биз ёнғинларни ёқтирмаймиз, биродар. Ёнғинлар қанча кам бўлса, шунча яхши. Бу ҳақида вайсашни бас қил, майлими?

– Сен иш ташладинг, – деди Бев, – қолгани мени қизиқтирмайди. У суякларигача ёниб кетганди, ундан пишган гўштнинг ҳиди келиб турарди. Менинг хотиним. Мана, ўзингнинг жирканч иш ташлашинг билан нима қилдинг сен.

– Эшит, – Гарри деярли хушёр бўлиб қолди. – Улар айтадиларки, биз хуштакка қараб сакраймиз, шундайми? Биз қўнғироқ овозини эшитамиз, устундан сирғалиб тушамиз ва саволлар бермаймиз. Хуштак билан ҳам шундай. Бизга айтишади, иш ташланглар. Хўп, унда иш ташлаймиз. Агар иш ташлаамасанг, думингни тугадилар, шундайми? Менинг бешта болам бор. Менинг кампирим эса тонгда уйга қайтсам нақ дўзахни ҳозирлаб қўйган бўлади. Менинг ишим бор ва бу қўлимдан келадиган ягона нарса. Қилишга мажбурман. Менга пул керак, нархлар осмонга чиқавергани сайин янада кўпроқ пул зарур. Кампиршо ва қолганларнинг жағини ёпиш лозим, иш ташлаб эса хоҳлаганингни оласан.

¹ Ирлак – бу ерда асарда тилга олинган ИРА, яъни Ирландия республикачилар армияси номли жиноий гуруҳ аъзолари назарда тутилмоқда.

Бунинг нимаси ёмон? Бундан ташқари бу нарсани биз йигитлар билан ҳал қилмаймиз, ҳозир ёки эртага иш ташлаймиз, деб. Юқоридан буйруқ беришади, биз ижро этамиз.

– Ярамас, қотилсан, – заиф эътироз оҳангида деди яна бўш келмай Бев.

– Аҳволингни тушуниб турибман. Тўғри, ёнгинни ўчириш керак эди. Биз бу билан армия шуғулланади, деб ўйлагандик. Худойим! Ахир шунинг учун ҳам армия мавжуд эмасми? Бу ҳаромиларнинг бўйин товлашларини ҳеч қачон кутмагандик. Иш ташлаш арафасида сенга айтган нарсалардан кўрқиб тургандик, сабаби улар бош тортишни ва фуқаролар билан ҳамжиҳат эканликлари ҳақида баҳона тўқишни бошлаб юборишганди. Армияда аскарлар буйруққа биноан ҳаракатланишади, деб ҳисоблайдилар, аммо отишма вақтида эмас. Отам доим шу ҳақда гапирарди. У “Сахро каламушлари” дан эди. Еттинчи танкчи дивизияда хизмат қилган ва Худони ўртага қўйиб онт ичаманки, у ҳақ бўлган экан. – Гарри панжара сари борди. – Ҳой, сиз! Мен уйғондим, чиқишни хоҳлайман! – панжарани қаттиқ силкитиб, қичқира бошлади: – Берт, Фил, сержант Макалистер!

Бев қимирлаб қолган ёғоч стулга ўтирди-да, изтиробга чўмди.

8. СУД ҲУКМИ

Олдиндан Бевга айтишганидек, 3-рақамли залдаги судга кекса Эшторн раислик қилди. У баттол, тирноқ остидан кир қидирувчи, етмишлардан ошган, тепакал, ияги ортидан кўриниб турган жингалак сочлари жун шарчаларга ўхшайдиган киши эди. Ёнида ёрдамчиси – кўримсиз, кўкраклари те-

кис, шляпа кийган аёл ўтирарди. Суд котиби баланд овозли ва безбет киши эди. Бевга шунчаки Жонс деб мурожаат қилишди. Констеблнинг чаккасидаги тиртиқни қасам ичиб айтиши мумкинки, лаб бўёғи билан моҳирона кенгайтиришган, жабрланувчи сержант ўргатгани каби айбловни ҳаддан ортиқ бўрттириб юборди. Албатта, бу қулоққа жуда хунук эшитиларди. Супермаркетдаги мисс Парлок бўлимда содир бўлган ҳодисалардан ташқари барчасини тасдиқлади. Суд котиби пичоқни қария Эшторнга узатди ва судья чўчитувчи ҳаракат билан полициячилар атайлаб қолдирган қон доғларини кўздан кечирди. Вақт ўтиб, судья Эшторн Бевга бу айбловларга қарши ўзини оқлаш учун бирор сўз айта олиш-олмаслигини сўраб, мурожаат қилди.

– Ўғирлашга уринганимни тан оламан, – деди Бев. – Аммо ишсизман. Ишчилар давлати менга ишсизлик нафақаси тўлашдан бош тортди. Мен яшашим керак ахир. Ўғрилиқ қилишга мажбур бўлдим.

– Ва айнан жин ўғирладингиз, – кекса Эшторн қўлида шиша (ашёвий далил)ни айлангириб, кўздан кечирган бўлди. – Нон эмас, жин. Бунинг устига олий сифатлиси.

Узун, қоқсуяк бармоқларидан уйча ясаб, жиддий қиёфада бор оғирлигини столга ташлади. Ёрдамчи мавжуд ёзувларни сўзма-сўз ўқиб, ҳатто аниқ-равшан нарсаларга билдирилаётган эътирозлардан ҳайратланиб қўйишга ҳам улгурди.

– Сиз қонуний ҳибсга олишларига қаршилик кўрсатгансиз, – деди қария Эшторн. – Сиздан қонга беланган қурол топишган.

– У қонга беланмаганди. У пичоқдан ҳеч қачон фойдаланилмаган.

– Сизга савол беришгандагина гапиринг, Жонс! – қичқирди суд котиби.

– Мен ҳам айнан шундай қилдим, – жавоб берди Бев. – У ёлғон гапирди ва мен уни тузатдим. Бу ерда нима хато?

Ёрдамчи Эшторннинг қулоғига ниманидир узоқ шивирлади, судья эса фақат бош ирғаб турди.

– Сиз қонунни буздингиз, – деди кекса Эшторн. – Жамиятни сизга ўхшаган нусхалардан ҳимоя қилмоқ керак.

– Мен каби нусхалар?! Бу билан нимага шаъма қиялпсиз? Мен ўз билимларини ўқувчиларга етказиши тақиқланган ўқитувчиман. Мен лондонлик ўт ўчирувчилар юмшоқ жойларини иссиқ ўриндан узмай, тиш кавлаб ўтирган вақтда ёнғин оқибатида хотини қуйиб кетган, оқибатда аянчли ўлим топган аёлнинг эриман.

– Бундай беодоб сўзларни ишлатганингиз учун миссис Фезерстоундан кечирим сўранг! – бақирди суд котибни.

– Узр сўрайман, Фезерстоун хоним, – деди Бев судья ёрдамчисига, – бундай сўзларни ишлатмаслигим керак эди. Сўзлар – жудаям хунук, тўғрими? Ёнғинлар ва ўт ўчирувчилар ўзларининг бешинчи нуқталарида турарканлар, ўт ичида қолиб кетиш бундан-да қўрқинчлироқ. Мен сиз айтганингиздек “нусха” эмасман, жаноби олийлари. Мен ўз ҳаётий ҳақиқатлари туфайли ишидан маҳрум этилган одамман. Мен касаба уюшмаси ва улар бошқарадиган қўйларга қарши бош кўтардим.

– Нималар деганингизни тушуняпсизми? – сўради кекса Эшторн.

– Жуда яхши тушуниб турибман. Ҳуқуқ ва одил судлов синдикализм туфайли бузуқ ҳолга келиб қолди. Нафақат кенг маънодаги ҳуқуқ, балки судлар чиқарадиган қарорларга ҳам таъсир қилувчи адолат

тамойили ҳам. Касаба уюшмаси аъзосини қамоққа жўнатиш ва сизни иш ташлаш кутади.

– Бу судга нисбатан ҳурматсизлик, – кибр аралаш таъкидлади суд котиби.

– Келинг, айтайлик, – таклиф оҳангида деди қария Эшторн, – буларнинг бари нотўғри. Келинг, яна, – тўғри Бевга юзланди у, – озроқ ақлимизга ҳам қулоқ соламиз, майлими? Зеро, қонун ақлга асосланади. Сизга жарима жазосини тайинлаш ақлсизлик бўлади, боиси уни тўлашга имконингиз йўқ. Бу сизнинг илк қоидабузарлигингиз. – У қўлидаги Бевнинг таржимаи ҳолига бир қур назар солди. Сизнинг ахлоқингиз илгари судланмаганингиз сабабини аён этиб турибди. Сизни қамоққа жўнатиш менинг қўлимда эмас. Башарти, бу менинг қўлимда бўлган тақдирда ҳам қамоқ муддати сизнинг вазиятингизни ўзгартирмаслиги ойдек равшан. Айтганингиздек, сиз ўғрилиққа мажбуран қўл ургансиз. Кенг маънодаги адолат ҳаётингиз шарт-шароитларини шундай ўзгартиришни тақозо этадики, сизда жиноят қилишга сабаб, хоҳиш, эҳтиёж қолмасин. Сиз шартли равишда озод этиласиз. Жаноб Хоукс, – деди қария Эшторн, – олижаноблик қилиб, бизнинг шартли озодлик жараёнимиз ҳақида изоҳ берсангиз...

Иккинчи қаторда ўтирган юзлари ялтироқ одам ўрнидан турди. Бев уни ҳар доимги бекорчи суд тингловчиларидан бири деб ўйлаганди, аммо у судга алоқадор одам бўлиб чиқди. У лўппи юзли, олифта кийинган, “Юпанч бўлай сенга, эй, халқим”ни куйловчи уэлслик тенор сингари ўзига ишонган киши эди. Хоукснинг шеваси ҳам уэлсча экан.

– Ҳа, жаноби олийлари, – деб бошлади, сўнгра Бевга қараб илжайди: – Келинг “шартли озодлик” атамасини янада маънодор “реабилитация” атама-

сига алмаштирамиз. Сиз Кроуфорд-Мэнор ҳақида эшитганмисиз?

– Йўқ, – жавоб берди Бев, – эшитмаганман.

– Сэр, – деди жаноб Хоукс Бевга ҳам тазйиқ, ҳам узрхоқ юмор қиёфасида қараркан. – Кроуфорд-Мэнор – БҚ томонидан ташкил этилган, қисман хазинадан молиялаштириладиган реабилитация маркази. Сизга ўз позициянгиз ҳақида қайта ўйлаб кўриш имконияти берилади. Ҳар қандай ҳолатда ҳам илгариги, касаба уюшмаси аъзоси мақомига қайтишга мажбур этилмайсиз. Олдинга ўтиб айтиш мумкинки, реабилитация курсида сиз зулм ва мажбурлаш деб баҳолаётган ҳуқуқ табиатининг асл моҳиятини тушуниб етасиз ва яқунда худди мен сингари ишчилар жамияти аъзоси эканлигингиздан фақат ва фақат мамнун бўласиз. Нима дейсиз?

– Бормайман, – деди Бев.

– Бошқа иложингиз йўқ деб қўрқаман, – деди судья ёрдамчиси.

– Сизнинг анави дўстингиз мажбурлаш йўқ, деб айтди.

– Реабилитация жараёнида ҳеч қандай мажбурлаш йўқ, – кулди жаноб Хоукс. – Лекин қўрқаманки курсга ёзилиш мажбурий. Ахир, қонунни бузганингизни инкор этолмайсиз, шундайми?

Бев ўйланиб қолди. Бев уни нимадандир муқаррар маҳрум этишларини тушунганди: ёки жаримани сўндириш учун пул ёки озодлик. Қонунни буздингми – агар тутишса, жазога ҳам кўнасан.

– Навбатдаги иш, – тантана билан деди қария Эшторн.

Констебллар судланувчилар курсисидан тураркан, Бевга еб қўйгудек қарадилар. Жаноб Хоукс табассум қилди.

– Ҳозир кетаманми? – заҳарханда билан сўради Бев.

– Уч соатдан сўнг. Соат бир яримда Чарингтон-Кроссдан поездда йўлга чиқасиз. Кроуфорд-Менор – Шарқий Сассексдаги Бериуш қишлоғининг ёнгинасида. Сизни транспорт кутади ва қолгани Этчингем темирйўл бекатида. Жаноб Б...

– Бу ҳақиқий расвогарчилик! – жаҳл билан деди Бев. – Ахир ҳукумат дарахтининг шохлари қачондир бир-биридан ажратилганди. Энди эса сиз пасткашлар ҳатто судни ҳам назорат қилияпсизлар, худди...

– Эндигина айтмоқчи бўлиб тургандим, суд залининг ташқарисида сизни жаноб Бузи кутяпти. У – Пробация хизматидан. Сизни кузатиб борувчи нозир. – Тўсатдан жаноб Хоукс овоз оҳангини ўзгартирди ҳамда секингина бўғиқлик билан деди: – Сен билан яхшилаб шуғулланамиз, анқов! Ғалаба қозонишни хаёлингдан чиқар, дўстим. Унутма, бизнинг кўлимиздасан.

– Бир қоп ахлатдан ўзга нарса эмассан, жирканч, – деди Бев.

– Жуда соз. Ана энди ҳақиқий ишчилардек гапир бошладинг. Қани, юмшоқ орқангни кўтар ва бу ердан тезроқ қорангни ўчир.

9. КУЧЛАР НАМОЙИШИ

Омадсиз хусусий детективга ўхшаб кетадиган, катта, чавқар муштини гўё қурол ишлатишга шайдек тугиб ўтирган жаноб Бузи билан қўшиб ҳисоблаганда йигирма бир киши тўпланганди. Лекин, Чаринг-Кросс вокзалида ҳомуза тортиб, афтидан, жўртгага камзули ичидаги чарм ғилофли тўппончани ҳаммага кўрсатди. Гуруҳдаги кўпчилик унинг ёнида тўппончаси борлигига шубҳа қилди. Ахир, бу

Англия, бу ерда жинойтчиларгина қурол олиб юрадидилар.

Тўпланганларнинг кўпчилиги маълумотли бўлиб, гуруҳда яна муддати тугаган кредит картасига ўхшаш пуч тамойилларга ўралашиб, умиддан маҳрум бўлган ёшлар ҳам бор эди. Диний ақидапарастлар ҳам йўқ эмасди. Айниқса, қуюқ қошли бир шотланд Танбриждан бошлабоқ жаноб Бузига ваъз ўқишга киришди.

– Қулоқ сол, қовоқбош бефаҳм, биласан, Худонинг сўзлари Шотландияда қандай муқаддас. Кимнидир омбори шекилли? – у ҳилвираб қолган Инжил билан қатта қисми фабрикалар ва қуюқ тутун билан тўсилган Ибодатхонага ишора қилди.

– Нима ҳақида вайсаётганинг менга умуман қизиқ эмас, тентак, – жавоб берди жаноб Бузи. – Агар ҳожатга чиқишни хоҳлаётган бўлсанг, поезд жойидан қўзғалишини кут.

– Фу, – юзини буриштирди шотландиялик ва тоза инглиз тилида сўзини давом эттирди: – Сизларга тўғри йўл кўрсатмоқчиман оға, сиз ва ҳамтовоқларингизнинг фикрича, Худонинг сўзи ўлган ва агар ҳозир Исо тирик бўлганда дурадгорларни иш ташлашга бошлаган бўларди.

– Агар қуруқдан қуруқ Инжилда нималар ёзилганлиги ҳақида жаврамоқчи бўлсанг, поезд юришини кут. Мен сизларни шунчаки олиб бориб қўяман. Тушунарлими?

Мидлендслик ёш, заиф кўринишдаги, кулранг кўзлари чиройли йигитча “Олға, Исо жангчилари” кўшиғини куйлади. Ҳеч ким унга жўр бўлмади.

– Бизни шер чангалига ташлайдилар, – сўзлади у ўз юрти шеvasида. – Йигирманчи асрнинг азоб-укубатга гирифтор инсонларини.

Ҳамма жим кетарди. Жаноб Бузи обаки олдида, ҳеч кимга таклиф қилмай, ўзи шимишга тушди.

– Эҳ, сиз қалбсиз ярамаслар! – йигитчанинг гапини маъқуллаган бўлди шотландиялик.

– Тилингни тий аблаҳ, – оғзида обаки билан гапирди жаноб Бузи.

Поезд Танбриж-Уэллсда тўхтади. Қора ёмғир-пўшдаги баланд бўйли эркак сўзлаганча ўрнидан турди:

– Шу ердан жойимизни ўзгартиришимиз керак эмасми?

– Ўтир, – тўхтатди жаноб Бузи. – Текшириб кўрдим. Бошқа жойга ўтмаймиз.

– Сиз менга буйруқ бердингизми?

– Сизларга айтяпман.

– Ўйлайманки, – деди баланд бўйли эркак, жаноб Бузига совуқ қараганча, – барибир мен чиқаман!

– Қани, чиқиб кўр-чи, – деди жаноб Бузи. – Қани, уришиб кўр.

Шундагина чарм ғилоф камзул остида шунчаки турмагани маълум бўлди. Жаноб Бузи қора плашли дароз эркакка мойланган қирқ бешинчи калибрли “суғу”ни ўқталди. Дароз жойига ўтирди. Ҳамма ито-аткорона бир ҳолатга кирди. Жаноб Бузи эса деди:

– Йигитлар, яхшиси жиноятчи эканлигингизни эсдан чиқарманг.

– Бундай бўлади, деб сира ўйламагандим, – ҳайратда айтди Бев. – Қурол сақлаш ҳақидаги қонун. Сиз қайси қўшин туридансиз, гермафродитларданми?

– Секинроқ! – жаҳл билан деди жаноб Бузи. – Муштумдан татиб кўрма тагин.

– Ана холос! – луқма ташлади шотландиялик. – Тагин гапиради-я бу!

– Йўқ-йўқ, мен ҳеч қандай жинсий ҳақоратни назарда тутмадим, – тушунтирди Бев. – Киплинг Қи-

роллик флоти денгизчилари, Ҳазрати Олияларининг денгиз пиёдалари, аскар ва матросларни шундай атаган. Сиз – қонун вакили ва БҚ амалдори, Этчингем поезддаги зулм ғалабасининг тирик тасдиғисиз.

– Бейтменс¹ уларнинг қўлида, – деди қора танли, кўзойнак таққан киши. – Бероушга борсак ҳали кўрасиз. Империя куйчиси бўлган шоирнинг уйи энди минтақавий компьютер маркази. Тағин, унинг электрон оқсимли Пак тепаликлари² хайратга солади.

– Эшитинг, ҳамма бу ёққа, – паст ва қатъиятли оҳангда сўзлади жаноб Бузи. – Мен ўз ишимни бажаряпман, тушунарлими? – У йўлак бўйлаб ўз одамларига, ҳатто ростланганча “Озод британияликлар”ни ўқиётганларга ҳам ўткир нигоҳ ташлаб қўйди. – Мен ўз ишимни бажаряпман. Ўз ишимни. – Бундан ортиқ нарсани эмас.

Йўлак бўйлаб форма кийган кўриқчи қичқирганча секин юриб келарди.

– Ҳамма чиқсин! Поезд бошқа юрмайди! Биз иш ташляпмиз!

Шартли жазога тортилганлар қизиқиш билан жаноб Бузининг муносабатини кутишарди. Қоида бўйича у бундай дейиши керак эди: “Жуда соз, биродар!” Аммо, маълумки, ҳали холистик синдикализм даври етиб келмаган ва ҳеч ким унинг ўзи қолган касаба уюшмалари ёки пробацион нозирлар гильдиялари билан бирга иш ташлашга чиқишини олдиндан айта олмасди. Ва албатта, ҳеч ким унинг қовоқ осишини кутмаётганди.

– Олиб борасиз бизни, – деди балад бўйли қора ёмғирпўш кийган киши яна кўзгаларкан. – Бизни қа-

¹ Шарқий Сассексдаги XVII асрга мансуб уй. Бу ерда Р.Киплинг 1902 йилдан, 1936 йил, яъни вафотига қадар истиқомат қилган.

² Р.Киплингнинг шу номли эртақлар туркумидаги ҳикоячи қаҳрамон.

ерга олиб бормоқчи бўлсангиз, ўша ерга етказасиз, оғайни.

– Қулоқ солинг, – кўриқчига юзланди жаноб Бузи,
– телефонлар ишлаётгандир?

– Ҳозиргина, транспорт уюшмасидан хабар келганда ишлаётганди. Аммо кўнғироқ қилмоқчи бўлсангиз, шошилганингиз маъқул.

– Киплинг тирик, – деди қора кўзойнак таққан қора танли киши.

– Агар сизга автобус ёки бошқа бирор нарса керак бўлса, – давом этди кўриқчи, – вазиятни мендан кўра яхшироқ биласиз.

– Э, Худойим, – чуқур нафас олди жаноб Бузи.

– Чин эътиқоддилар ўзларини бундай тутмайдилар, – луқма ташлади Мидденслик йигитча.

– Ҳақсан азизим, – деди кўриқчи. – Кетдик, сизларни олиб чиқамиз.

Норизо қиёфада жаноб Бузи ўз одамларини Марказий Танбриж-Уэллс вокзалидаги паст даражали платформага олиб чиқди. Ёмғир бошланди. Узоқда момақалди роқ гумбурлади. Шу пайтгача жим турган, қорамағиз, пакана киши деди:

– Тоннервернотуотравонуретнгромодагромер...

– Жағингни юм! – бақирди жаноб Бузи. – Ўчир, тушундингми?

Кўриқчи қизикқан қиёфада қаради.

– Нима, у хорижликми? – сўради кўриқчи. Сўнг:
– Сиз Мэнорга, ёки уни яна қандай номлашарди, хуллас, ўша ерга борасизми? Чунки, агар ҳа, бўлса, пиёда боришингизга тўғри келади. Уларни полотно бўйлаб олиб боринг, бунга қарши қонун йўқ. Икки пункт орасидаги энг қисқа масофа.

Кир ёмғирпўш кийган, чўнтагида “Озод британи-яликлар” кўриниб турган қирмизи юзли киши ҳазиллашиб, деди:

– Қадам бос, ярамастар!

Жаноб Бузи хурсанд ҳолда рельслар бўйлаб жануб тарафга кетаётган взвод бошқарувини қўлдан чиқарди.

– Ҳой, ҳой сен, ҳаромилар! – қичқирди жаноб Бузи.

Қўриқчининг ҳайратдан оғзи очилди.

Икки кишилашиб, колонна бўлиб ҳаракатлана бошладилар. Бевнинг шериги илгари қишлоқ кутубхоначиси бўлиб ишлаган, баланд бўйли, ёмғирпўш кийган жаноб Миффлин эди. Атроф қоронғулашиб борарди. Жаноб Бузи койинди. Стоунхенжга етишганида қирмизи юзли киши деди:

– Ҳар соатда беш дақиқалик танаффус. Армия ниЗОМИ.

– Тўхтамаймиз. Сиз ҳозир аҳмоқона ҳарбий хизматда эмассиз!

Этчингхемга яқин қолганда жаноб Миффлин сўзлади.

– Абжағини чиқармайсизми?

– Унда тўппонча бор.

– Тўғри. Келинлар, ўқланганми-йўқми текшира-миз. Бир, икки, уч!

Тўппонча ўқланган экан. Бев қулоғи олдидан бир нарса визиллаб ўтиб кетганини эшитди. Улар жаноб Миффлин билан биргаликда чирмашиб ўсувчи ўтлар устига аҳмоқона тарзда ётиб олдилар.

– Энди тушунарлими? – ҳарсиллаб гапирди жаноб Бузи. – Сизнинг болаларча аҳмоқлигингиз нима оқибатларга олиб келиши мумкинлиги энди тушунарли бўлди. Бу ерда ким хўжайинлигини билиб олдингиз, жин урсин сизларни.

10. ИККИ ОЛАМ

Қачонлардир Жошуа Рейнольдс¹ Салони, деб аталган бинонинг суваб, беркитиб ташланган камини ёнида турганча жаноб Петтигрю ўзининг бир юз элик кишилик аудиториясига бепарво боқиб турарди. Ҳамма унинг кимлигини билар ва аксига олиб, атайин ўзларидан мамнун инсон қиёфасинигина ясай олишарди холос. Озғин, дағал сочлари пешонасига тушиб турган, ўзининг қирқ ёшига нисбатан навқирон кўринишга эга, буюк назариётчи ва БҚ раёсатининг доимий раиси табассум қилди-да, узоқни кўра олмайдиган кўзларини қисиб (олтин чизиқли, қизил рангли), галстугига кўзойнагини артди. У кўзойнагини тақди ва шиша ортидан унинг ўтқир ва ваҳимали кулранг кўзлари аниқ кўринди. Кўрқинчли кўзлар, ўйлади Бев. Жаноб Петтигрю эса профессорларга хос мулойимгина товущда сўзлай бошлади:

– Оғайнилар! – Шу ерда у табассум қилиб, чиройли бир суръатда қўлларини ёзди. – Менга одадий самимийлик билан бу атамани қўллаш қийин. Опа-сингиллар! Йўқ, бунақаси кетмайди. Тўғрими?

Аудиториядаги тахминан етмиштacha аёл гўё бу фикрга қўшилди: ҳи-ҳилаб кулиш ва заиф пишқириқлар эшитилди.

– Ишчи аёлларни опа ёки сингил деб атайдилар-у, америкалик дўстларимиз нозик муносабатларга ишора қиладилар. БҚ ни мазах қиладилар ва гумоним борки инцест²га ҳам панжа орасидан қарайдилар.

Кулги. “Эҳтиёт бўл, эҳтиёт бўл, – Бев ўз-ўзига деди, – кулма, унинг таъсирига берилма, у душман”.

¹ XVIII асрдаги инглиз портретчиси.

² Инцест – бир оила аъзоларининг ўзаро жинсий муносабатда бўлиши.

– Шунинг учун мен айтаман: хонимлар ва жаноблар! Ва бу ерда шилқим цех бошлиқлари ҳам йўқ, шундай экан, ҳеч ким мендан кўрқмаса ҳам бўлади. Хонимлар ва жаноблар, сизни бу ерга тўплашганининг сабаби, сизлар ўзгача одамсиз. Сиз балки ўзингизни ягона инсоний қалбни, Бирлашган ишчилар жамоаси деб номланувчи мавҳум тушунчадан юқорироқ кўювчи индивидуалист деб атарсиз. Сиз курашни кўрдингиз, оғриқни ҳис этдингиз. Ўзингизга хос қадриятлар ва тамойилларни барча нарсадан устун қўйиш, оқибатда сизларни ёлғизликка, жиноятга, дарбадарлик ва қочқинликка, телбалар томонидан барпо этилган қамоқ панжаралари ортида фарёд чекишга маҳкум этди. Кимда қандай, буни билмайман. Ҳар бир кун кўрқинчли, ҳар тун эса даҳшатли ва ниҳоясиз руҳий, ақлий кураш билан ўтарди. Бу мен билан ҳам содир бўлган ва балки менга сизлардаги мардлик туйғуси етишмас.

Бу руҳий курашнинг табиати қандай? Мана бундай. Инсоният, умуман, мураса қилиб бўлмайдиган икки қадриятга муҳтож. Эркак – ёки, бизни аёл ва эркакнинг тенг ҳуқуқлилигига ундайдиган Ҳаракат тушунчасига кўра, аёл-эр – ўз қарашларига кўра яшаш билан биргаликда, жамиятнинг қадриятлари билан ҳисоблашишга, ундан узилмасликка ҳаракат қилади. Ички олам бор, ташқи олам бор. Ички олам орзулар ва ҳис-туйғулардан қувват олади. Ана шундай ҳиссиётлардан бири, айтиш керакки, энг олийси Худо – барча қадриятларнинг ягона манбаи, алоҳида олинган исёнкор қалб талпинадиган манзил. Бу яхшими? Йўқ, бу инсоний ички оламга ҳаддан ортиқ боғланиб қолишимизга, усиз бор-йўғи походдан ясалган яратик эканлигимизга кўр-кўрона ишонишимизга сабаб бўлади. Лекин, – мен бу “лекин”ни алоҳида белгилашингизни сўрардим, – ички

олам ҳеч қачон ташқи олам билан аралашиб кетмаслиги зарур. Ўтмиш инсониятнинг ички дунёсига улкан талафот етказган зулм, қабоҳат, жабр-жафо ва ғам-андуҳларга тўла. Барчаси эҳтимол, ёнаётган шох-шаббада Худони ҳис этган, бунинг натижасида яҳудийларнинг ўн йиллаб дарбадар кезишига сабабчи бўлган Мусодан бошлангандир. Авлиё Павел ўз ички оламини Исога қарши бош кўтарган бутун дунё билан боғлашга уринган. Кальвин, Лютер ва Савонарола билан ҳам шундай бўлган... Давом эттириш лозиммикан? Дунёвий соҳада-чи? Биз, Европа ва Осиёда аллақандай мистик таълимотларни давлат сиёсати билан боғлаш миллионлаб инсонларга жабр етказганлигини кўрдик, ёки улар ҳақида ўқидик.

Нимани назарда тутаётганлигимни тушуняпсизми? Менда интизом деб аталмиш куч тутиб турган, ташқи оламдан ёпиқ эшиклар ила ажратилган ички дунёга қарши ҳеч нарса йўқ. Ташқи олам ички ҳиссиётларни қабул қила олмайди, сабаби ички дунёда ташқи оламдагидан кўра аълороқ қадриятлар бор. Бу, худди сув билан фосфор хавфли ёнғинсиз бир-бирига бириколмаганидек гап. Энди сиз мендан сўранг: ички оламнинг қандай қадриятлари бор? Улар оддий ва уларнинг оддийлиги – универсалликнинг муқаррар жиҳати. Улар барча инсонлар учун умумий бўлган нарсалар – яшаш, ишлаш, пул топиш ва ҳоказоларга олиб боради. Ишчилар давлати, ишчилар жамоаси ҳақида гапирганда, биз, агар лозим бўлса, мамнуният билан ушбу терминни марксист олигархларнинг безбет сиёсий тасаввурларидан халос этган бўламиз. Ишчилар давлати ҳақида сўз борар экан, биз бор-йўғи ишлаш ва шунга яраша ҳақ олишдек инсоннинг асосий ҳуқуқлари ҳамиша устувор бўлган тизимни назарда тутамиз. Балки мазкур таълимот ўзида қарама-қаршилиқни мужассам-

лаштирар. Негаки, давлат – ишчиларнинг мулки, уларнинг адолат йўлидаги курашлари муваффақиятли якунланиши керак, ахир адолатга бошловчи восита улар қўлида. Аммо ҳар куни курашни давом эттиришга янги-янги сабаблар топилаверади ва бу курашнинг ниҳояси йўқ. Иш берувчи ва ходим ўртасидаги кураш – сиёсатимизнинг бош ақидаси. Оддий мантиқ кўзи билан қаралганда, давлатнинг ягона иш берувчига айланиши фойдадек, аммо амалиётда зарарга хизмат қилади. Қайтараман, мазкур дихотомия ниҳоятда зарур. Зарурлиги шундаки, бу доимий равишда иш ҳақини оширишга хизмат қилади, уни ҳаракатга келтирувчи куч эса қарама-қарши томонларнинг курашидир.

Ўйлайманки, ишчилар ҳуқуқининг ушбу оддий фалсафасини социализм фалсафаси билан тенглаштириш мумкин эмаслиги сизларга энди аён. Социализм ишчилар томонида туриши лозим, акси бўлса – батамом барҳам топсин! Бу – капиталистик имтиёзлар, таъмагирлик ва очкўзлик метафизикаси. Социалистик ҳаракат – бу ишчиларнинг адолат учун курашига асосланган меҳнат ҳаракати эканлигини сизларга тушунтиришим шарт бўлмаса керак. Бироқ, ҳаракат давлат тузумидан ажратилган. Социалистик бошқарув шундайки, у барча мухолифатларни йўқ қилади, курашларсиз ҳамма нарсани идора қилишга асосланади. Аммо ўзини сақлаб қолмоғи учун у жанг қилишга мажбур. Ялпи миллий маҳсулот ҳажмини кўтариш, инфляцияни жиловлаш учун курашлар ана шундан ва улар ўз табиатига кўра ишчилар учун интизом воситаси ҳам. Меҳнат тарафдори бўлгани ҳолда, давлат меҳнаткашларга ишонмайди. Бошқа тарафдан, фундаментал фалсафа ишчилар жамоаси ва сиёсий ижро органи учун умумийдир. Бошқарув механизмлари ёрдамида эҳтиёжлар тўғрисидаги

мунозараларни соддалаштириш тамойили ишчиларнинг маълум бир ҳаётий заруриятларини у ёки бу даражада ўзида мужассам этади. Шубҳасиз, мен соғлиқни сақлаш ва таълим тизими каби жамоавий эҳтиёжларни қондирувчи, аммо сиз сингари, марҳаматли хонимлар ва жаноблар, индивидуалистларнинг ички олами заруриятларига мутлақо бегона ҳисобланган воситалар ҳақида гапиряпман. Ва шаксиз ички ва ташқи олам ўртасида мустаҳкам чегара ўрната олмаганингиз туфайли, ижтимоий ҳимоядан ўз-ўзингизни ихтиёрий равишда маҳрум этгансиз, дея оламан, хонимлар ва жаноблар.

У табассум қилди, кинояли тарзда қўшилиш мажбурий бўлмаган расмий нуқтаи назардан иқтибос келтирди. Ва яна хаёлпарастларга хос жилмайиб, давом этди:

– Агар биз енгил, гумбурлашларсиз ва тутунларсиз, кўпчилик сезмай қоладиган инқилобни (сабаби, инқилобий портлаш доим ички оламда рўй беради) кўрсак ва у Британиянинг институцион шедеврларидан бири, деб ҳисобланувчи ёзилмаган Конституциясини барбод этса, мен ажабланмайман. Парламент, барчангизга маълумки, ёшини яшаб бўлган, вақтни бекор ўтказиш ва расмиятчиликдан ўзгаси ҳозир унинг қўлидан келмайди. Бизга фақатгина ижроия ҳокимияти ва ижтимоий хизматлар керак, холос. Келажак раҳбар ва сиёсатчиларини етказиб беришга ихтисослашган янги услубдаги коллеж қурилиши аллақачон бошланган. Ижро ҳукуматининг мистик меросийлиги учун доимий раҳбарга зарурият бор. Агар бу Рамзий Ишчи Билл бўлади, деб ўйласангиз, адашасиз. Сиёсатдан ташқарида мавжуд бўлган монархиялар шундоқ ҳам етарли. Инглиз ишчиларининг қироллик оиласига садоқати узоқ тарихга эга ва ягона раҳбарга инстинктив бўйсунганини ўзида акс эт-

тиради. Бу сиёсий профессионалларнинг кўп йиллик меҳнати ҳамда пешона тери маҳсулидир. Бизнинг америкалик ишчи-биродарларимиз, президентлик кўрқинчли абсолюционизм ва ҳокимият учун курашнинг жирканч меваси эканлигини кўриб, республика тамойилларидан юз ўгира бошлашмоқда. Ким билади дейсиз? Балки келажакда мустақиллик Декларацияси бекор қилиниб, бутун дунёдаги инглиззабон, ёки ИЗ да гаплашувчи одамлар умумий мақсад йўлида бир ёқадан бош чиқарарлар. Аммо, бу келажакда содир бўлиши мумкин бўлган воқеалар. Мавзудан озгина четга чиққаним учун узр сўрайман хонимлар ва жаноблар, бутун сиз билан булар ҳақда гаплашмаймиз. Бутун қайси мавзуга тўхталамиз? Сиз Кроуфорд-Мэнорда афсуски мажбурий (акси бўлишини жуда истардим) ўтказишингиз лозим бўлган вақтда қайси мақсадга етишишга ҳаракат қиламиз? Биринчидан, онгингиз билан қабул қилаётган нарсаларни юрагингиз орқали ҳам қабул қилишингизни хоҳлаймиз. Тенгликни бутун вужудингиз билан ҳис этишингизни истаймиз. Ички дунёдаги имтиёзларсиз тенглик, ундаги Гитлер, Бонапарт ва Чингизхонга хос бўлмиш ўзгача эркак ҳамда ўзгача аёл ғояси – разиллик. Ахир, ўзингиз айтинг, фавқулодда иқтидорли рассом, даҳо олим ва файласуф ҳамда уларнинг қарашлари қандай қилиб эскиларини батамом йўқ қилиш хавфини туғдириши мумкин? Бундайлар туғилганданоқ бўғилмайдилар, зеро, эгалитаризм тамойили энди-энди кучга тўлмоқда. Санъат, тафаккур, илмий изланиш ички олам ва хусусий ҳаётга тегишли. Фавқулодда даҳо ички оламга бостириб кириши исталмайди, аммо бу уни баҳоламаслик кераклигини англамайди. Қадр-қиммат руҳий оламга тегишли, ишчилар дунёсига эмас. У рағбатни ички оламдан изламоғи даркор. Аммо, хонимлар ва жаноблар, сизлар

ички оламини, рад этишга уринганингиз ташқи дунё билан чалкаштиришга уриндингиз ва оқибатда фош бўлиб, ўзингиз рад этилдингиз, – тўсатдан у жиддийлашди ва овози баландлади, шунда Бев тушундики, у ҳақиқий телба. – Сиз гуноҳкорсиз! – қичқирди жаноб Петтигрю. – Ҳа, гуноҳкорсиз. Тенглик олдида гуноҳкорсиз, биродарлик олдида гуноҳкорсиз...

– Аммо, озодлик олдида эмас! – Бев ҳайратланиб, ушбу сўзларни айтган, нотикнинг гапини кесган инсонни ён-атрофдан излади ва англадики, бу инсон ўзи экан. Аудиторияда ғала-ғовур бошланди ҳамда борган сари баландлади. Бу ғала-ғовур кимга қарши эканлигини тусмоллаш мушкул эди. Жаноб Петтигрю дарҳол ташаббусни қўлга олди ва жиддий имо-ишоралар билан йиғилганларнинг эътиборини ўзининг олайган кўзларига қаратди.

– Озодлик! – қичқирди жаноб Петтигрю. – Сиз ҳатто бу сўзнинг моҳиятини ҳам билмайсиз. Сиз хато ҳисобланган хорижий инқилоб шиорини чайнамаздан, ютиб юборгансиз. Сиз унинг учдан икки қисми ички оламга тегишли бўлиб, учинчи, ҳеч бир аҳамиятга эга бўлмаган ташқи дунёга хос эканлигини тушуниб етмагансиз. Эркинлик? Ким ундан сизни тўсяпти? Озодлик – ички оламнинг таркибий қисми. Сиз хаёлингизда истасангиз, ҳатто Коинотни ёки табиат қонунларининг ҳаракатини тўхтатиб қўйишингиз мумкин. Унинг меҳнат ва нон топишга қандай алоқаси бор? Сиз мумкин бўлмаган озодликни ўз ички дунёингиздан излайсиз ва қамоқдан бошқа ҳеч нарсани топмайсиз. – Ўлик сукунат чўмди, барчанинг кўзи Бевга гўё биргина нигоҳ ўзида бутун бошли захар-заққумни мужассамлаштирадигандек қадалди. Чўчитувчи бир тезликда жаноб Петтигрю оғир сўлиш олди, болаларга ўхшаб табассум қилди, кўзойнагини олиб, яна галстугига артди. Озодлик,

– деди у туманли қараш билан, – ИЗда бу сўзнинг биргина маъноси бор. Жин урсин, бу оқшом чиқиш қилиш учун ўзимга жуда кўп эркинлик бериб юбордим. – Заиф хўрсиниқ тарқалди. Жаноб Петтигрюнинг содда нутқ услубига умуман мос тушмайдиган кўрқинчли тажовуздан эди бу. – Сизларда зерикарли демагогдек таассурот қолдирдим чоғи. Бироқ, ишонтириб айтаманки, бу менинг энг кучли жиҳатим эмас. Умид қиламанки, қисқа фурсат ичида сизнинг ички оламингизда каттагина ўзгаришлар бўлади. Хайрли кеч. – У яна кўзойнагини тақиб, ўткир нигоҳли нусхага айланди. Қарсақлар садоси остида минбардан тушиб кетди. Бев олқишламади.

11. ЎЗГАЧА ФИКРЛАШ УЧҚУНЛАРИ

Кроуфорд-Мэнорда ички оламга ташриф учун бир нечта хоналар мавжуд эди. Баъзиларида каравот бўлиб, ичкаридан қулфласа ҳам бўларди. Кузатувчи ва эшитувчи мосламалар кўзга ташланмасди. Бўш вақтда ўзига хоҳлаганча аҳмоқона эркинлик бериш мумкин эди. Тийрак ва ўта билимли жаноб Квик ўтадиган ИЗ дарслари жараёнида “бўш вақт” ва “лаззат” сўзлари гарчи этимологик жиҳатдан қариндош бўлмасалар-да, ИЗда бир-бирини алмаштириши мумкинлиги, амалиётда эса иккинчи сўз биринчисини сиқиб чиқараётганлигини билиб олди. АИТ – Америка ишчилар тилида бундай ўзгариш рўй бермаган, Англияда эса ишчилар лаззат вақтида лаззатланиш тўғрисида гапиришлари мумкин. Сўзлашув амалиёти шу даражада ўтдики, Бев ўттиз ёшлардаги Мейвис Коттон исмли қизни қониқтирди ва ўзи ҳам қониқтирилди. Улар анча йиллар илгари Эмблсайддаги тарих курсида кўришишган, ўшанда

ҳам иш шу даражага бориб етган ва хато, дея таърифланганди.

Ҳозир улар лаззатдан чуқур нафас олганча каравотда яланғоч ётишибди. Бев Мейвис билан хонада кечган беш ёки олти раунд давомида Эллен билан ўтказган йилларидан кўра кўпроқ жинсий лаззат олганлигини тан олишига тўғри келди. Бесси туғилгунга қадар аёли билан у гарчи эҳтиросли бўлмаса-да, ёқимли йилни ўтказганди. Оғир кечган туғуруқдан сўнг, Эллен кўпинча унинг қучоғидан ўзини олиб қочарди. У хотинига содиқ эди, аммо Элленнинг бу ишидан жаҳли чиқарди. У ўзига-ўзи оила – фақат жинсий алоқа дегани эмас, дерди доим. Ҳозир эса тушундики, жинсий алоқа оилада энг аҳамиятли нарса экан. Тақдирнинг ҳазилини қарангки, у бу кашфиётни ҳиссий кўзғалишни инкор этиш учун ички оламга саёҳат қилиш жараёнида амалга оширди. Лекин, албатта, бу ерда ҳеч қандай ҳазил йўқ: жинсий ҳаётдан завқ олиш ҳаммага мумкин, бунда элитар ҳисобланган ҳеч нарса йўқ. Ва яна... ишчилар жинсий алоқасининг ҳам турли шакллари пайдо бўлиши мумкин, худди эротик таълим, ўз-ўзини ривожлантириш ва жониворлар жинсий алоқасидек.

– Сен ажойибсан. Ҳаммасини қойилмақом бажардинг, – деди Мейвис.

У Бевга бир вақтнинг ўзида ҳам кулиб, ҳам хўмрайиб қаради.

– Ўзингни тентакликка соласанми, ёки жиддий гапирасанми, ҳеч қачон била олмасам керак. Сенинг ИЗинг ҳақида айтяпман.

– Ҳам ҳа, ҳам йўқ ва балки буни ўзим ҳам билмасман. Отам шундай гапирарди. Ўзининг кўрқинчли талаффузи билан. Ўрта синфларда пролетарлашиш ҳақида ким гапирганди, эсингда йўқми? Унинг айтишича, нутқимиздан бошқа нарсани йўқотмас эканмиз.

– Жорж Оруэлл, – жавоб берди Бев. – Амаким у билан Испанияда бирга жанг қилган. Худойим, шунга ҳам эллик йилдан ошибди. Оруэлл жуда даҳшатли ўлим топган, Памплона ёки қаердадир бошқа жойда. Амакимнинг сўзларига кўра, у Каталонияга хурмат рамзи сифатида китоб ёзишни мақсад қилган экан. То уни отишгунча. Амаким, Оруэллни жуда назокат билан сўзлашарди, дерди.

– Нима қилмоқчисан? – сўради Мейвис.

– Сен-чи? Сени улар кўндиришдимми?

Мейвис жим бўлиб қолди.

У ипакдек узун қора сочларини чиройли, пуштига мойил бармоқлари билан тартибга келтирди.

– Ҳам ҳа, ҳам йўқ, – деди у ниҳоят. – Турганча “Толпуддл жафокашлари”¹ ҳақида маъруза ўқийман. Империя экспанцияси, Буннел ва бир минг саккиз юз эллик биринчи йилги кўргазма ҳақида тамоман унутган ҳолда. Ҳатто бу ишни ИЗда қандай қилаётганлигимни эшитиб тураман. “Улар ҳамиша ўзларининг ҳуқуқлари учун курашдилар, аммо ҳуқуқни уларга ҳеч ким бермаганди”. Чунки уйга борсам, қиладиган машғулотим – Барток пластинкаларини эшитиш ва Прустни ўқиш. Ички олам.

– Барток пластинкалари тугагач, ким янгисини кўяди? Ким Бартокни чалади? Ички оламга ташқи олам ҳам керак. Китобларни кимдир нашр этиши керак. Аминманки, сен Прустни узоқ излаб, эски китоблар сотиладиган жойлардан топгансан. Петтигрю тизими ёлғон жўнатмалар устига қурилган. Фақатгина бир олам мавжуд. Агар синфдаги битта болага Гиббонни севдира олмасанг, ким уни кейинчалик ўқийди?

– Рим империясининг таназули ҳақида сўзлай туриб, Гиббондан парча ўқиб бериш ҳар доим мумкин...

¹ Толпуддл жафокашлари – ўзаро кўмак жамиятини очганлик учун XIX асрда ҳибсга олинган дорсетлик ишчилар гуруҳи.

– Агар Гиббоннинг китобларини топа олсанг. Унда сени буржуазия ғояларига оғишда айблаб, қамоққа тикадилар. Эҳтиёт бўл қизалоқ, буни иккинчи огоҳлантириш деб фараз қил. Ҳаммани нимага айлантиришаётганини билмайсан шекилли? Университетлар, агар кўппакларни қабул қилмасалар, молиялаштиришдан маҳрум бўладилар...

– Кимларни? Ҳа, кўппакларни.

– Аниқроғи, Таълим бўйича касб-ҳунар Кенгаши. Уларни бежиз кўппаклар дейишмайди. Ва бу кенгаш ҳеч қачон адабиётни ҳунар ёки санъат деб қабул қилишга йўл қўймайди, гарчи акси бўлса ҳам.

Эсла, қанча муаллифларни ҳозир босишмайди, ҳойнаҳой, энди босишмаса ҳам керак. Мажбурий тенглаштириш чегарадан ўтяпти. Ҳатто тажриба-устахонада техник такомиллаштиришга ҳам рухсат беришмайди. Гитара чалиб қўшиқ айтадиган болалар бор ва улар жуда яхши эплашади, миллионлаб пул ишлашсин, майли, солиқларни жиғилдонларига уришсин, аммо ўша болалар ҳеч қачон жин ургур мактабларда дарс олишмаган.

– Ҳа, сенда яхши чиқяпти. ИЗ ҳақида айтяпман. – Мейвис думалаб, Бевнинг ёнига ётиб олди ва унинг ширин ифори Бевнинг димоғига урилди, Мейвис тили билан унинг қулоқларини қитиқларди. – Ва яна бир ишни яхши эплайсан ... – хириллаб гапирди у. Шу пайт унинг нигоҳи ягона буюми ҳисобланган қўл соатига тушди. – Эй, худойим! Бешта кам тўрт. Семинарлар!

Каравотдан сакраб, комбинезонни қўлига олди – сиреналар кийими, деб ҳазиллашганди хўжалик мудирини унга давлат томонидан ажратилган мазкур кийимни узатаркан.

Орангиздан кимдир, мана сизга муассаса ҳисобидан кўркам жинси, деб аҳмоқона гап қилганди.

– Семинарга бормасак-чи?

– Агар қатнашмасанг, азизим, сени ертўлага олиб тушиб, юзларингни галоген лампа ёруғида яхшилаб бежайдилар.

У ИЗни ҳали тўлиқ ўзлаштирмаганди: юмшоқ унлиларни талаффуз қилиш орқали ҳамон нутқини бузиб турарди, аммо, у ўрганияпти. Кўлини бошига ёстиқ қилганча, Бев унга совуқ қараш қилди. У ўрганияпти ва у ягона эмас. Кимдир ўрганиб ҳам бўлди. Масалан, поезддаги художўй шотландни ҳақиқий теолог қайта ишлади. У ўн икки ҳаворий илк касабани уюшмаси бўлиб, меҳнаткашларнинг мустақил ўз-ўзини идора қилиш тамойилини илгари сургани туфайли Исони азобли ўлимга олиб борганликлари, Осмон Салтанати эса пролетариат демократияси эканлигига шотландияликни ишонтирди. Ҳаммага нимадир ўргатиб юрадиган бир киши бор эди: қайта тарбияланган муртад, эндиликда ушбу реабилитация маркази персоналларидан бири У ИЗда ўзининг қайғу-аламлари тўғрисида жуда таъсирли нутқ ирод этди.

– Ака-ука, опа-сингиллар, мен охиригача чидадим, жин урсин. Хайр-эҳсон сўраб тиланишлар, йўлда калтакланишлар, ташландиқ жойлар, қамоқхона ва аллақандай жойларда ўтказилган тунлардан сўнг тушундимки, мен учига чиққан телба эканман. Менинг касбим бор эди, бунинг устига жуда яхши – гидравлик қурилмалар инспектори. Ва мен ҳозир яхшигина пул ишлашим мумкин бўлган касбимда ишламаяпман. Ойлик маош эса кундан кунга кўтарилиб борарди. Буни тўпланган йиртиқ газета варақларидан билиб олардим. Мен ўз ҳаётимни ўйинчоқ қилдим ва энг ёмони қиладиган ишим билан бирга бошқа нарсалардан ҳам ажралдим. Бошқача айтганда, мен бекорга жамият ресурсларини совурдим. Раҳбариятдан узун жумлалар учун

узр сўрайман, аммо буларнинг барчаси рост. Биродарлар, балки яхшироқ нарса ўйлаб топа оларсиз? Айтинг. Мен ҳуштакка қараб сакраш инсон учун ҳақорат деб ўйлардим. Бироқ, мен улғайдим. Бу арзийдиган иш эканлигини тушуниб етдим. Мен ҳатто осмондан қуйидаги сўзларни эшитгандай бўлдим: “Ҳуштак сенинг кўлингда, – деди гўё у. – Овоз Сенинг ичингдан келмоқда. Ёлғиз ишчи деган нарса йўқ. Сиз – барчангиз ягона, катта организмсиз. Инсон танасидан бир аъзо тушиб, ўзининг аҳмоқона йўлидан боришини ўйлаш нақадар қўрқинчли. Ташналиқдан ўлай деяпсан, бир финжон иссиқ чойни оғзингга олиб боряпсан, тўсатдан бош бармоғинг исён кўтариб, уни кўтаришга ёрдам бермаслигини айтса. Даҳшатли, бу жуда даҳшатли”. Мана шунақа ёки шунга ўхшаш гаплар. Умуман, фарқи йўқ. Мен ҳеч ким мени сакрашга мажбур қилмаганини, буни ўз-ўзимга уқтирганлигимни, кимнидир ўйлаб топганим ва ўша кимдир менинг ўрнимга бу ишларни содир этганлигини тушундим. Мен ишчилар бирга қадам босганликларини кўрганман. Мен улардан ҳукумат аланга тилидан қочгани каби қочганини кўрганман. Қачонлардир ҳукумат шундай дерди: “Ҳа-ҳа, уни эзгилаб ташла, у бор-йўғи бизнинг ҳукмронлигимиз остидаги бечора ишчи”, лекин ҳозир ҳаммаси бошқача. Ҳукумат менинг кўлимда, дўстлар ва бу кўлларга ҳеч қачон қарамаган эканман”.

Жуда таъсирли чиқди. Худди Твинкхэмда унга намойиш этилган “БҚ Фильм” студиясининг сифатли маҳсулотлари сингари. Буюк Кураш ҳақида шундай таъсирли фильмлар борки, уни томоша қилиш чоғида ғазабдан додлагинг келади. Аммо ҳеч нарса – на фильмлар, на маърузалар, на жамоавий баҳс-мунозаралар олимларнинг кўп асрлик диний ва умумбаший таълимотларини инкор этишга қодир эмас:

инсоннинг ёлғиз қолиш, эксцентрик, исён кўтариш ва даҳо бўлиб туғилиш, оммадан устунлик ҳуқуқини поймол этиш – пуч ғоя.

– Майли, азизам, ҳозир бораман.

Бев туриб, БҚ ёзувли махсус комбинезонни эгнига илди: ёзув ишчиларнинг тўкилган қони рамзи бўлмиш қизил фонда бўртиб кўринарди. У давлат томонидан ажратилган шиппакларни кийди. Соат ўн олтига бонг урди. Ўпишиб, ажралишдилар: Бев ўз семинарига кетди, қиз – ўзиникига.

– Мен кўпчилигингизнинг миянгизда ҳамон мавжуд фикрлардан хабардорман, – деди ўн икки кишилик аудиторияда жаноб Фаулер.

Гуруҳ аъзолари зодагонлар замонида мовий меҳмонхона деб аталган хонада дуч келган жойда ўтирардилар. Энди малла рангли мойбўёқда хона кўримсиз, зерикарли кўринар, ҳатто бар учун мўлжалланган арақилар¹ илинганди.

– Сизни коллективга мутлақ садоқат намоён этиш, инсон сифатида ўз ҳуқуқларини инкор этиш билан баробар, деган анъанавий тасаввур васвасага солади. Сиз чумолихўр фалсафаси, деб атаганингиз тушунчадан ўзингизни четга тортасиз.

Жаноб Фаулер ёйилиб кулди. Умуман, дарс пайтида ёйилиб кулиш унинг севимли машғулоти бўлиб, йўлаклар бўйлаб ёки уйлар орасидан юрганда қовоғини очмас, нималарнидир ғудранарди. Айни пайтдаги кулги Бевга қаратилган эди.

– Сиз, чумолихўрга қаршилар, биз коллективистларни мот қилувчи далил келтирсангиз яхши бўларди. Лекин орангизда ҳеч ким бундай қилгани йўқ, мен ҳақманми, қария Бев?

Бев жўрттага қилинган тақаллуфсизликдан ғижинди, бироқ қисқагина хахолади ва деди:

¹ Арақи – карниз.

– Келинг, ишга уятсиз томондан қараймиз...

– Майли, болакай, истаганингча бузуқ сўзларингни айтавер.

– Сиз ҳақингизда айтсам, Фаулер. Сиз ишчи эмассиз. Мен сизни ўрта синфдан чиққан, деган бўлардим. Отангиз, эҳтимол, ўрта маълумотли дин хизматчиси ўтган.

– Отам, – аралашди жаноб Фаулер, – агностик¹ эди. Банкда инспектор бўлиб ишлаган, агар бу сизни жуда қизиқтирса. Менинг маълумотимга келсак...

– Ўрта синф, – гапни бўлди Бев. – Сиз ахир ҳеч қачон касб-ҳунар ўргатмагансиз, тўғрими?

– Ўқитувчилик ҳам сизга маълум бўлганидек, ҳунар ҳисобланади. Китоблар эса – унинг асбоб-ускуналари. Табақага келсак, бу атамангиз эскирган. Фақат иш берувчилар ва ишчилар бор.

– Мен бор-йўғи айтмоқчи эдимки... Дарвоқе, сиз ўзингиз жамоани индивидуалликдан устун қўясизми? – сўради Бев. – Нега сиз синдикалистик жамият тўғрисидаги эътиқодларингизни зўр бериб тикиштирмоқчи бўляпсиз?

– Буларнинг барчасини изоҳлаб ўтдим. Чунки бундай эътиқод устувор, чунки замонавий дунёда кўпчиликнинг эътиқоди, ҳукуматга эргашиши, озчиликнинг фикри, маданияти ва қизиқишларидан устунроқ...

– Албатта, жин урсин, булар ҳаммага маълум, – жавоб берди Бев, – лекин мен мана бу нарсани билишни истардим: бунгача ўй-фикрларингиз қандай эди?

– Ҳеч қандай, бахт тимсолини кўришдан бўлак...

– Бас қилинг, Фаулер. Сизга кўпчилик ёқмайди. Сизга пиво, футбол лотереялари, дартс ёқмайди. Икки дақиқа фабрика цехида ўтирсангиз, асабларингиз ўйнайди. Сиз ишчиларга тупургансиз. Бу би-

¹ Агностик – агностицизм тарафдори.

лан нимага эришасиз? Ёки айтиш жоиз бўлса, буюк жаноб Петтигрю нимага эга бўлади?

– Бу билан нимага эришаман, жаноб Жонс? – Петтигрюнинг овози янгради.

Барча унга қаради. Петтигрю эшик ёнидаги оддий ёғоч стулга ўтирди. Семинарнинг қайсидир қисмида у ичкарига кириб олган, жаноб Фаулер эса у билан на жилмайиб, на имо-ишора орқали, на таъзим қилиб кўришганди. Бев хижолатомуз бурилди, лекин, қатъий оҳангда деди:

– Ҳокимиятга.

Кутубхоначи Миффлин ва ўша маршдаги яна бир сафдош, христианликнинг азоб-укубатларидан зорланган мидлендслик йигит пичирлаб дедилар: “Энди буниси ошиб тушди”. Гуруҳдаги қолганлар хуррам қиёфада Бевга қарашди: бу аҳмоқни қамчи кутяпти, мана кўрасизлар! Тургач, жаноб Петтигрю олдинга чиқди ва Фаулерга дўстона ишора қилди.

– Шубҳасиз, ҳокимият. Аёнки, бу ҳақида ўйлашни ҳеч ким ўз зиммасига олмайди. Нега одамлар цех бошлиғи, касаба уюшмаси раҳбари, гуруҳ раиси бўладилар? Чунки ҳокимиятни хоҳлайдиларми? Бундан қизиқарлироқ бошқа савол бор: нега улар ҳокимиятни иташади? Балки бунга жавобингиз бордир, жаноб Жонс?

– Боиси ҳокимиятга эга бўлиш ва уни амалга ошириш – барча наркотиклардан кўра кўпроқ маст қилади. Жинсий алоқадаги ҳукмронлик, бойликка қурилган ҳокимият. Саноат ғилдирагини биргина бармоқни кўтариш билан тўхтатиш ҳокимияти. Бутун мамлакатга кўрқув солиш ҳокимияти, товламачининг ҳокимияти. Бу ҳокимият қандай тоифадан эканлигининг нима фарқи бор? Кучли наркотик ҳар доим ўша-ўша, уни шунчаки қабул қилмайдилар, сабаби у сунъий қониқиш ёки ўзини унутишга хизмат

қилади. У шармандалик ёки ижодий қобилиятнинг етишмаслиги, ишончсизлик ёки онанинг етарли даражада яхши кўрмаганлигига компенсациядир.

– Чунки онангиз сизни етарли даражада яхши кўрмаган, – деди Петтигрю. – Илтимос, шахси йўқ олмошларни қўллашни бас қилинг. Бу буржуазия Англиясидан қолган эскилик сарқити. Ҳа, – давом этди у, – ҳокимиятнинг бир тури бошқаси билан чамбарчас боғлиқ. Сиз бизга янги нарса айтмаяпсиз, жаноб Жонс. Динамика зарур. Ва ўзингиз тан олишингиз лозимки, янги жамият лидерларини тухфа этаётган ҳокимият, инсониятни барбод қилишга қаратилмаган. Бу миллатчи ёки коммунистик ҳукумат эмас. Бизда концентрацион лагерлар ва ўлим камералари йўқ. Жамоамиз раҳбарларининг ҳукмронлиги – бу жамоа ҳукмронлигининг ўзи. Унинг қуроли (ахир қурол сўнги қирқ йил давомида ҳокимиятнинг энг асосий воситаси), шубҳасиз, ишчиларнинг турмушини яхшилади. Буни инкор қила оласизми?

– Ҳа, қила оламан. Бу яхшиланиш жудаям кўп рўй беради ва номигагина бўлади. Маошлар билан биргаликда нархлар ҳам ўсади. Боши берк кўча, дейсиз. Кичик фирмалар маошга бўлган янги талабларни қондиришга қодир эмас ва чўкишга маҳкум, чунки иш ташлашлар туфайли буюртмаларни бажара олмайдилар. Майли, уларни национализациялаштиришяпти, давлат маблағи тимсолида янги қон қуйилмоқда. Аммо, аслида, бу пуллар қаердан олинапти? Ўсиб борувчи солиқлар ҳисобига. Ишчилар эса, улардан қочиш учун иш ташлаш эълон қилдилар. Бу ҳақиқий капитал эмас, бор-йўғи қоғоз пулларгина холос.

– Қанчалар эскича фикрлайсиз-а, қария Бев, – чехраси ёришиб сўзлади Фаулер. – Капитал – бу пуллар эмас. Капитал – бу ресурслар, энергия, яратувчанлик иштиёқи. Пуллар ҳеч нарса эмас.

– Қизик бўлди-ку, – Бевнинг юзига табассум ёйилди. – Пуллар ҳеч нарса эмас, аммо ишчилар хоҳлайдиган ягона нарса ҳам у.

– Шу ерга “истеъмол” сўзини қўшинг, – деди жаноб Петтигрю, – ва сиз ташқи ҳаёт ҳақида нима дейиш лозим бўлса, ҳаммасини айтдингиз. Ҳа, ишчилар истеъмолни хоҳлайдилар ва бу уларнинг ҳуқуқи. Синдикалистик давлат эса ўз ҳокимиятини қўллаган ҳолда ўша ҳуқуқни қаноатлантиради. Сиз болаларнинг миясига жойламоқчи бўлган ўша шонли тарихий даврларда ишчиларда истеъмол имконияти жуда кам эди. Ўргатишингизга йўл қўйишмади ва бундан жаҳлингиз чиқди.

– Истеъмол, эҳтиёж, – жавоб берди Бев. – Биз нимани истеъмол қиламиз? Рангли телевидение, бемаза ва тўйимсиз овқат, ўзларини газета деб атовчи, янгиликларни яланғоч қизларнинг сурати ва тунги клублар ҳақидаги бемаза комиксларга алмашган ишлатилган қоғозлар, апил-тапил тайёрланган лиқилдоқ, ўз ишини умуман бажара олмайдиган мебель ва музлаткичлар. Истеъмол, истеъмол – на ўз касбидан фахрланиш, на яратувчанлик қувончи, на тайёрлаш, қуриш, яхшилашга бўлган иштиёқ. Ҳеч қандай санъат, ҳеч қандай фикр, ҳеч қандай эътиқод, ҳеч қандай ватанпарварлик...

– Бев, дўстим, – аралашди жаноб Фаулер, – сиз оддий ҳақиқатни унутиб қўйяпсиз. Замонавий ишлаб чиқариш методлари ишдан лаззат олиш ёки ундан фахрланишга йўл қўймайди. Иш куни – синов, сиз яхши маош олишингиз керак, боиси кунни қийинчиликда ўтказдингиз. Тўлов эса пул ва қулайликлар билан амалга оширилади. Ҳақиқий кун, иш куни якунига етгач бошланади. Меҳнат – бас келиб бўлмас ёвузлик.

– Мен учун бундай эмасди, – жавоб берди Бев. – Ўз ишимдан роҳатланардим. Ўқитувчи бўлган вақт-

ларимни айтяпман. Менинг иккинчи ишим эса яхшироқ ҳақ тўланса ҳам, бир хил тана ҳаракатлари, орзулар, мулоҳазалар ва медитациялардан ақлим парланиб кетди. Аммо ёш онгни шакллантириш, уларни озиклантириш...

– Уларни чиқинди билан боқиш, – кесди Петтигрю. – Зўрлик билан уларни тўйимсиз толалар ёки очикдан очик заҳар билан боқиш. Сизнинг шоколадли кремнингиз анчагина сифатли озуқа эди, жаноб Жонс. Энди мени тингланг, сэр. – Бу “сэр” да айёрона ваъда оҳанги бор эди. – Сиз ўз ишингиздан роҳатланганингиз натижасида қоқилдингиз. Ҳатто Инжилда ҳам ёзилган меҳнат – бу дўзах: “Ва ўз нонингни пешона теринг эвазига топасан”. Сиз яна ўтмишга боқяпсиз: иккита оламини аралаштирмоқдасиз.

– Аммо олам ягона! – деди Бев.

– Олам ягона, – тасдиқлади Петтигрю. – Бироқ сиз тасаввур қилганингиз каби эмас. Холистик синдикализм дунё ишчиларини бирлашишга чорловчи қадимий жанговар чорлов тимсоли. Сиз ватанпарварликнинг ҳар доимги моҳиятини эсладингиз: мулкни хаёлий душмандан ҳимоя қилиш халқаро буржуазиянинг жиҳатларидан биридир. Негаки ишчиларнинг ягона душмани уларни бошқа ишчилар билан жанг қилишга мажбур этган ҳукмрон синфдир. Буларнинг барчаси эскирди, жаноб Жонс. Урушлар даври ҳам, у билан бирга қориндор йўлбошчилар замони ҳам ортда қолди. Хира мистик тасаввурлар, телбалик, ҳаёсизлик йиллари ҳам шу жумладан барҳам топди.

– Энди эса, рутубат даврида яшамоқдамиз, – жавоб берди Бев. – Қизиқ, неча йилга чўзиларкан? Чунки у абадий давом этиши мумкин эмас. Нимадир инсоннинг орзуларини алангалантириб юборади, инсон ўзгаришларни, мавҳумликларни, оғриқлар,

ҳаяжонлар, рангларни истаб қолади. Ҳаммаси Дантеда бор, тўғрими? “Кимнинг зурёдисиз, ўйланг, ҳойнаҳой, // яралган эмассиз нафс учун фақат, // Тафаккур ва шавкат инсонга чирой!”¹ Дантени ўқиганингизга шубҳам йўқ. Уни ўқинг ва рад этинг, сабаби унинг ишчиларга ҳеч қандай гапи йўқ. Homo sapiens ўрнига homo laborans келди. Калибан Ариэлни қувғин қилди.

– Жаноблар, – Петтигрю гуруҳга юзланди. Боиси хонимлар йўқ эди бу ерда. – Мен хурсандман, сабаби сиз ҳақиқий муртаднинг далилларини эшитиш имкониятига эга бўлдингиз. Чамаси, орангиздан кўпчилигингиз шундай фикрлагансиз. Биз жорий реабилитация курсининг якунига яқинлашмоқдамиз. Кейинги ҳафта, марказ ходимлари учун тўрт кунлик таътидан сўнг янгиси бошланади. Сўнгги бир неча кунда менинг вазифам – сизнинг мунозара гуруҳингиз ёки синдикатингиз ҳолатини билиш ҳамда тўғридан тўғри савол бериш: ҳозирги аҳволингиз қандай? Яна меҳнат оламига қадам қўяркансиз, сиздан кўп нарса талаб этилмайди. Бандлик бўйича ходимамиз мисс Лоренц буйруғингизга мунтазир. Иккинчидан, касаба уюшмасининг янги гувоҳнома-си ҳуқуқлар ҳамда БҚ фуқаролигининг тикланганлигини аниқлатади. Учинчидан ва бу энг сўнггиси, нотўғри қарашларни тарк этиш – таъбир жоиз бўлса, тарғиботларимизнинг бош мақсади. Тоза юрак билан ёпиқ цех тамойилини қабул қилиш ва ҳуқуқ тушунчасига янглиш, бир томонлама ёндашмаслик.

– Бундан хулоса шуки, – деди Бев, – сиз янги ахлоқни бор вужудимиз билан қабул қилишимизни истайсиз. Касалхона ёниб, кулга айланмоқда, ўт ўчирувчи эса маошини арзимас йигирма фунтга оши-

¹ Данте. “Илоҳий комедия” 26-қўшиқ, 118-120 мисралар, А.Орипов таржимаси.

шини кутиб, қўл қовуштириб ўтирибди. Биз ўлаётганларнинг дод-фарёдларини эшитамиз ва деймиз: “Шундай қилиш керак, қонун шунақа, илк сатрларданоқ шундай қилиш буюрилган”.

– Йўқ! – Петтигрю шундай баланд овозда қичқирдики, сўз қарама-қарши деворга урилиб, қайтиб келгандек бўлди. – Йўқ ва яна йўқ! – қайтарди у энди мулойимлик билан. – Сиз коммунал хизматларнинг хатоларини кўряпсиз ва содир бўлган воқеалардан шикоят қилмоқдасиз. Сиз иш берувчининг аҳмоқлигидан, ишчиларнинг адолатли талабини эшитмай, даҳшатли қуролга мурожаат этишга мажбур этган телбалигидан шикоят қилмоқдасиз. Янада узоқроққа қарасангиз, ҳақиқий воқеликни ҳам кўзларингиз кўришига ишончим комил.

– Хотини ёниб кетган бинода ҳалок бўлган инсонни кўраман, – алам билан деди Бев, – бундай мистикага термулиб туриш оғир.

– Лекин, – давом этди Петтигрю, – биров аввал шундай воқеа содир бўлдики, ҳатто у туфайли ўзингизни танидингиз. Ва бутун вужудингиз билан рўй берган ишдан шикоят қила олмайсиз.

– Нима ҳақида гапиряпсиз? – Бев юраги ошқозонига тушиб кетган, томоғига қон келгандек сизди ўзини.

– Нималигини ўзингиз жуда яхши биласиз. – Петтигрю пўлатдек совуқ ва қаттиқ нигоҳ билан Бевга қаради. – Биз бу ерда ички оламга қай йўсинда ташриф буюраётганингизни билиш ҳуқуқига эгамиз. Охир-оқибатда, сиз бизнинг кузатувимиз остидасиз. – У гуруҳнинг қолган вакиллари тарафга бурилди: – Орангиздан кимдир бундан норозими? Агар ҳа, бўлса, тўғридан тўғри юзимга айтинг.

Ҳеч ким жавоб бермади, афтидан, ҳамма Бевнинг буюк Петтигрюга ташлангани ва унга мушт тушираётганлигидан саросимага тушиб қолганди. Петтиг-

рюнинг кўзойнаги учиб кетди ва полга урилиб, норози қирсиллаганча синди. “Оҳ-оҳ” лаб ва кўзларини қисиб, Петтигрю Бев уни қапиштириб қўйган стулдан туришга уринди. Фаулер энди кулмас, Бевнинг гарданига осилганди. Кўрган одам табассум қилувчи одамда шунча кўп куч бўлиши мумкинлигига ишонмасди. Ҳеч ким Бевга ёрдамга ошиқмади. Афтидан, қонсираган икки чилангар Фаулерга кўмакка келишди.

– Лаънати жинойтчилар! – деди Бев, Петтигрю синган кўзойнакка ачиниб қараган, Фаулер ҳарсиллаганча галстугини тузатаётган пайтда.

– Эс-хушингдан айрилибсан, биродар, – деди бир чилангар. – Қуюшқонингдан бутунлай чиқиб кетдинг. Шуни ўзинг тушуняпсанми?

– Олижаноблик қилинг, Фаулер, менга захира кўзойнагимни олиб келинг, – илтимос қилди Петтигрю. – Хонамдаги столнинг чап тортмасида.

Фаулер чиқиб кетди ва Петтигрю хўмрайганча Бевнинг нигоҳини тутишга уринди.

– Қанчалик ғалати туюлмасин, – деди у, – сиз бу учун айбланмайсиз. Ўзгача фикрлашнинг сўнгги хуружи. Ўйлайманки, соғайганингизни сезяпсиз. Гуруҳ, тарқалинглар! Ҳар бирингиз билан эртага кўришамиз.

12. МЕҲНАТКАШНИНГ ТУТИЛГАН МУШТИ

Ўша оқшом кечки овқатда ишчилар зиёфати қуюқ бўлди: қовурилган картошка ва шишали қайла қўшилган сельд балиғи тортилди. Десерт – майизли ва димланган кремли пудинг эди. Чойни одатдагидек ярим литрли кружкаларга қуйишди. Бевга на душманлик, на дўстлик муносабатини кўрсатишга

иккиланиб қарардилар. Боиси, ҳеч ким Петтигрюни ёқтирмас, лекин ҳамма ундан кўрқарди. Баъзилар Бев учун қайғуриб, охирги ўрама тамакиларини чекиб, лабларини тишлаган кўйи унга ўйчан боқишарди. Петтигрю (унинг ўз нозик таомилига кўра) юқоридаги столга ўтирмади.

– У қандай билди экан? – сўради Мейвис кечки овқатдан сўнг Бев билан кинозалга кирарканлар.

Бев “Митти қушнинг сайроғини тингладим” дан бир неча нотани хуштак чалиб ижро этди.

Мейвис дарров англади.

– Телба бўлма. Мен хоин эмасман. Сен ким билан ётганимни дуч келганга айтиб юраман, деб ўйлайсанми?

– Нечтаси билан ётгансан?

– Бунинг сенга дахли йўқ, жин урсин, Жонс!

– Сен Реабилитация марказининг Расмий фоҳишаси эмасмисан?

Бунинг учун Мейвис Бевга яхшигина шапалоқ туширди-да, бошқа қизлар ёнига кетди. Бев ачиётган юзини ушлаганча ёлғиз қолди. Аммо у диққат марказида эди. Кўплаб ҳайратланган ва ҳамдард нигоҳлар чироқ ўчгунча унга қадалиб турди. Парда секинлик билан очилиб, карнай ҳамда мугузли сурнай садолари остида “Музаффар БҚга” ёзуви ва айланаётган кумуш ғилдирак тасвири экранда кўринди. “БҚ фильм” студияси “Тириклар ғазоби” картинасини намойиш этди. Сюжет анъанавий эди, аммо унга етмишинчи йилларда “Парамаунт”нинг экспериментал бўлими томонидан ишлаб чиқилган услуб асосида оғриқли кўринишлар қўшилганди: кадрлар орасидаги, одатда, инсон кўзи илғамайдиган ва англамаган ҳолда тўлдирадиган митти тирқиш йўқолганда, экранда намойиш этиладиган тана ҳамда қон худди ҳақиқийдек таассурот қолди-

ради. Мавзуни Бев учун атайлаб танлашган, сабаби фильмда фабрика ёнгин хизмати янги жиҳозлар ва меҳнат шароитини яхшилашни талаб қилиб иш ташлагани, бошқа ишчилар ҳамжиҳатлик белгиси сифатида уларга қўшилишгани ҳақида гап борарди. Ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва ривожлантириш мақсадида омборни бузиш ниятида бўлган ярамас иш берувчилар унга ўт қўядилар. Аввало, улар иш ташловчилардан бири Жек Ләтемнинг ёш ва оққўнгил хотини кир ювиш хонасида қамалиб қолиши ҳақида “қайғурадилар”. Воқеа маълум бўлганда иш берувчиларнинг жирканч ҳийласи дея баҳолаб, ҳеч ким бунга ишонмайди. Иш ташловчилар омбор ёнаётганлигини кўрадилар, Жек эса хотинининг қичқириғини эшитади: “Жек, Жек! Мени қутқар, Жек!” ва ёнгин ичида унинг қўл силкиётгани, сочлари ҳилпираётгани кўзга ташланади, аммо Жекни ушлаб қоладилар: жирканч ҳийла, қарама, эшитма. Шу сабабдан омбор буткул ёниб кетади, иш ташлаш тўхтамайди ва ишчилар ғалаба қозонадилар. Бироқ, кўмирга эврилган вайроналар остидан Жек хотинининг идентификация дискини топади ҳамда мусибатдан ҳушини йўқотиб, биродарларига ташланади. Дўстлари эса бу ҳақида билишларини тан оладилар. Аммо, хотиржам, доно қария, меҳнат курашининг фахрийси унинг онгига таъсир кўрсатади: курашда доимо қурбонлар бўлади. Кураш уларнинг қони билан покланади. “Лекин, нега бегуноҳлар? Нега бегуноҳлар тўлов тўлаши керак?!...” – бақирди кинозалнинг тўрт тарафидан Жек. Бев чиқди.

Бев фильмдан чиқди – ичкаридаги овозлар эшитилмаётганди – лекин йўлакда ходимлар комбинезонидаги икки барзангига урилиб кетди.

– Ҳа, биродар, фильм ёқмадимми? – сўради бири.

– Мен уни кўриб бўлдим, – жавоб берди Бев. –
Хатто унда яшадим.

Ётоқхона тарафга бурилди.

– Мана бу энди аниқ, аниқ, – деди кўзлари ҳайратланарли даражада бир-бирига яқин жойлашган ва деярли лабсиз иккинчиси. – Мана бу, аниқ.

– Янаям кучайтириш қолди, – деди биринчиси Бевнинг йўлини тўсаркан. – Жаноб Петтигрю билан ёқалашганинг уларга ёқмади. Бу ердаги ҳеч кимга ёқмади.

– Ким ўша “улар”? – сўради Бев.

– Жаноб Петтигрю, – деди иккинчиси, – у хўжайин.

– Хўжайинлар бошқа йўқ, – жавоб қайтарди Бев. – Вакиллар, делегатлар, котиблар, раислар бор. Лекин хўжайинлар йўқ.

– Сен кабилар учун, – деди биринчиси, – хўжайинлар бўлиши зарур. Фақат сендақаларгина хўжайинларнинг тилини тушунишади. Бу ёққа!

Бев ўзида қайғули лаззат сизди, боиси реабилитация ниҳоят асл башараси – яширин зўравонлик тишларини кўрсатганди. Уни лифтга туртиб киритдилар. Бев бу ерда лифт ишлаганини илгари кўрмаганди. Кабина анча куттириб, пастга тушди. Эшиклар очилгач, Бевнинг қаршисида анчадан бери бўш ётган вино бочкаларига тўла омбор кўринди. Лекин, у ерда қарағай столи ва учта стул турарди. Шифтда галоген лампа хира нур сочар, лампа тагида ўйчан, кўринишидан босиқ ва юмшоқкўнгил эркак тирноқларини тозалаб ўтирарди.

– Аҳа, – бошини кўтарди у ортиқча ҳис-ҳаяжонсиз. – Бу ўшами?

– Ўша, ўша, Чарли. Бу билимдон шайтон ёмон чиқиб қолди. Майли, жаноб Петтигрюга ёқадиган шундай иш қилсинки, бундан унинг боши осмонга етиб, кўзларидан севинч ёшлари оқсин, оҳ-оҳ.

– Мана буни! – деди Чарли.

У тиш кавлагични комбинезоннинг кўкрак чўнтагига солиб, бошқаси – кенг ва чуқур чўнтагидан эса букилган варақ олди.

– Мана буни ўқиб чиқиб, имзолаш керак. Аммо, бошланишига ўқи. Ўтир аҳмоқ. Дикқат билан ўқи.

Бев ўтирди ва ўқиди:

“Мен – Бев Жонс, иқрорманки, Шарқий Сас-сексдаги Кроуфорд-Мэнорда жойлашган Касаба уюшмалари Қўмитасининг таълим марказида ўтказилган ноодатий даражадаги фойдали курсда илгари қарши чиққан Британия синдикализмининг устувор мақсадлари ҳақида тўлиқ маълумот олдим. Мен ўз янглиш гояларимдан сўзсиз воз кечаман ва бундан буюн ўз касаба уюшмам билан ҳамкорлик қилишга, бошқа, биродар касаба уюшмалари билан низо юзага келган тақдирда у илгари сурган тамоийилларнинг тарафдори бўлиб қолишга ваъда берман. Мазкур ҳужжат лозим деб топилган тақдирда оммага ошкор этилишига розиман”.

Сана: _____ Имзо: _____

– Ҳужжат охиридаги жумла менга жуда ёқди, – деди Бев. – Жаноб Петтигрю ҳаракат қилдимми?

– Лекин, ипидан игнасигача батафсил, – жавоб берди Чарли. – Жуда яхши ёзилган. Мана, сенга ручка. – У шарикли ручкани узатди. – Сендан фақатгина имзо қўйиш талаб этилади. Санани ўзим қўяман.

– Ҳамма билан шу ҳодиса рўй берадими? – қизиқди Бев. – Ҳамма имзо қўйиш учун бу ерга тушадими? Ёки мен алоҳида тоифаданманми?

– Тушадиганлар учраб туради, – қулочини ёзди Чарли, – лекин унчалик кўп эмас улар. 23-курсдаги-

лар ичида сен ягонасан. Қолганлар ҳақида хулосалар ижобий, лекин сен жирканч, қайсар одам кўринасан.

– Буни сизга Мейвис айтдимми? – сўради Бев.

– Ҳеч қандай номлар. Агар бу жаноб Петтигрюнинг ғояси демоқчи бўлсанг, яхшилаб ўйлаб кўр. Жаноб Петтигрю омбордаги бу ишлардан анча юқорироқ туради. У бу ерни кимлардир ўзгармай, жирканч ҳолида тарк этса жуда хафа бўлади. Гарчи ўзи бундай демаган бўлса ҳам. Бизнинг жаноб Петтигрю гўдақдек бегуноҳ, аниқки, уни ҳаётнинг бундай хунук жиҳатларидан асраш лозим. Мана, энди нима иш қилишни, борди-ю, қилмасанг, сени нима кутишини жуда яхши биласан, тентак. Шундай экан, кел, барчасига нуқта қўяйлик.

Бев ҳужжатни йиртиб ташлаганда, ҳамма ачингандек бош чайқади.

– Чарли, бу ерда бунақалардан беҳисоб топилади, – деди лабсиз.

– Улар менга ҳисоб берадилар, – деди Чарли. – Яхшиси, бошланглар, йигитлар.

Ва улар бошлашди. Икковлон ўз ишларини яхши билишарди, яъни из қолдиришмади. Бев оғир нафас олиб полда ётар, ўпкасига ҳаво олишга уринар, лекин ҳаво етишмасди.

– Қани, телба, – дўк урди Чарли. – Шунчаки имзо қўй, вассалом. Бу ердан чиқиб, хоҳлаганингни қил, фақат, жаноб Петтигрюга қилган чўчқалигингни қайта такрорлама.

Бев чуқур ҳаво олиб, сўкинди.

– Ана, холос ... – деди Чарли. – Яхши эмас. Қани, яна бир қайтар-чи.

– Сен омбурнинг мазасини татиб кўрганмисан? – сўради биринчи барзанги. Тиш шифокорининг ускуналарини-чи? Дўстим шунақа асбобларни йиғишни ёқтиради.

– Юқорида унутиб қолдирибман, – деди лабсиз.
– Олиб келайми? – Бевга эса: – Полицияда ишлаган чоғимда улардан тез-тез фойдаланиб турардим. Калтаклагандан кўра оғриқлироқ, устига-устак сезилмайди.

– Сал кейинроқ, – деди биринчиси. – Кўрамиз, энди нима бўларкан.

– Балки у имзо чекар? – тахмин қилгандек деди Чарли. – Қани, бўлақол, болакай.

Бевнинг тилидан яна ҳақоратли сўзлар чиқди.

– Майли, бефаросат тўнғиз.

“Мен, воз кечиш ҳақидаги ҳужжатдан хоҳлаган вақтим бўйин товлашим мумкин, – Бевни тепиб, калтаклашаркан, шу фикрлар унинг хаёлидан ўтди. – Имзо чекаман, аммо бироз кейинроқ. Тишларимни суғуришни бошлагунларига қадар кутиб турман. Мен чидай оламан, чидашим керак...” Чироқ ўчганда эса мия ҳам мамнун бўлди, ҳам кўйидагиларни айтишга улгурди: “Мана, энди ҳеч нарсани имзолашнинг кераги йўқ”. Кейин – ҳеч нарсани.

13. ТИЗИМДАГИ ҚУСУР

Бев кичкина лазаретдаги ягона бемор бўлиш билан бирга, Кроуфорд-Мэнорда яшаётган ягона киши ҳам эди. Унинг курси тутаган, қайта тарбияланганлар меҳнат, истеъмол, синдикализмга садоқат дунёсига, ходимлар эса, тўрт кунлик таътилга кетишганди. Лекин, Бевга қараш учун фельдшер ва шифокорнинг рақамини қолдиришган, фельдшер унга бўлмағур овқатлар – касал одамнинг парҳезига умуман мос келмайдиган консерваланган мол гўшти ва пиёз едирарди. Бироқ, Бев энди чиндан касал эмасди. Эртага, янги курс бошлангач, у кетиши мум-

кин. Жаноб Петтигрю эса унинг кетишини истамади. Ҳозирча. Жаноб Петтигрю таътилга чиқмади. У ҳар вақт иш билан машғул эди. Улар Бев билан (Бев давлат ажратган ҳалатда) деярли бутун уч кунни гоҳ касалхона палатасида, гоҳ беморлар учун мўлжалланган кичик меҳмонхонада биргаликда ўтказишди. Бев тиббий хулоса ҳақида билишни истарди, жаноб Петтигрю эса Бевнинг ҳужжатга имзо чекишини кутаётганди.

– Неча марта такрорлашим керак, сизни уйлар орқасидаги участкадан беҳуш ҳолда топдик. Марказ шифокори сизга арзимаган анемия, деб ташхис қўйди. Психиатр-консультантимиз ҳушдан кетиш сабабини чуқур асабий зўриқиш ёки иккига бўлинган шахсиятингиз ўртасидаги кураш, дея изоҳлади. Мен иккинчисига қўшиламан.

– Мени калтакладилар. Мен буни баённомага киритишларини истайман.

– Балки калтаклашгандир. Мен тушунаман, сизнинг тингловчи-дўстларингиздан кимдир сизга нисбатан зўравонлик уюштирган бўлиши мумкин. Аммо, бу ерда зўравонликка йўл қўйилади, дейиш шунчаки даҳшат. Зўравонлик – пролетариатнинг қуроли эмас. Зўравонлик – капитализм ва тоталитаризм монополияси. Бунинг устига, танангизда жароҳат излари топилмади, фақатгина шағалли йўлакда йиқилганингизни билдирувчи белгилар мавжуд.

– Изларни йўқотиш, – ҳориганча такрорлади Бев, – профессионал зўравонликнинг яққол белгиси. Аммо, бир кишининг ҳақиқатини шунчалик юқори қўйиш мумкинми?

– Анчайин яхши афоризм, – деди жаноб Петтигрю. – Умуман, бир одам у ёки бу нарсада нега чўққи-га чиқиши керак? Ҳақиқат, адолат ва бошқа қадриятлар фақатгина жамоада мавжуд. Яна тугалланмай

қолган ишимизга қайтсам. Мен шунчаки сизни озодликка янгиланган ва тоза ҳолда чиқишингизни истайман. Итлар оролидаги¹ В15 умумий ўрта мактаби сизни сабрсизлик билан кутмоқда. Касаба уюшмаси ходими эканлигингизни тасдиқловчи гувоҳномагиз ҳам тайёр. Имзо чекинг. Ўтинаман, имзо чекинг.

– Йўқ, – жавоб берди Бев.

– Оқибати сизга маълум. Оқибатлар ўзини ошкора намоён этди.

– Биладан, – деди Бев, сўнг ҳорғин ҳолатда такрорлади: – Мен тузалмас жинойтчиман. Мен фақат жинойт оламидагина яшашим мумкин. Агарда, кейинги сафар мени қўлга туширсалар, ҳеч қандай реабилитация курси бўлмайди.

– Кейинги сафар, – вазмин гапирди жаноб Петтигрю, – бутун ҳаётингиз масаласи кун тартибига чиқиши мумкин. Нима бўлади, олдиндан айтмайман, лекин...

– Кечирасиз! – Гапни кесди Бев кўзларини катта-катта очганча. – Сиз айтмоқчи бўляпсизки, мен яна бир марта жин ўғирлайман ёки ўғирлашга уринаман. Эй, Худойим, ўтган сафар ҳам қилган ишим, ўғирлашга уриниш эди! Айтмоқчисизки, умрбод жазоланаман, тўғрими? Ишонмайман. Тангрим, ахир, бу ўн саккизинчи асрга қайтишнинг ўзгинаси-ку!

– Ўн саккизинчи асрда нон ўғирлаганлар осилган. Шиша ҳақида гапирмаса ҳам бўлади...

– Жин у пайтда арзон эди, – жавоб берди Бев ҳали ҳам ўлмаган, ўқитувчиларга хос оҳанг билан. – Бир пеннига ичиш, икки пенсга эса ичимликка бўқиш мумкин эди.

– У пайтлар ачинмасдан осганлар. Бутун биз Маърифат асрида яшамоқдамиз.

¹ Итлар ороли – Шарқий Лондондаги туман.

– Мана бу тўғри гап. Абадий зулмат ичида йилт этган шуъла кўринмайди.

– Билишингизни истардимки, пенитенциар қамоқ тамойили сўнгги ўн йилликда тамоман мазмунини ўзгартирди. БҚ қамоқхоналарни меҳнат каторгаларига айлантиришга йўл қўймайди. Ҳар қандай меҳнат касаба уюшмасига аъзоликни англатади. Биз қамоқхоналар шартли ишлаб чиқариш зоналарига айланишига йўл қўёлмаймиз. Ҳа, ҳозир биргина қамоқ тури бор, холос.

– Сиз бир кишилик демоқчимисиз? Бир кишилик ва умрбод, шундайми?

– О, йўқ, БҚ бундай иблисона жазо турини қўлламайди. Аниқроқ изоҳланадиган бўлса... Қамоқхоналар ва руҳий касалларни сақлашга мўлжалланган муассасалар орасида аҳамияти жиҳатдан яхшигина тафовут бор. Қулайликлар нуқтаи назаридан мажбурий қамоқ, шубҳасиз, бир қадам олдинда. Ақлдан озганлар учун муассасалар қамоқхоналарга айлан-тирилмайди, демоқчиман... ва, аксинча. Нима содир бўлиши мумкинлигини тушунапсизми?

Бев тахминан беш сония даҳшатга тушиб, унинг кўзларига қаради.

– Руҳий касал?! Жиннихона?! Мумкин эмас, бунинг учун телбалигимни исбот қилишингиз керак.

– Сизнинг вазиятингизда бундан осони борми? Сиз – атавизмга мойил ашаддий жиноятчи, жамиятга хавф туғдирувчи рецидивистсиз. Сиз меҳнатни инкор этасиз.

– Мен, – заиф овозда гапирди Бев, – сизнинг синдикалистик давлатингиздаги меҳнатни инкор қиламан. Мен эксцентрик фалсафага амал қилишга ҳақлиман.

– Сиз эксцентризмни тан оласизми? Ҳа, шубҳасиз, тан оласиз. Эксцентризмдан телбаликка қадар – бир қадам. Шунчаки фараз қилинг, параноиклар, ма-

разматиклар, шизофрениклар билан бир жойдасиз. Мана, қаерга тушасиз, Бев. Ва сизнинг муддатингиз умрбод эмас, номаълум бўлади, чунки жиннихонада бўлишнинг аниқ муддатини белгилаш иложсиз. “Номаълум муддат” шуни англатадики, кимдир, узоқ бюрократик жараёнларга қарамай, сизни оила бағрига қайтариш масаласида ташаббус кўрсатмагунча ўша ерда сақланасиз. “Номаълум муддат” – бу абадий ёки асрлар давомида деган маънони англатмайди, лекин “Номаълум муддат”дан кўра рационал қамоқ даврини ифодалайдиган маъқулроқ тушунча йўқ. Асосий муаммо шундаки, сиз билан кимнингдир иши бўлармикан? Давлат бўлмайди. БҚ бўлмайди. Нима учун давлат, унинг оталарча ғамхўрлигидан юз ўтирган одам ҳақида қайғуриши керак? Оилагача... Сизнинг оилангиз борми, Бев?

– Қизим бор.

– Қизингиз бор. Элизабет, ёки Бесс, ёки Бесси. Унинг бошқа муаммоси бор. Васийлик ва ҳимояга муҳтож болалар учун Давлат муассасалари, афсуски тўлган ва афсуски, жойларнинг ҳаддан ортиқ танқислиги натижасида улар устуворликни қатъий ушлашларига тўғри келади. Қизингизни Ислингтондаги 7-сонли ВХМБДМга жойлаштириш жараёнида расмийлаштирилган ҳужжатларга кўра, сиз хотинингизнинг ўлими туфайли юзага келган мусибатдан ўзингизни йўқотиб қўйганингиз ва қизингизга ғамхўрлик қилишга қодир эмаслигингиз ҳақида ёзгансиз. Шубҳасиз, раҳбарият бу даврни вақтинчалик, деган хулосада эди. Сизнинг касаба уюшмасидан кетиб, дайдилар, фақирлар ва жиноятчилар билан ош-қатиқ бўлишингиз уларда ижобий таассурот қолдирмади. Сиз қонуний ишсизлар рўйхатида эмассиз. Сизда ВХМБДМ хизматларидан фойдаланиш ҳуқуқи йўқ, қизингиз муассасани тарк

этишига тўғри келади. Шубҳасиз, у сиз билан умидсизлик ва бечораликда умр кечиради, лекин бечора қизни азобга гирифтор этишнинг ўз жиноят. Имзо чекинг, Бев. Ишчилар жамиятига қайтинг. Нимани ўргатиш лозим бўлса, шуни ўргатинг ва маош олинг. Ренессанс ва тарихи бўйича синфингиз билан кечалар уюштиринг. Мулоҳазакор инсон эканлигингизни намоён этинг. Имзо чекинг.

У тайёр ҳужжат ва ручкани узатди. Ручка жуда бежирим эди: башанг, эски услубдаги пероли ручка. Перо – жуда мустаҳкам, олтин ва ярқироқ қора тусда.

– Йўқ, – шарт кесди Бев.

Петтигрю хотиржамликни йўқотмади.

– Жуда соз, – деди у. – “Узанги ва ер орасида...”¹. Эрталабгача вақтингиз бор. Яна бир гап. Фельдшернинг айтишича, юрагингизни эҳтиётлашингиз зарур экан. Унга эшитганлари ёқмаганмиш. Сиз дарбадарлик ҳаёти ва унинг стрессларига бардош беришга қодир эмассиз. Эртага, ўзингизда бор кийимларни кийиб, соат тўққизда хонамга келинг. Мен илтижо қилардимки, қандайдир фаришта келиб, миянгиздаги соғлом ақл тўқималарини ишлатиб юборсин.

У ўзининг башанг твидида (ҳар ҳолда, бу шаҳар ташқарисидаги уй), хайрлашиш учун бош силкитишдан олдин кўзойнагини ва пешонасидаги ҳурпайган сочларини тўғрилади.

– Мен у ёки бу даражада ташқи оламга аралашимга тўғри келади, янгиликларни билсам бўлади-ми? Биз ташқи оламдан бироз ажралиб қолдик...

¹ XVI асрда яшаган тарихчи олим Уилям Кэдманнинг афоризмига ишора қилади: “Узанги ва ер орасида раҳм-шафқат сўрадим, раҳм-шафқат топдим” – бунда католикларнинг тўсатдан ўлим гуноҳларни ўчиришга монелик қилади, деган кўркувига ишора қилинади.

– Оммавий ахборот воситалари ходимларининг иш ташлаши қонунга мувофиқ давом этмоқда. Сизга янгиликларнинг кераги йўқ. Шундоқ ҳам газета ўқиш ва масхарабозлик қилишдан бошқа муҳимроқ ишларингиз бор. Ўйланг, биродар, ўйланг, ўйланг.

Шу билан у чиқиб кетди.

Бев ўйлашни истамади. У шунчаки келажагининг бир неча тахминий тасвирларини чизди. У ҳеч қачон таслим бўлмаслигига ишончи комил эди. Агар иш жуда ёмон тус олса, Лондонда ўз-ўзини азобли ўлдириш учун бир дунё имконият бор. Аммо, шўрлик Бессининг ҳоли нима кечади?

Туннинг катта қисмини у ёнбошидан, бу ёнбошига ағдарилиш билан ўтказди. Аммо, бир маҳал, жуда хотиржам ором олди. Тушига муқаррар азоб-укубатлари, шаҳар узра фаришталар чалаётган труба овози (Петтигрю фаришталарни барибир Бевнинг миясига жойлаганди) кирди. Сўнгра, номаълум овоз қичқирди: “Салтанат келмоқда!” Алламбало кийим кийган мулозимлар бочкаларни кесдилар. Бочкалардан кўпириб-тошиб чиққан олтин суюқлик канализацияга оқди. Баланд бинолар устида тушунарсиз ҳуснихатда ёзилган варақалар ҳилпираб, учиб юрарди. Қаердадир отлар ва туёқ товушлари эшитилар, овоз борган сари яқинлашса-да, отлиқларнинг ўзлари кўринмасдилар. “Улар яқинлашмоқдалар, – қичқирди қайта тирилган, чиройли ва соппа-соғ Эллен. – Бироқ, Бир-у бор ҳаққи, қутулиб кетишларига йўл қўйма!” Туёқлар дупури эшитилмай қолди. Қизил-қон рангли осмон дасторгул тусига кирди. Бев терга ботиб уйғонди.

Ойнадан тушиб турган ёруғликдан тахмин қилинса, тонгги соат еттилар эди. Бев уйғонди, ювинди, давлат устарасида соқолини олиб, эски кийим ва пойабзалини кийди. Ҳилвираб қолган пальто-

сини қўлига ташлаб, лазаретдан чиқди, йўлак бўйлаб юрди ва тамаддихонага олиб борувчи зиналардан пастга тушди. У ўн саккизинчи асрга тегишли кўрғонни нима аҳволга солишганини кўриб, ачинди. Девор текстуралари, устунлар ва нафис зиналардан нималар қолибди?! Ҳамма ёқ кўримсиз сарғиш ранга бўялган, плакатлар ёпиштирилган, ерларга арзон, синтетик гиламлар тўшалганди. Таҳқирларни Рамзий Ишчи Билнинг уч метрлик картон тасвири ниҳоясига етказганди. Кроуфордлар оиласининг ҳашамати рамзи бўлган нарсаларнинг барчаси йўқ қилинган – америкаликлар ёки арабларга сотилганди. Гўзалликка ўрин йўқ, ахир гўзаллик ҳар вақт озчилик учун бўлиб келган. Петтигрю ва унга ўхшаганлар доим бир хил: имтиёзли ўтмишнинг заррадек қисми қолишига йўл қўймайдилар. Майли, бу нарса имтиёзлар нима эканлигини билган ҳолда, йўқ қилишга уринаётганлари – (Ички дунё ҳақидаги барчаси сафсата!) тасаввур, руҳий иштиёқ ҳақида тушунчага эга бўлмаганларга зарар етказсин. Инсон ҳаётининг ўзи шундай қурилган. Ахлоқий бузқлик, мазохизм, азоб-уқубат тарафдорлари, нозик дид ва зиёлиликка ўзларини яқин тутсалар-да, мазкур тушунчаларда олий кадриятлар мужассамлигини билган ҳолда, уларга қарши турадилар. Бундай инсонлар – ақидапарастлардир. Бундай тоифалар ниҳоятда хавфли. Ошхонага кираркан, Бев охиригача уни тинч қўймаслигини ич-ичидан ҳис қилди. Ўзларини-да таъқиб қиладилар, ахир.

Икки столда реабилитация курсига эртароқ келганлар ўтирардилар. Патнис ушлаб турган вақтида (чой, йогурт, сариеғ ўрнини босувчи маҳсулот – моховдек оппок) Бев, ўзига учта тухум қовуришларини кутиб, чой хўплаб ўтирган нозир жаноб Бузини кўриб қолди. Бевни таниган жаноб Бузи ёқимсиз қолди.

– Миянгни тўғри йўналишга буриб юборишдими? Яхши бола бўлгандирсан?

– Тошингни тер, – жавоб берди Бев. – Сассиқ тўппончангни қўлтиғинг орасига тик-да, тепкини бос, ҳароми!

Жаноб Бузи бўғиқ ириллаб қўйди. Бев бўш жой излаб, атрофга аланглади ва жилмайганча ўзига қараб турган Рейнольдсга кўзи тушди.

– Ҳа, сиз билан шунга ўхшаш бирор воқеа рўй берган, деб ўйлагандим, – деди Рейнольдс. – Менга бу ҳолат ҳамма билан бир кун эмас бир кун рўй беради, дейишганди. Сизни ўзгартиришдими?

– Йўқ. Ўзингиз қандай кўлга тушдингиз?

– Мен бутун бошли сон гўштини ўғирладим. Даврамиздаги эски дўстлар билан бўлишдим. Дўкондагилар полиция билан етиб келишди ва дейишди: анави одам – Ессе Номо. Бу ерда хурсандчилик қилсам керак?

– Ғамхўрлик қилувчилар кўп, – деди Бев. – Эҳтиёт бўлинг.

– Чойдаги наркотикларми? Ёки шартли ижобий рефлекслар ишлаб чиқиладими? Ё қийноқларми?

– Мени қийноққа солишди, – деди Бев. Рейнольдс ликопчадаги тухум оқидек оқариб кетди. – Лекин, мен қай ҳолатда келган бўлсам, шу ҳолатда бу ердан кетяпман.

Рейнольдс секинлик билан бош силкитиб қўйди.

– Ёш, қора танли дўстимиз Треворни эслайсизми? – сўради у. – Деярли маълумоти йўқ, аммо инсон ҳуқуқлари масаласида анчагина ўжар. Ўша йигит “озод армия” сафига кирди. Ўғирланган эмас, ўзининг илк маошига сотиб олинган бир шиша жинни қўлтиқлаб, гердайганча қайтиб келди. Сахий болакай, қирол каби бахтли. Албатта, уларда ҳақиқий армия йўқ, ҳеч кимга тўппонча берилмайди. Улар бар-

чани чаққонлик билан жиҳозлашган, деган бўлардим. Тақиқлаш унчалик осонмас. Улар кийган нарсани форма дейишга ҳам иккиланасан киши. Кўринишидан дурустгина костюм – яшил, тасмаси ва қайтарма ёқалардан фарқли равишда сариқ эмалли белгилари бор. Яшил – бу Англия шарафига, агар шундай ўйлаш жоиз бўлса...

– Сариқ ислом белгиси, – жавоб берди Бев. – Сиз жуда қизиққан кўринасиз. Ўзингиз бориб қўшилиш ҳақида ўйламадингизми?

– Ўғлим, менинг ёшимда-я? Тагин артрит биланми? Дарвоқе, ёшингиз нечада?

– Февралда ўттиз саккизга тўламан.

– Бу ҳақда ўйлаб кўринг. Уларга йўриқчилар керак, дейишади. Нима учунлиги ёлғизгина Худога аён. Касб-хунар ўргатувчилар бўлса керак. Қоровой Тревор қурувчи бўлган. Мен, муҳандислар қўшинидаман, деганди у фахр билан. Агар, учинчи ўлчамдаги ғиштларни ташувчи ҳаммол, десак яхшироқ эшитилади. Ким билсин, у ерда қандай юмуш юклашган унга. Балки уларга тарих бўйича курслар лозимдир. Ахир сиз тарихдан дарс бергансиз, а? Шошманг... – Қора нон тусли ғижимланган костюмининг чўнтагидан “Озод британияликлар”нинг букланган нусхасини олди. – Ҳамма шуни ўқияпти, – деди у. – Бошқа ўқиладиган нарсанинг ўзи йўқ. Тушунишим бўйича радио ва теледастурлар тўхтатилган. Ҳайратга солувчи одамлар. Қаеридадир манзил ва телефон рақами бўлиши керак. Ҳозирги вазиятда телефонлар, албатта ишламаяпти. Поездларни бу ерга келаётган пайтимиздагина ишга туширдилар. Хуллас, ҳамма ёқ алғов-далғов.

– Пулингиз борми? – сўради Бев.

Рейнольдс унга жиддий қаради.

– Бу ерда эмас. Бу ерда ҳожатхонага экскортсиз кириш тақиқланмаганми?

Ҳожатхонада Рейнольдс Бевга учта ўн фунтлик банкноталар узатди.

– Очилмасдан қолган кичкинагина жиноят. Лаънати полициячилар тинтув чоғида ҳеч нарса топа олишмади. Умуман, улар камдан кам пайпоқларни текширадилар. То жарроҳлик пайпоғигача, эҳтимол, бу жиноятлардан тавба қиларман. Бир кампиршо банкдан чиқди. Бироқ, бу тўнғизлар бизни шу даражагача олиб келишди. Афсус, менда бошқа йўқ, бу кўпга етмайди барибир.

Демак, қаттиқ ишонч билан роппа-роса соат тўққизда Бев жаноб Петтигрюнинг хонасига кирди. Яна бир-икки кун у очидан ўлмайди. “Озод британияликлар” сафига қўшилиш ҳақида ўйлаб кўриш керак.

– Йўқ, – деди у жаноб Петтигрюни ҳатто оғиз очишга қўймай, – имзо чекмайман.

Гарчи, бу ерда Исонинг хочга тортилган тасвири осифлиқ турмаса ҳам, ювуқсиз роҳиблар ридосининг ҳиди уфурмаётган бўлса ҳам, жаноб Петтигрюнинг торгина кабинети черковлардаги суҳбат учун мўлжалланган хоналарни эслатарди.

– Баъзида, истиснолар ҳам бўлиб туради. Яна бир бор курсларимизда иштирок этсангиз, хурсанд бўлардик. Коттон хоним сизга ёрдамлашади. У сизга гўё қаттиқ боғланиб қолган...

– Йўқ.

– Майли, – деди жаноб Петтигрю ибодат қилганга ўхшаш бир ҳолатда ўрнидан тураркан. – Лаънатлашнинг дунёвий вариантини айтишга мажбурман. Сиз учун лозим бўлган барча ишни қилдик. Бугун тонг чоғи ваннада тарозига тортилганда бир неча гекто-

грамм йўқотганимни пайқадим. Иштаҳам йўқолди. Ҳеч қачон бундайин саркаш одамни учратмагандим.

– Менга йўл варақаси керак бўладими?

– Лоренц хонимга учрайсиз, бу менга тааллуқли эмас. Йўл варақангизни олинг-да, кетинг. Сиз – тизимдаги бузилиш, қусурсиз. Ва янглишмасам, тез орада ўлим сизни йўқлаб келади. Сиз ўзингизни жамиятнинг қон томиридан ажратдингиз ва танадаги қорасон каби кесиб ташланишга маҳкумсиз. Кўзимга кўринманг, руҳсиз, ўлакка!

– Сиз телбасиз, Петтигрю, – деди Бев. – Сиз менинг интиҳомни башорат қилдингиз ва ижозат этинг мен ҳам сизнинг интиҳонгиз ҳақида сўзласам. Сиз ва шерикларингизнинг интиҳоси ўзингиз билан бирга дунёга келган...

– Даф бўлинг! Ҳозироқ! Тезда! Сизни тепиб чиқаришларини буюрмасимдан!

– Кун келиб қаршингизга ҳақиқат чиқади, Петтигрю. Ҳақиқат шундаки, истеъмол учун товарлар, ёнилғи, инфляция учун пуллар қолмайди, ҳақиқат шундаки, бир кун келиб, бундай давом этиши керак эмаслигини қалбан ҳис қилган ишчилар барибир соғлом фикрлай бошлайдилар. Ёки бир кун келиб бирор истилочининг телбалиги сизнинг ақидапарастлигингиздан устунроқ келади. Мабодо мен ўлимга ҳукм этилган эканман, айтаманки, ҳа, шундай бўлади. Лекин, агар ишонсангиз, ўлим бу ҳаёт демак...

– Чарли! – бақирганча чақирди Петтигрю. – Фил, Арнольд!

Унинг бақириви ортиқча эди. Сабаби ёзув столи устидаги чақирув тугмасини босганди.

– Аҳа, – кулди Бев, – кулфбузарлар келишяпти. Мен тугатдим, Петтигрю. Кетяпман.

– Ҳа, тугатдингиз. Ҳа, ҳа, сиз билан ҳаммаси тугади, тугади. Бир мартадаёқ, батамом тугади!

Остонада Бев барзангиларга туртилиб кетди. Чарли қаҳр-ғазабсиз бош силкиб қўйди.

– Ҳали ҳам имзо чекмадингизми? – сўради у.

– Ҳозирча йўқ, – жавоб берди Бев. – Лекин сиз Жаноб Петтигрюга кераксиз шекилли. Кичкинагина ғазаб хуружи. – Ва у ўзининг йўл варақаси билан кетди.

Кроуфорд-Мэнорни тарк этаркан, у озод январ ҳавосидан ўпкасини тўлдириб симирди. У бардам қадам ташлаб тез орада “Бейтменс”га – ҳозирда компьютер марказига айланган Киплингнинг собиқ уйига чиқди. Кимдир бу ерда шоирни эслаб, кўчага қараган дераза ёнида плакат илиб қўйганди. Унда қуйидаги мисралар ёзилган эди.

“Эҳ! Томми, шундай, ҳа Томми шундай, бу ердан йўқол!”

Аммо бирдан: “Салом, жаноб Аткинс, тингланар ноғора садоси”¹.

Бевга Этчингем бекатига етиб олиш учун автобус керак эди, шу сабабдан у Беруош қишлоғини ортда қолдириб, олға юрди. Энг яқин автобус келишини уч соат кутиш керак эди. У ўткинчи машиналарга қўл кўтарди. Ниҳоят, яшил “Спивэк” тўхтади. Машина ойнасидан ўтакетган озғин, рамақижон эркак бошини чиқарди:

– Қаерга?

– Лондонга.

– Лондоннинг қаерига?

– Қаерга бўлса ҳам.

Бев чиндан ҳам қаерга боришни билмасди. Эртами ёки кеч, Ислингтонга бориш керак эди, лекин ҳозир эмас.

¹ Р.Киплинг. “Томми Аткинс”. Т. Бетаки таржимасидан олинди.

– Сакрайқол.

– Раҳмат.

Озгин киши машинани жуда яхши бошқарар, лекин унинг этник келиб чиқишини аниқлаш мушкул эди. Арманми? Юнонми? Ёки Ҳиндистон шимолидаги номаълум халқ вакилими? Аммо, саволларни айнан у берди.

– Кроуфорд-Мэнорда даволанган адашганлардан мисан?

– Топдингиз. Ҳали ҳам адашганлигимча қолганман.

– Ҳунармандмисан? Касбинг?

– Қандолатчилик конвейерининг нотиғи. Унгача эса мактаб ўқитувчиси.

Озгин одам бир муддат буни ҳазм қилишига тўғри келди.

– Сизга ҳам мавжуд аҳвол ёқмайди шекилли, – деди у ниҳоят. – Умуман, сиз ёлғиз эмассиз. Барчаси ўзгариши шарт ва лозим. – Талаффуздан ҳам унинг кимлигини билиб олиш қийин эди. У худди патрицианлардек гапирар, лекин чет элликлардек “о”ни бошқача талаффуз қиларди. – Мен шундай ўйлайман. Яқинда кўрасиз. Даҳшатли, кўрқинчли ўзгаришлар содир бўлади.

– Сизнинг хунарингиз нима? – сўради Бев. – Ёки, шубҳасиз касбингиз?

– Мен “Стой-қурилишлари” да ишлайман, – жавоб берди у. – Биз масжидларга ихтисослашганмиз. Мен бутун дунё бўйлаб масжидлар қурганман. Мен Римда жойлашган виа делла Консилацьонедаги қурилишда ҳам қатнашганман. Римда бўлганмисиз?

– Бахтга қарши ўз-ўзимга саёҳат қилиш имкониятини яратиб бермаганман.

– Рим боришга арзимайди. Ҳозир эмас. У ерда ҳақиқий инқироз яққол намоён бўлиб турибди. Ҳозирги шартномам эса Грейт-Смит-стритда.

- А, Масжид-ул-Ҳарам.
- Арабча гаплаша оласизми?
- Ла. Ма Ҳийа жинсияътук?

Озгин киши киноя билан “ҳмм”, деб қўйди.

– Аввалига йўқ, дедингиз, сўнгра қаердаман, дея сўрадингиз. Мени исломчи, деб атанг, ундан ортиқ эмас. Ислом – худди сизнинг БҚ сингари мамлакат. Мафкура ва эътиқод – мана давлат қандай асосларга курилади. Материалистик синдикалист мамлакат ва ислом орасидаги фарқ – бу Худо ва пиво шишаси орасидаги тафовут. Бу сизни хижолатга солди чоғи?

– Озгина. – Бевнинг туши қисмларга бўлиниб, қаршисидан чиқаётганди.

– Титраяписиз. Совқотяписизми? Иситтични ёқайми?

– Йўқ-йўқ, раҳмат. Сиз кўрқинчли ўзгаришлар ҳақида гапирдингиз. Менга кечроқ таъсир қилди.

– Ўйласам, ўзимнинг ҳам юрагим орқага тортиб кетади, – жавоб қайтарди озгин киши. – Лекин мен ўзим учун кўрқмаяпман. Йўқ-йўқ, ўзим учун эмас.

Майин қор ёға бошлади.

14. БАРЧА ЗАМИНИЙ МАНФААТЛАРДАН УСТУН¹

Манзил ёзилганди: Глиб-стритдаги 44-уй – Бев учун ҳеч қачон қадрдон бўлмаган Чизвикда. Эшик кўнғироғини босишдан олдин, Бев яна бир бор “Озод британияликлар”нинг сўнги бетидаги манзилга кўз югуртириб қўйди. Бу уй ҳам кўчадаги хароба, чиқинди идишларига ишғол қилган олд ҳовлиси бор уйлар сингари эди. Уни ёқасида сариқ эмалли белгиси бор яшил костюм кийган, жингалак сочли, сақич чайнаётган қиз очди.

¹ Сэр Сесил Райснинг Густав Ҳойт муסיқасига басталанган “Онт ичарман сенга она юрт...” (1921) кўшиғидан.

– Ана у ерда бироз кутиб туришингизга тўғри келади, – деди-да, қиз ишора билан ўнг томондаги хонани кўрсатди.

Лекин, зинадан гиламсиз йўлакка қўлида қандайдир ҳужжатлар кўтарган, яшил форма, оқ кўйлак кийган мўйловли эркак тушиб келди. У Бевга айёронга тикилиб, ҳужжатларни қизга узатди.

– Ҳар биридан беш нусхадан, Берил. Ё Худойим, биз танишмизми? Ахир, бу Бев-ку.

– Шошма-чи! – ҳайрат билан боқди Бев. – Сиз билан сўнгги инспекцияни ўтагандик ЖТББИда. Фамилиянгиз Форстер.

– Фолкнер. Ва чиндан ҳам мен Ҳазрати олийларининг жанговар тайёргарлик бўйича Бош инспекциясида хизмат қилганман. Сиз уэллсликсиз, а? Исмингиз ҳам уэллсча эди, шундайми? Ишга жойлашиш учун келдингизми?

– Мен, қандайдир ҳарбий унвон олиш мумкинми ёки йўқ, шуни билиш учун келгандим. Фамилиям Жонс. Ижтимоий фанлар магистри, олийгоҳ...

– Шошманг, камзулимни олиб келай, бу ер анчайин дим. Бунинг устига ҳозир менда танаффус, айти муддао. Томоғим ҳам қақраб кетди... Берил, демократ-майорга айтинг, ҳозирча ўзи амаллаб турсин, майлими? Биз бу жаноб билан “Пар” да бўламиз.

“Пар” қошидаги барда Фолькнер сариқ белги устида бўртиб турган қора майорлик муҳри бор кийимда ўзига қуйилган жинни бир кўтаришда бўшатиб, яна буюрди. Бев бир ликопча чатни ва пишлоқли сэндвични егач, энди скотчдан оз-оздан хўп-лаб турарди.

– Хўш, қилаётган ишларимиз бекорга эмас! – чуқур нафас олди Фолкнер. – Умуман, кўп вақт қолмади.

– Нархлар тушади, демоқчимисиз?

– Айтмоқчиманки, энди осон бўлмайди, – жавоб берди Фолкнер. – Дўзахий фалокат етиляпти, аммо ундан қочишнинг иложи йўқ. Хўп, майли, муҳим эмас. Муҳим эмас, аммо асосийси бу.

У афтодаҳол, лекин соқоли тоза қиртишланган Бевга қаради. Фолкнер тоза-озода, олифта, яхшигина қув одам бўлиб, унинг бўялган ёрқин қора сочлари ўртасидан худди чизғичда чизилгандек фарқ очилганди.

– Демак, сиз қулоқсизлардансиз? Майли, гапирманг. Мени ўрта мактабдаги таълим аҳволи тўғрисида ёзган юз бетлик ҳисоботим учун ҳайдашди. Айтдимки, сизга маъқул келмаса, Қолганини ўзингиз биласиз. Қандай иш изляяпсиз?

– Қандай иш бор?

– Офицерлик унвони масаласи билан энг юқорида шуғулланишади. Ҳазрат шуни истаганлар. Мен “Ал-Дорчестер”га қўнғироқ қилолмайман, лекин у аниқ эртага ўша ерда бўлади. Рўйхатдан ўтишга боришингиз мумкин.

– Ҳазрат?

– О, биз уни шундай атаймиз. Бошлиқ ҳақида гапиряпман. Полк шефи тўғрисида. Лоурэнс – ҳақиқий исми эмас. У ҳатто инглиз-ирланд ёки ави арабистонлик жасур Т.Э бор-ку, ўша ҳам эмас. Пуллари кўп. Пуллари жуда кўп.

– Турар жой-чи?

– Уйланганмисиз?

– Менинг хотиним Рождество арафасида ёниб кетиб, вафот этди. Ўт ўчирувчилар иш ташлашганда. Қизим бор. Ўн уч ёшли. Ақлий заиф. Туғилишни меъёрлаштириш учун мўлжалланган дорилар қурбони. Кечирасиз, мана бундан яна битта буюрсам бўладими? – Қўлидаги виски тўла стакан қалтирарди.

– Албатта, мумкин. – Фолкнер барменни имлади.
– Жуда яхши, а?

– Ҳатто, енгилтак деса ҳам бўлади. Тангрим, ўз қизи ҳақида бундай дейиш катта гуноҳ. Ўз ёшига нисбатан жинсий жихатдан етилган. Бунинг устига телевизорга қарам.

– Сўзларингизга қараганда, оддий ўн уч ёшли қиз. “Ал-Дорчестер”га борганда, уни ҳам ўзингиз билан олиб боринг.

– Нега? Раҳмат, – у янги икки ҳиссалик ичимликни олиб, озгина сода қўшди.

– У ерда ҳаммасини билишни истайдилар, – мужмаллик билан жавоб берди Фолкнер. – Ҳозир сизни рўйхатга қўшаман. – У блокнот варағига нималарнидир пала-партиш ёзди-да, йиртиб, Бевга узатди ва сўради: – Диндормисиз?

– Диндорман? Бу муҳимми?

Фолкнер кутарди.

– Хўш, мен черков бағрида тарбия топганман. Шубҳасиз, мен таъсирга берилганман. Энди эса ҳеч қандай черковга тааллуқли эмасман. Худо бу дунёни ташлаб қўйди.

– Ҳа, – стулга ястанди Фолкнер. – Ҳар ким ҳам бундай демаган бўларди. Мен унитарга тааллуқлиман. Бу ёрдам беради. Ҳазрат билишни истайди. У материализмга муккасидан кетган жамиятга нисбатан газабнок муносабатда. Унинг фикрича, ҳамма саволга ягона жавоб – Тангрига қайтиш. У бу ҳақида сизнинг муносабатингизни билишни хоҳлайди.

– Турар жой-чи? – саволини такрорлади Бев.

– Одатдагидек. Оилалилар учун ҳеч қандай квартира йўқ, деб кўрқаман. Лекин “Ал-Дорчестер”га қизингизни ҳам олиб боринг. Абу-Бакарнинг рақамини сўранг. Қаерда турибсиз?

– Мени ҳозиргина Круфорд-Мэнордан қўйиб юборишди. Реабилитация курси фойдасиз яқунланди. Менда ўттиз фунт бор.

– Бу қўпга етмайди. Тернхэм-Грин вокзалида менга тегишли юк тушириш пункти бор. Жуда кичкина. Фақат офицерлар учун. Шу ерда бир кеча тунашингиз мумкин, агар истасангиз.

– Сиз жуда олижанобсиз.

– Йўқ, шунчаки ўз ишимни бажармоқдаман. Бизга яхши офицерлар керак. Қуйи унвонларда рекрутлар жуда қўп. Армия раҳбарияти билан эса доим муаммо.

– Қандай армия ўзи бу? Раҳмат, – унга учинчи икки ҳиссалик скотч узатишди.

Фолкнер, Бевга ўйчан ва совуқ нигоҳ билан қаради-да, сўнг жавоб берди:

– Қутқарув Армияси, деяқолайлик. Лекин, ажралиб чиққанларга орамизда ўрин йўқ. Биз куч ва ватанпарварлик, ҳадислар ва Худонинг буюрганлари тарафидамиз. Биз – муқобил давлатмиз. Қуролимиз йўқ. Биз қонунга бўйсунмай иш қилишни истамаймиз. Қонуннинг ўзи ақл доираларидан чиқмаса, албатта.

– Қонун ақл доирасидан чиқиб бўлди, – жавоб берди Бев.

– Йўқ. Тасаввурингизга эрк беринг. Ёки шунчаки кутинг. Узоқ кутмайсиз, деб ўйлайман. Воқеалар ривож катта заковат билан иш кўришни тақозо этади. Тасаввуримиз нималарни чизмасин, онгимизда силкенишлар кузатилади. Кутинг. Қани, йўлга тушмай-сизми?

Юк тушириш пункти бисквит тайёрлашга ихтисослашган фабрика яқинида жойлашган экан. Бев олтига осма каравотли бир нечта хонани, ёғ тушса ялагудек тозаланган ҳожатхонани, ярқираб турган,

нон, пишлоқ ва жуда ўткир чой бериладиган ошхонани кўздан кечирди. Офицерлар учун бар йўқ эди. Лейтенантлар Браун ва Деррида, капитан Чакраворти ва майор вазифасини бажарувчи Латимер билан суҳбатлашиш асносида Бев уларнинг Дарлингтон, Бери, Сент-Эдмундс, Дарем ва Престон провинцияларида жойлашган бараклардан кўрсатма кутаётганликларини аниқлади. Чакравортининг хомчўтига кўра “Озод британияликлар” сони эллик мингдан ошган ва бу кўрсаткич юқори суръатларда ўсиб бормоқда. Бироқ, таассуфки, уларда ҳамон офицерлар танқис эмиш. Латимерни яширин қурол омборхоналари қуриш муаммоси безовта қиларди. У тез орада қуролланишга тўғри келишига амин эди. У агар зарур бўлса, ўйинчоқ тўппонча ва автоматлар билан қурол ишлатиш кўникмаси бўйича тезкор курслар ўтказиш бўйича таклиф берди. Аммо, бунинг учун арсеналлар тармоғи ва қуролларнинг эркин кўчирилишини таъминлаш зарур.

– ОИК гача кутиш керак, – деди у яқунда. – Бизда шусиз ҳам бари яхши кетяпти.

– ОИК? – ҳайрон бўлиб сўради Бев.

Унга бориб турган омига қарагандек қарадилар, лекин, охири Деррида деди:

– Албатта, сиз янгисиз. Қаердан ҳам билардингиз? ОИК – Оммавий иш ташлаш куни. Улар каби биз ҳам кутяпмиз. Даҳшатли қаршилик кутилмоқда.

– Қуролларни қаердан олмоқчисизлар? – тагин ажабланиб сўради Бев.

Даврада кулги кўтарилдаи. Чакраворти деди:

– Мана буни билиш лозим эди. Бундай нодонликни оқлашга сабаб йўқ.

У ўз сўзларини очиқламади ва тарбияли одамлар сингари ухлаш вақти бўлганлигини уқтирди. У 5:15 даги поездга улгуриши, ярим соат илгарироқ эса

сувоқава ҳамда канализация Махсус отрядини олиб кетиш учун тайёрлаши керак эди.

Бев ҳам эртароқ уйғонди. У Бессини “автобус қиз” 8:15 да уни мактабга элтмасдан аввал олишга шошилди. У метрода (поездлар тиғизлаштирилган жадвал бўйича юрсалар-да, ҳар ҳолда, бу ерда иш ташлаш-маганди) Тернхем-Гриндан Бенкка қадар бориб, сўнг Хайбери-Ислингтон йўналишида ҳаракатланувчи поездга ўтирди. Қизлар уйи Эссекс-Роуд ташқарисида жойлашганди. Афтидан, иш ташлаш тутаганди, у Тернхем-Гринда газета сотиб олди, аммо саҳифалардаги бўш жойларга кўзи тушди. Муассислар маълум матнларни эълон қилишга рухсат беришмаган кўринади. Биринчи тасма қурилиш соҳаси ходимларининг иш ташлаганликлари ҳақидаги хабарларга ажратилганди. Сурати эълон қилинган, соҳа касаба уюшмасининг етакчиси, шўртумшук Жек Берлэпнинг интервьюсига кўра, Меҳнат унумдорлиги ва ойлик маошлар бўйича Давлат Кенгаши билан йигирма соатлик иш ҳафтаси ва йигирма фунтлик маош тўғрисидаги асосли талаблар рад этилган. Биродарлар, улар ўзларини нима кутаётганини яхши биладилар, вақт-соати етиб келди.

Ниманидир чайнаб, шериги бўлмиш лўли қизчанинг транзисторли радиосидан бўғиқ рок эшитганча “автобус қиз”ни кутаётган Бесси аввалига отасини танимади. Сўнгра, “Дада!”, деб қичқирди-да, отасини хурсанд бўлиб кучоқлади. У тоза кийинган, калтароқ мовий юбкаси ва қизил свитери ўзига ярашган, яхшигина озиб, қомаги чиройли ҳолатга келган, анчагина улғайиб ҳам қолганди.

– Уни телевизорда кўрсатишди, ҳа-ҳа, дадамни кўрсатишди, – деди дугоналарига, отасига эса: – Иш ташлаш тугади. Телевизорсиз жуда ёмон бўлди-да,

тўғрими, Линда? Аммо бугун “Йўл ёқасидаги жонон” бор.

Лўли қизча радионинг қулоғини буради. Аввалига қандайдир суҳбат эшитилиб, сухандоннинг овозига уланиб кетди:

– Шайх Абдураҳмоннинг сўзларига кўра, у... ҳар қандай ҳолатда ҳам иш ташлашларга йўл қўймайди... Грейт-Смит-стрит режа бўйича...

Сўнг, тўсатдан қулоқни қоматга келтирувчи банд мусиқа янгради.

– Янгиликларга қайтар, – илтимос қилди Бев. – Муҳим масалага ўхшайди.

– Менинг ишимга тумшуғингни тикма, – жавоб берди лўли қизча. – Автобус келяпти, Бесси.

– Сен мен билан кетасан, Бесси, – деди Бев. – Отлан. Бесси увиллаб юборди.

Автобус тўхтади ва Бессининг дугоналари ҳайдовчига таҳқирлаш ишораларини кўрсатдилар. У эса ҳорғинлик билан деди:

– Етар энди.

Бесси уларга қараб талпинди, лекин Бев уни ушлаб қолди.

Дугоналар Бевнинг адабини бериш учун қайтиб чиқдилар.

– Шаҳар айланамиз, – деди Бев. – Ленч. Кино.

– Бугун кечкурун “Йўл ёқасидаги жонон” бор, ахир, дада...

– Мен эса кундуз ҳақида гапиряпман.

– Нарсаларимни йиғиштиришим шарт эмасдир, а, дада?

– Менимча, йўқ. – Бев ҳамда ҳорғин ва нотавон ҳайдовчи бир-бирларига бош силкитиб қўйдилар. – Сенга янги нарсалар сотиб оламиз.

– Лаб бўёғи ҳамми?

– Кетдик, – деди Бев.

Ерости метросига чипта олгач, чўнтагида йигирма беш фунт қолди. Бев қизалоқни “Ямбокс Крампсболл”га бошлаб борди ва қўллари билан сосиска ейишини томоша қилиб ўтирди. У асосий вақти теледастурларни томоша қилиш билан ўтган Қизлар уйидаги ҳаёти тўғрисида сўзларди. Иш ташлаш вақтида жуда қийин бўлганмиш, уни қонун билан тақиқлаш керакмиш. Аммо, хайриятки, Боттрелл хоним уларга кино кўйиб берибди. Ва умуман, у ерда катта экранли телевизор йўқ бўлиб, бу жирканч ёлғонмиш. У ерда бор-йўғи битта телевизор бўлиб, кўпинча қизлар нимани кўриш тўғрисида баҳслашиб, бир-бирлари билан соч юлишар, бир-бирининг кўзига бармоқларини тикиб олишар экан. Аммо бугун ҳаммаси жойида бўлади, сабаби ҳамма “Йўл ёқасидаги жонон”ни кўрмоқчи. У онасини ёдидан чиқарганди; эски манзилларини зўрға эслади; отаси эса, фақатгина уни телевизорда кўрсатишгани туфайли ёдида қолганди. Бесси Қизил Эйзел, Иркит Нелл ва яна Қорамағиз Лиз ҳақида бўлмағур ҳикояларни сўзлаб берди. Бев чуқур хўрсинди.

Ленчада Тоттенхэм-роудда Бессига “Хамирли сосиска” олиб берди ва у ерда ҳам унинг қўлда сосиска ейишини томоша қилиб ўтирди. У яна икки порция “Маккажўхори ва қаймоқли жаннат”ни “Сосискали шокосоус”га қўшиб еди. Бевда қизчани сеансга олиб кириш учун етарли пул қолганди. Бесси дастурни яна бир марта кўришни истади, аммо эътироз билдирди.

– Йўқ. Энди бориб чой ичамиз, – деди, агар дунёдаги энг яхши меҳмонхоналардан бирида уларни чой билан меҳмон қилмасалар, ҳеч қандай чой бўлмаслигини билиб. Ва бу ерда телевизор борми, деб сўрама, чунки у ерда аниқ телевизор бор.

У сўнгги ўн пенсликларни санади. Улар Грин-Паркка қадар бора олдилар. Ер остида “Ивнинг

стандарт” сотилаётганди. Сарлавҳада бош ҳарфлар билан шундай сўзлар ёзилганди: “МАСЖИДДАГИ ШТРЕЙКБРЕХЕР¹ЛАРГА ХУЖУМ”. Бев газета сотиб ололмасди.

Парк-лейнда жойлашган Ал-Дорчестер биноси юқорисида чиройли арабча чирмашма ҳарфлар билан иншоот номи ёзилган сариқ байроқ ҳилпирар, прожекторлар уни ёритиб турарди. Бев ва Бесси айланма эшиқдан кирдилар. Вестибюль араблар билан тўла эди: баъзилари – оппоқ либосда, айримлари эса ғарбона костюмлар кийиб ўтирардилар. Барда чой беришди.

– Оҳ, қандай ажойиб пирожнийлар! – деди Бесси.

Чарчаган британиялик официантлар мағрур арабларнинг ликопчаларига қисқичлар билан кремли шохчалар ва эклерларни² солишарди.

– Шу ерда ўтир, – деди Бев қизалоқни канарейкали креслога бошлаб бораркан.

Ўзи эса портъе³дан полковник Лоурэнсни қандай топиш мумкинлигини сўрагани борди. Полковник Лоурэнсни дақиқалар сайин кутардилар. Бев хархаша қила бошлаган Бессининг олдига борди.

– Чой ичамиз, деган эдингиз-ку. Ана у ердаги пирожнийлардан егим келяпти!

– Жим бўл, болакай. Уларга етадиган пулим йўқ.

– Ваъда бергансиз-ку!

Бесси отасининг кўксига мушт тушира бошлади. Чой ичаётган бир араб бу манзарани кўриб, такаббуруна жилмайиб қўйди. Қордек оппоқ либос ва анъавий бош кийим кийган бошқаси эса қора кўзойнак ортидан бу манзарани узоқ кузатди-да, қўнғир ранг-

¹ Штрейкбрехер – иш ташловчиларга хиёнат қилиб, фаолиятини давом эттираётган шахс.

² Эклер – пишириқ тури.

³ Портъе – меҳмонхона швейцари.

ли расво костюм кийган, шалпанқулоқ ёш йигитга нималардир деди. Тасдиқ ишораси билан йигитча Бевнинг олдига келди.

– Жаноби олийлари сизни чойга таклиф этмоқдалар, – деди.

– Ҳалиги... – иккиланди Бев.

– Жаноби олийлари? – сўради Бесси.

– Жаноби олийлари таклиф этиптилар.

– Унда жаноби олийларига айтинг, биз розимиз, – жавоб берди Бесси ва шахт билан Бевни креслодан қўзғатишга киришди.

Улар келишди. Бев Жаноби олийларига таъзим қилди.

– Ўтиринг, – деди жаноби олийлари. – Ўтиринг.

Чапак чалинди. Кумуш чойнак ва ҳар хил пишириқлар кўтарган иккита официант пайдо бўлди. Бесси қисқичларни ҳам кутмай, пишириқларга ташланди. Жаноби олийлари эҳтиёткор, шу билан биргаликда ҳайрат ва кибр аралаш табассум қилди. У сирғалувчи ва бўғиз товушлардан иборат узун арабча иборани айтди. Тўқ кўк рангли, икки бортли ва ёқалари аянчли осилиб турган хўппасемиз эркакка юзланди.

– Ҳамил, ҳамил. Ҳамсун? – бош силкиб қўйди семиз.

– Аслини олганда ... – бошлади Бев, аммо тўсатдан залда пичир-пичир бошланди. Қандайдир таниқли одам келган эди.

– Ал Оренс, – деди жаноби олийлари.

Бев ўрнидан турганча каловланиб қолди.

– Афв этинг. Урашув. Мен...

– Сиз уни қолдир. Қолдилинг... – деди семиз. – У емоқ... У хавфсиз...

Ва исбот тариқасида чапак чалиб официантларни қақирди. Бев биринчи марта полковник Лоурэнсни

кўрди. У хайратланарли даражада баланд бўйли, ўрта ер денгизи одамларига хос юз тузилишига эга, шимолий ҳудуд кишиси сингари рангпар, ёқасида сариқ белгили яшил костюм ва қора плаш кийган инсон эди. Уни беш-олти нафар ўтакетган қора, буғдойранг ва оқ шотирлар кузатиб келгандилар. У териси бақлажон рангли адъютантга зўр бериб, арабчада нималардир деди. Бадқовоқ тавозе билан чой ичаётган арабга таъзим қилди-да, лифтга йўналди. Қўлида суворилар хипчини бор эди. Яқинроқ келиб, тавсия қоғозини узатаркан, Бев адъютантга юзланди:

– Майор Фолкнер томонидан юборилган...

– Яхши, юқорига кўтарилинг. Балки узоқ кутишга тўғри келар, балки йўқ. Кейинги лифтга чиқинг.

Лифт кабиналари учун ниҳоятда баланд полковник Лоурэнс гўё Бевга қараб эгилиб тургандек эди. Эшиқлар ёпилди. Бесси еттинчи эклерни оғзига солди! Жаноби олийлари мулойимлик билан уни яна битта олишга ундади. Бев лифтга кирди.

Кутиш учун мўлжалланган хонанинг ярми офисга мос услубда жиҳозланган ҳашаматли меҳмонхона бўлиб чиқди. Офис картографик, ҳарбий кенгаш зали ёки штаб бўлиши ҳам эҳтимол. Каретка¹си бошқа томонга ҳаракатланадиган (албатта арабча бўлгани туфайли) телекс² ва телетайп³ларда ўтирган икки яшил кийимли қизлардан бири Бевга салом берди. Бир деворда Бирлашган Қироллик харитаси, бошқасида эса Катта Лондон ва атрофдаги туманлар тасвирланган харита осилганди. Иккала харита ҳам байроқчалар ва тўғноғичлар билан тўлдириб ташланганди. Вестминстер тумани марказида ис-

¹ Каретка – баъзи бир машиналарнинг силжима қисми.

² Телекс – абонентларга кўрсатиладиган телеграф хизмати.

³ Телетайп – матнни автоматик равишда ҳарфлар билан ёзиб олувчи қурилма.

лом ҳилоли тасвирланган қора ромб шакли билан белгилаб қўйилган эди. Шубҳасиз, янги масжид! Телетайпга жавобгар, тоза инглиз атиргули бўлса-да, арабчадан яхшигина хабари бор қиз ичимликлар солинган музлаткичдан кока-кола шишаларини олиб, индамай, бирини Бевга таклиф этди. Бевни айна пайтда ташналик қийнади.

Полковник Лоурэнс кириб келганда, у қора шишани аҳмоқона тарзда ушлаганча турарди. Холдор қорачиқди, ўткир кўзлари билан Бевга юқоридан қараркан, Лоурэнснинг нигоҳлари уни бироз чўчитди.

– Расмиятчиликка фурсат йўқ, – деди озгина шотланд лаҳжаси сезилиб турган ўткир тенор овоз. – Бошланяпти. Менда тавсияномалар бор. Майор...

– Фолк... ер...нердан, – ўрнидан турди бақлажон рангли адъютант.

– Тушунишимча, сиз яхшигина таълим кўргансиз. Журналистик тажрибангиз борми?

– Бир йил университет журналини юритганман. Аммо, қулоқ солинг, сэр, мен истар эдимки...

– Сиз тайинлов шартларини билишни истардингиз ва ҳоказо. Вақт йўқ. Бугун кечқурун бирданига иккита иш ташлаш бор. Энг узоғи соат ўнга қадар барча янгиликлар босишга тайёр бўлиши лозим. Биз Грейт-Смит-стритга жўнашингизни хоҳлаймиз.

– Мен, озроқ чўчияпман...

– Чўчияпсиз?! Ҳа тушунарли. Унга пул бер, Редзван. Ундан кейин... ҳалиги, бирор бир аноним плаш ҳам. Такси ушланг. Ён дафтар ва қалам олинг. Рухсатингиз билан айтсам, сизда ҳеч вақо йўқ кўринади. Агар садоқатли ва интизомли бўлсангиз, ваъда бераманки, тез орада ҳамма нарсангиз бўлади.

Беш нафар адъютант ҳамроҳлигида полковник Лоурэнс катта қадамлар билан кўшни хонага кетди. Бев қовоқ солганча кола ичди.

– У доим шунақа, – кўзларини телетайпдан кўтармасдан деди қиз.

Бесси ҳамон овқатланар, аммо секинроқ кавшарди.

– Йўй ё'асдаи оо'нон, – чапиллаб гапирди у.

Араблар хайрихоҳлик билан қараб турардилар.

– Телевизор, – энди тўғри талаффуз билан гапирди Бесси.

– Кетишим керак. Полковник Лоурэнснинг топшириғи...

– У хавфсиз.

Ширинликлардан боши айланган Бесси нигоҳини кўтарди-ю, бироқ отасини танимаётгандек эди. Балки оппоқ шляпа ва плащда бўлгани учундир. Бир ўлчам катта бош кийимга ўхшаб кетадиган шляпа, аслида, енгил пўлатдан ишланган шлем эди. Бев эшикка йўналди ва дарвозабон ҳуштак чалиб, такси тўхтатди. Бев унга беш фунт узатди. Арабларга хос исрофгарчиликка мойил нигоҳлар билан швейцар қийшайди. Бев ярми бўшаб қолган кечки Лондон бўйлаб кетарди. Нефть баҳоси, машина нархлари. Гайд-парк бурчаги. Гросвенор-плейс. Такси ҳайдовчиси нималарнидир хиргойи қилиб борарди. Грейт-Смит-стрит бурчаги, олдинда – Вестминстер аббатлиги. Шубҳасиз, буюк масжид Муқаддас китоб Халқларининг Британия тармоғи томонидан қурилган кўҳна маъбаддан ҳар қандай жиҳат бўйича кам эмасди. Бев қадам товушларини эшитди. Ҳайдовчига ўн беш фунт узатаркан, қайтим шарт эмаслигини айтди.

Мана, унинг қаршисида – буюк зиддиятнинг ибтидоси.

Ғазабланган оломонни ожиз қиёфадаги полиция отряди зўрға ушлаб турарди. Отряд бўйлаб отлиқ полициячилар тақаларни тақиллатганча от йўрттирардилар. Прожекторлар батареялари юк

машиналарининг кузовларига ўрнатилган улкан генераторлардан қувват олмоқда. Ёруғликда одамлар ишлашмоқда. Нечта? Юзлабми? Кўпроқми? Юқорига кўтарилган кранлар қаттиқ ишлардилар: тумшуқларини қайтардилар; айланганча платформаларни кўтарардилар; улкан қисқичлар катта қурилиш блокларини назокат ила жойлаштирардилар. Бетон аралаштирувчи машиналар тўдаси барабанларни айлантирганча “ирилларди”. Алюминий шлем кийган ишчилар зиналардан қатнардилар. Электр кўтаргич ҳавозага бутун бир тоштарошлар бригадасини олиб чиқиб қўйди. Иш ташловчи оломон ғазаб билан штрейкбрехерлар манзилига ҳақорат ёғдирарди. Грейт-Смит-стритга томига овоз кучайтиргич ўрнатилган фургон етиб келди ва ундан овоз акс садо таратиб, янгради:

– Масжид қурилиши режа бўйича давом эттирилиши лозим. Бу супермаркет ёки кўп қаватли уй эмас. Бу Худога бағишланган ибодатгоҳ. Насронийлар, яҳудийлар, мусулмонлар эътиқод қиладиган, пайғамбарлари Иброҳим (а.с), Исо (а.с) ва Муҳаммад (с.а.в) ҳисобланган ягона Худога бағишланган эҳром бу. Қайтараман, қурилиш ишлари давом эттирилиши шарт. Қурувчилар касаба уюшмаси томонидан таклиф этилаётган янги нархлардан йигирма фунт кўпроқ таклиф этамиз. Эркин бўлинг, озод британиялик бўлинг, ўз ишингизни бажаринг. Бизга тажрибангиз, куч-ғайратингиз, чин ихлос билан ишга ёндашувингиз керак.

Телеканалдан келган гуруҳ иш ташловчиларнинг реакциясига ғарқ бўлди: ғазабдан тугилган мушталар, иккиланганча силанаётган дағал соқолли ияклар. Фургондан таралаётган овозга Жек Берлэпнинг овози эътироз билдирди. Жек Берлэп юк машинаси

кузовида овоз кучайтириш мосламасини кислород ниқоби каби юзига яқин олиб келганча ўтирарди.

– Бу тўнғизга қулоқ солманг, биродарлар. Бу капиталистларнинг эски найранги. Сизда ишлашдан бўйин товлаш учун ҳеч қандай кафолат, ҳеч қандай шартнома ва таъминот йўқ. Ҳой, сиз, тепадаги ҳароми штрейкбрехерлар, озгина ақлингизни ишлатинг! Бу жирканч ишни бас қилинг, сизлар бу палидларнинг қўлидаги қўғирчоқларсиз! Тамом бўлдингиз, ўз эркинлигингиздан маҳрум бўлдингиз, улар исталган пайтда сизни ишдан тепкилаб ҳайдашлари мумкин. Бу пуллар ярамас арабларники, уларнинг ифлос нефти орқасидан келган. Тамомсиз, биродарлар, аҳмоқ чўчқалар, ўзингиз лаънати ҳуқуқларингиздан воз кечдингиз.

– Ақлингиз овозига қулоқ тутдингизми? – фургондан жавоб келди. – Аниқроғи, мурасасизлик, ирқчилик ва шовинизм овозига. Ҳой, муслмонлар, сизни жирканч чўчқага тенглаштирганларини эшитдингизми? Сиз, насроний ва яҳудийлар, биродарларингизни ҳақоратлаб, уларга тупуришларига жим қараб турасизларми? Ахир, Худойингиз бир. Озод бўлинглар, занжирларни узинг, шайтон қутқусига учманг, сизни Худонинг марҳамати кутмоқда.

Иш ташловчилар тўдаси фургонни ағдаришга ҳаракат қилди. Уларни энди Жек Берлэп мурожаат қилаётган полициячилар тўхтатиб қолишди.

– Полициячилар, сиз ўз бурчингизни адо этмоқдасиз! Ўз биродарларингизга қарши борманг. Қонун қандай эканлигини яхши биласиз. Мен суд қарорлари, низомлар ҳақида эмас, меҳнат қонунлари тўғрисида гапиряпман. Сизлар ҳам ишчиларсиз. Ўз биродарларингизга қўшилинг. Бу ерда бизнинг қонунлар шафқатсизлик билан бузилапти, ахир. Бундай бўлишига йўл қўйманг...

Унинг овозини баланд мусиқа товуши босиб кетди. Бақрайган кўзлар ва ланг очилган оғизлар овоз келаётган манбани излай бошладилар. Овоз кучайтиргичлар? Лекин қаерда? Симфоник оркестр ҳамроҳлигидаги минг овозли хор, бунинг устига бир нечта пуфлама чолғулар!

*Онт ичарман, сенга, она юрт,
Устунсан заминий манфаатлардан
Сени деб яшашга этгум қасамёд...*

Асабий пишқираётган тойчоқ устидаги сержант рациядаги овозни яхшироқ эшитиш учун жиловни қаттиқроқ тортди. Эшитиб бўлгач, кутиб турган констеблга бош силкиди. Констебл уч маротаба қаттиқ ҳуштак чалди: “Ҳамма чиқсин!” Полиция иш ташлади. Жек Берлэп шахсий ғалабасини нишонлаганча, мусиқага ҳамоҳанг равишда “Ҳамду сано”ни куйлади. Касаба уюшмалари етакчилари энди ўзаро тил бириктирган кўринишади, – ўйлади Бев, – ва бу – яхлит синдикализмнинг муқаррар оқибати. Полициячилар отряди тарқалди. Шу ернинг ўзида улар шлемларини ечиб, пешоналаридаги терни артдилар. Овоз кучайтиргичлардан эса кўшиқ янграб турарди:

*Уриб турган ҳар қайноқ юрак,
Пайдо бўлган ҳар ёруғ фикр
Сен учундир, фақат сен учун!¹*

Иш ташловчилар гоҳ увиллашар, гоҳ чўзиб қичқирардилар. Уларнинг сафи муқаддас жой қурилаётган майдонга кириб келди. Мусиқа овози тинди. Кейин эса...

¹ В.Богораз таржимасидан олинди.

Грейт-Смит-стритга шахдам қадамлар билан лейтенант ва взвод демократи бошчилигидаги яшил формали кишилар взводи яқинлашиб келарди. Сафнинг ҳар икки томонидан мотоцикллар гуруҳи тириллар, биринчи взвод ортидан иккинчиси ҳам етиб келди. Наридан кетган полиция халақит беришга уринмади ҳам. Яшил кийимли одамларнинг қуроллари йўқ эди. Бироқ, колонналар янги отрядлар ҳосил қилиш учун ўзларига йўл очдилар. Шундагина Бев уларнинг бари яшил қўлқоп кийганлигини пайқайди. Тасодифий иш ташловчига баъзан йўналтирилаётган ўнг мушт негадир оғирроқ эди. Бўғиқ овоз билан жағларни синдирарди у. Зарбалардан бири бош суягига тегди ва иш ташловчи беўхшов қадам ташлаб, оёқлар остига йиқилди. Ҳа, албатта, кастет¹лар! Бев беҳузур бўла бошлади. Бурчақдан яна бир отряд бурилиб, икки сафга ажралди. Иккала кран ҳам тантанали равишда ўз ишларини давом эттирдилар: бири кўтарар, бири туширарди. Бетондан қайнаётган сули бўтқасидек буғ таралди. Қурувчилар қуришда давом этдилар.

15. ИНГЛИЗЛАРНИНГ КАТТА ДЎСТИ

– Қуроолланмаган эдилар, – деди полковник Лоурэнс. – Муҳими шу.

– Қуроолланишган эди, деяпман, – жавоб берди Бев. – Қурооллар ҳар доим ҳам ўқотар бўлавермайди. Сизнинг отрядларингиз зўравонлик қилди.

– Жиддий айблов, – деди полковник Лоурэнс. – Воқеани бор бўйича кўришга ҳаракат қилинг. Хўпми? – Унинг телефони жиринглади.

¹ Кастет – тўрт бармоқни ўтказиб ушлаш учун тўртта тешиги бўлган ясси металл асбоб, муштлашиш қуроли.

– Мумкин эмас, – жавоб берди Бев.

Полковник ғалабадан сармаст ҳолатда бурнини қоқди. Гўшакни олди. Эшитди. Табассум қилди. Ва деди:

– Сизнинг стенографистингиз? Яхши. Жаноб Жонс айтиб туради. – Ва Бев тарафга бурилди: – Телеканалларимиз бор. Улар очилгандан буён дурустроқ ишлаётганлари йўқ. Эртадан газета саккиз саҳифада чиқиши лозим. Ишга!

Бев тезда ўз мақола ва хабарларини импровизация қила бошлади. У ҳеч қачон газетачи бўлишни ўйламаганди. Бўлди: майда иш, пули каби.

– Бу менинг буйруқларимга хилоф эди, – деди полковник Лоурэнс, Бевни диққат билан тингларкан. – Ахир айтдим-ку: улар қуролсиз эди. Аҳамиятсиз. Майор Кэмпбон нима қилишни билади.

Миннатдорчилик билдириб, гўшакни қўйди.

– Цензура, шундайми? – қизиқсинди Бев. – “Британияликлар” ингиз унчалик ҳам озодга ўхшамайди.

– Озодликнинг асл моҳиятини, жаноб Жонс, сиз билан кейинроқ муҳокама қиламиз. Армиянинг мавжуд қоидаларига бўйсунишга ўз ихтиёрингиз билан рози бўлдингиз. Айтгандай, “жаноб” деб мурожаат этиш, бу вазиятда катта лейтенант унвонини назарда тутди. Ҳозирча сизга мақолани ишонсам бўладими? Телефондан айтиб туринг, майор Кэмпбон керакли қўшимчаларни киритади. У менинг услубимни яхши билади. Ҳозир эса кетишим керак.

У мудраётган адъютант Редзваннинг креслосини қимирлатди. Редзван чўчиб уйғонди.

– Ярадор шаҳарнинг ҳолидан хабар олиш керак.

Ойнага яқин келиб, зулмат чулғаган Лондонни кузатди. Лекин “Ал-Дорчестер”да чироқ ёнарди. Лампочкалар хира ёруғлик сочар, бироқ, тез орада ҳаммаси яхши бўлишига ваъда берарди: ертўлада

генераторларнинг узлуксиз ишлашини назорат қилаётган эдилар.

– Вазият оғир, ўзингиз биласиз... Тонггача оммавий иш ташлаш бошланади. Минг тўққиз юз йигирма олтинчи йилдан бери биринчи марта Британияда оммавий иш ташлаш. Аввалгиси ва ҳозиргиси ўртасидаги катта фарқни ёритишни унутманг. Ҳозир на алоқа воситалари, на қонун ва на тартиб бор. Йигирма олтинчи йилда ҳеч бўлмаса армия қасамёдига содиқ қолган, полиция ҳали касаба уюшмасига бирлашмаган эди. Ҳозир бизнинг ташкилот – минимал даражада ҳуқуқни муҳофаза қилиш функциясини амалга оширишга қодир ягона куч. Яна қайд этиб ўтингки, мабодо, БҚ етакчилари эс-хушини йиғиштириб олсалар, биз мамнуният билан уларни қабул қилишга тайёрмиз.

– Сиз жиддий гапиряпсизми, полковник? Сизнинг ташкилотингиз айнан БҚ соғлом фикр юриштишни истамагани учун ҳам мавжуд-ку. Иш ташлашлар тугашини истайсизми? Эсланг, ахир буни сиз ва сизнинг исломий хўжайинларингиз бошлашди.

– Бизнинг ташкилотимиз, бизнинг хўжайинларимиз. Эртага албатта содиқлик қасамёди қабул қилишингиз тўғрисида қайғурамыз.

Телефон жиринглади. Редзван гўшакни кўтарди. Унинг оғзи очилди, кўзлари хонасидан чиқай деди. Таҳликали бир кўринишда гўшакни полковникка узатди.

– Алло, – деди полковник. Унинг ҳам афт-ангори ўзгарди. – Аллоҳ таоло, – дея дуо ўқиди. – Ҳа. Ҳа, мен розиман. – Гўшакни кўяркан, надоматли алфозда Бевга қаради. – Тунгу Ник Ҳассанга суиқасд уюштиришибди, – деди у.

– Тунгу...

– Малайзиялик. Асли Брунейдан. Хеймаркетдаги Панисломий комиссияси раҳбари. Бу иш ташловчи оломоннинг янги ой ва юлдузли байроқ ҳилпираб турган биноларга ҳужум қилишдан бошқа юмуши йўқ. Ўйлайманки, бундан қочишнинг имкони ҳам йўқ. Шунчаки, бу қадар тез бошланади, дея ўйламаган эдим. Шармандали иркчилик, мурасасизлик, атеизм ҳақида нималардир қўшимча қилинг...

– Шошманг, – гапни бўлди Бев. – Уни қандай ўлдирishiбди?

– Бошига қўрғошинли қувур бўлаги билан уришган. Тунгку оломонни шаштидан тушириш учун мардларча унинг ичига ўзини урган. У нотик одам бўлиб, инглиз тилида жуда равон гапира оларди. Тунгкунинг шахсий сифатларини алоҳида эслаб ўтинг... – Полковникнинг бурун катаклари кенгайди.

– Сиз қандайдир хавфни сездингиз, шундайми? – сўради Бев. – Британия бу каби ҳаракатларга жавоб қайтаришга энди мўртлик қилади. Қуроли кучлар иш ташламоқда, НАТО иккиланыпти, блокка аъзо мамлакатлар нефть таъминотидан хавотирдалар. Араблар келишадими?

– Араблар аллақачон шу ерда, жаноб Жонс. Полковникнинг нигоҳи қўрқинчли нарсани ҳис қилгандек девордаги Катта Лондон харитасига қадалди. Жавоб зарбаси, жаноб Жонс. Сизнингча, муқаддас уруш ўрта асрларда қолиб кетганми?

– Қулоқ солинг, полковник, сэр. Сиз нимага эришмоқчисиз? Озод Англиягами ёки исломий Англиягами? Билишим керак. Сиз мени вақтинчалик вакилингиз этиб тайинлагансиз.

– Британияни сақлаб қолиш ва ушбу жароҳатлардан даволашнинг ягона йўли, жаноб Жонс – бу соф ва тўғри диний ақидаларни сиёсат даражасига кўтариш. Худога қайтиш. Бизни ким Худога олиб

боради? Насронийларми? Насронийлик Иккинчи Ватикан черкови томонидан йўқ қилиб бўлинган. Яҳудийларми? Улар озчилик. Ва аҳмоқона қабилавий худочаларига эгиладилар. Мен жуда секинлик билан исломга кирдим, жаноб Жонс. Йигирма йил Саудия Арабистонида Ҳазрати Олийлари кўшинларида ҳарбий маслаҳатчи бўлганман. Мана шу муддат давомида отамнинг эътиқоди – пресвитерианлик¹ни маҳкам тутдим. Кейин тушундимки, ислом ҳамма нарсани ўзида мужассам этгани ҳолда, кескир, хокисор ва ёрқинлигича қолар экан. Худди шамшир каби. Мен Англияда ислом инқилоби ҳақида эмас, одамлар онгига соф исломий тушунчаларни аста-секин сингдириш, ислом капитали ва маънавий қадриятларини жамият ҳаётига олиб кириш ҳақида ўйлаяпман. Аста-секин. Ишчилар пивоси борган сари заифлашиб боряпти, сабаби пиво заводларини бошқа шахслар орқали араблар тасарруф этадилар. Аҳмоқона Вольстед акти билан Америкада бошлангани сингари тўсатдан қуруқ қонунларни амалиётга татбиқ этиш мумкин эмас. Чўчқа гўшти борган сари қимматлашяпти, боиси бозордан уни топиш мушкул бўлиб қолди. Аммо, баъзида азиз онамдан мерос қайноқ шимолий африка қони менда жўш уриб, тез-тез ҳаракатлана бошлайман, шунда шотланд қони мени эҳтиёткорликка чақиради, *festina lente*. Бу ҳақда эртага гаплашамиз. Аммо ҳозир қинига солинган қиличдан қўрқяпман. – Унинг кўзларидан учкун сачрагандек бўлди. У нигоҳини Редзванга қаратди. – Ярадор шаҳар кутмоқда, – деди у. – Кетдик.

Икки қиз “Ал-Дорчестер”нинг қаеридадир кўчма қаравотларда озгина мизғиб олишга кетгани туфайли бир ўзи қолган Бев стулга ўзини ташлади-да,

¹ Пресвитерианлик – протестантликнинг оқимларидан бири, шунингдек, черков ташкилоти номи.

ҳомуза тортди. Қўлини бошининг орқасига қўйиб, ёзилажак мақоланинг муқаддимасини ўйлашга ҳаракат қилди. Шу пайт эшикни тақиллатишди. Эшик очилиб, озгин араб кириб келди: Савил-роу¹ тақдим этган бўғиқ кулранг костюмли, қўл соати ва энгларидаги тугма олтиндан, пойабзали – Гуччи.

– Жаноб Жонс? – сўради у ажойиб инглизча талаффузда.

– Хузур-ҳаловатдан маҳрум кўринаман...

Араб қаттиқ стулга назокат билан чўқди.

– Исми Абдул Ҳадир, – гап бошлади у. – Жаноби олийларининг шахсий котибиман. Жаноби олийлари кимлигини билишни истасангиз керак? Жавоб – у кишининг исми – шайх Ямалуддин Шараф ибн Ал-Маҳрум Ал-Ҳаджи Юсуф Али Саиффуддин. Сиз у киши билан аввалроқ чой ичиш шарафига муяссар бўлганингизни менга айтдилар. Бир нарса сўрамоқчи эдим: унинг паспорти борми?

Бев каловланиб қолди.

– Кимнинг? Нега? Ким ҳақида гапиряпсиз? Эй, Худойим! Бесси ҳақида бутунлай унутибман-ку! У ҳозир қаерда?

– Ухляяпти. Ўйлайманки, хурсанд. Теледастурларни томоша қилди. Қизингиз кўришни истаган дастурдан озгина вақт ўтгач иш ташлаш бошланди. Бесси жуда кўп овқатланди. Хурсанд ҳолда уйкута кетди. Жаноби олийлари эртага кетадилар. Айтганча, тун ярмидан ошди, бугун, деса ҳам бўлади. Агар у жаноби олийларининг жориялари сафига кирса, қизга паспорт керак бўлмайди. Лекин, жаноби олийлари демократия ва қонун устуворлиги тўғрисида доим қайғурадилар.

¹ Қимматбаҳо эркаклар либоси сотилувчи ателье жойлашган Лондондаги кўча.

– Айтмоқчисизски... – деди Бев. – Йўқ, мен шунчаки... Ўйлайманки, мен... Йўқ, унинг паспорти йўқ. Унда ҳеч қачон паспорт бўлмаган. Тушунтиринг, илтимос, – сўради у.

– Аввало, жаноби олийлари ҳақида гапирсам. Бугунги кунда у киши ИНИ президенти ҳисобланадилар. Бу жуда катта лавозим эканлиги сизга аён.

Бевнинг мияси ишламай қолди.

– ИНИ?!

– Ислом Нефть Иттифоқи. Шубҳасиз, араб тилида бу қисқартма бошқачароқ янграйди. Маълумингизки, жаноби олийларига тегишли ҳудудлар...

– Мени халос қилинг. Оллоҳ ва нефтли, жазирама ҳудудлар. Муаззинлар ва паранжилар ҳақида тинглашдан қутқаринг. Менга у, аслида, кўчма курсисидан қаерда ўтиришини-ю, ернинг фаввора каби тошаётган қонини қандай томоша қилишининг сира қизиғи йўқ. Келинг, исломнинг қаеридадир, деяқолайлик.

– “Исломнинг қаеридадир” жуда мос тушади. Шубҳасиз, курси тўғридан тўғри маънода кўчмайди.

– Жаноб Олийларингиз қизимдан нима истайди? Худо кўриб турибди унинг аҳволини.

– Аввал, Конкубинаж¹. Синов учун. Сўнг никоҳ. Жаноби олийларининг тўртта хотинлари бор ва бу қонун билан белгиланган рақам ҳисобланади. Шу боисдан ҳам никоҳ тузилгунга қадар синов муддати, деяпман. Сизнинг бунга эътирозингиз йўқми?

– Бу ҳақида Бесси нима дейди?

– Бесси қарши эмас. У бу сўзни билмайди ҳам. Қизнинг отасига бўйсунилган бошқа иложи йўқ. Бесси жаноби олийлари ҳақида жуда яхши фикр-

¹ Конкубинаж – қадимги Римда қуйи табақага мансуб аёлнинг эрақнинг уйида яшаши, аммо расмий никоҳ берадиган қонуний имтиёزلардан маҳрумлиги.

да. Сизга тушунарлироқ қилиб айтсам, у ҳеч қачон бундай... олижаноблик... ва сахийликни кўрмаган. Жаноби олийларининг Гавандаги видеоёзувлар тўп-ламини кўриш ҳам унга қизиқ бўлса керак. У кишининг ҳарамларида ғарб телекўрсатувлари жуда севиб томоша қилинади. Жаноби олийлари ислом дунёси мамлакатлари бўйлаб жуда кўп саёҳат қилдилар. Ғарб давлатлари бўйлаб ҳам, албатта. У киши жуда маърифатли ва нозик дид соҳиби ҳисобланадилар. Лондонга тез-тез ташриф буюришлари ҳақида айтмасам ҳам бўлади.

– Сиз Лондонни ислом оламининг бир қисми, деб ҳисоблайсиз шекилли?

– Бу шаҳар ислом оламининг тижорий пойтахти, жаноб Жонс. Имзолашингиз лозим бўлган ҳужжатларни тайёрлаб қўйдим. Араб ва инглиз тилларида. Сиз билан нонушта устида учрашишимиз мумкин. Хайриятки, бу ерда иш ташлашлар йўқ. Меҳмонхонани бемалол исломий ҳудуд, дейиш мумкин.

– Бу ишдан менга бирор манфаат борми? – кўрслик билан сўради Бев.

– Қизингиз жуда яхши яшайди, – жавоб берди Ал Ҳадир. – Унинг келажакдан кўнглингиз тўқ бўлади. Ўйлайманки, Англиянгиз қизни вояга етказиш учун унчалик ҳам яхши жой эмас. Қизингизни бозорга солинадиган буюм ҳисоблайсиз чоғи? Эслатиб ўтай, сиздан сеп беришни сўрамаяпмиз.

– Сиз Конкубинаж ҳақида гапирдингиз. Ахир, жазманлар-у ўйнашлар бозорга солинмайдими?

– Синов учун конкубинаж. Британияда бу камёб ҳодиса эмас, пул ҳақида эса, умуман гап бормаяпти. Никоҳ тузилишидан хотиржам бўлинг. Жаноби олийлари инглизларнинг катта дўсти.

– У ҳали гўдак-ку.

– Қизингиз ўн уч ёшда, жаноб Жонс.

Бев чуқур хўрсинди ва тўсатдан, ўзида ҳиссий кўтарилишни туйди. Худога ҳамд-у санолар бўлсин – у озод! Энди фақат ўз аравасинигина тортади.

– Агар бар ҳалиям очик бўлса, балки нишонлаш керакдир бу воқеани?

– Оммавий бар бу ерда аллақачон тугатилган, жаноб Жонс. Динимизда маст қилувчи ичимликлар ҳаром қилинган. Бошқа тарафдан, пастдаги хонамда спиртли ичимликларнинг етарлича захираси бор. Агар лозим топсангиз...

– Раҳмат, – жавоб берди Бев. – Лекин, ўйлаб қарасам, рад этишга мажбур эканман. Ишлашим керак. Аллоҳ ва Озод Британия номи ила.

– Ундай бўлса, сиз билан нонушта пайти учрашамиз. Сизнинг мафтункор қизингиз, ўзининг айтишига кўра, нонуштани сабрсизлик билан кутяпти. У “накник”ни яхши кўраркан... Йўқ, бу яхудийча ном. “Суту”, десак, тўғрироқ бўлади.

– Су... нима?

– Сосиска. Бу ғарб одамлари орасида кенг тарқалган ҳодиса. Шубҳасиз, у чўчка гўштини бошқа емайди, лекин фарқини сезмаса ҳам керак. Бугун оқшом ҳам сезмаган эди.

16. ОММАВИЙ ИШ ТАШЛАШ КУНДАЛИГИ

Биринчи кун

Чизвикдаги пойабзаллар учун мой ишлаб чиқарувчи “Олча ранги” фабрикасидан унча узоқ бўлмаган жойда иш ташловчиларнинг исломга нисбатан адовати қанчалик улкан эканлигига гувоҳ бўлдим. Мусулмонлар байроғи ўрнатилган учта “Бентли” Хитроуга қараб юрди. Биринчисида кўриқчилар,

ўртадагисида шайх жаноби олийлари, учинчисида эса – мен ва Бесси: ота ва қизга хайрлашиш учун имконият. Кортёж Девоншир-роудга қараб ҳаракатланаётган овоз кучайтиргичли икки фургонни ўтказиб юбориб тўхтади. Ўнлаб иш ташловчилар бизни тошбўрон қила бошладилар: “ювуқсиз араблар”, “тупурдим ҳаммангизга” каби қичқириқлар янграрди. Мен ва Бесси ўтирган машинанинг ойнасига дарз кетди, овозга қараганда, кузовга ҳам шикаст етганди. Бесси гўё телевизордаги зўравонлик сахнасига тушиб қолгандек қувончдан оғзини катта очиб ўтирарди. Биз эътибор бермай, Хитроуга қараб юришни давом эттирамиз, деб ўйлагандим, аммо, жаноби олийлари бундай қилмади. У араб тилида буйруқ берганча машинадан сакраб тушди. Эҳтимол, Ист-Энд қирғинининг жабрдийдаларидан бўлган икки нафар покстонлик ҳайдовчи 2-рақамли “Бентли” юкхонасидан автоматларни олиб, ўқлаганча, ўт очиш тўғрисидаги буйруқни ижро этишга шай туришди. Мен қичқирган кўйи машинадан тушдим: “Йўқ, йўқ, Худо ҳаққи керак эмас” ва ўқлар ёмғири остида қолишимга бир баҳя қолди. Оломон қўлидаги тошларни ташлаб, ўт очиш бошланмасдан, ҳар тарафга тирақайлаб қоча бошлади. Покистонликларнинг бири уларнинг ортидан икки ярд масофага югуриб бориб, кетма-кет ўқ ёғдирди. Ўқ бир одамнинг оёғига, яна бирининг кўкрагига тегди. Иккинчиси шу заҳотиёқ жон берди. Жаноби олийлари елка қисди: у қора кўзойнак таққан, лабида “данхилл” сигарети қистирилган мундштук бор эди. Автоматларни йиғиштириб, ярадор одам ва жасадни қолдирганча Хитроуга қараб юришни давом эттирдик. Бесси бу худди “Тримм Қонуни” ёки қандайдир бошқа телевизион сафсатада кўрсатилган воқеа каби бўлганлигини айтди. Кейин бугун оқшомда намоёиш этиладиган “Қизикар-

ли” шоуга улгуриш-улгурмаслиги ҳақида сўради. Қаёққа кетмоқда, умуман тушунмайди.

Хитроу, 3-терминал, ҳеч ким иш ташламаган ислом бурчаги. Машиналарни тўғри парвоз йўлагига қараб ҳайдашди. Шайх энди жетни кутиб, чилим чекмоқда. Аэропортда улкан авиалайнерлар ишсиз турар, минорада диспетчерлар йўқ, на божхоначилар, на паспорт назоратчилари бор эди. Бу ерга бутун бошли армия тўсиқларга учрамай қўниши мумкин эди. Қўрқувдан титроқ сездим ўзимда. 3-терминалда иккита араб самолёти турарди: ичида механиклар куймаланишар, яшил кийимли кишилар ёғоч яшикларни ортмоқдалар. Майор Латимер (мен у билан Тернхэм-Гринда танишган эдим; Престондаги топшириқ бекор қилинганди) ўз хипчини ва иккита юк машинаси билан шу ерда ҳозир экан. Унинг айтишича яшикларга қурол ортилган эди: “окогтлар”, “гадиблар”, “вихайенлар” ва яна инглизча “ёвуз марк IV лар”. Энди ҳақиқий армияга айланганимизни айтди. Агар ўша тўнғизлар бирор муаммо чиқаргудек бўлсалар, ўзларининг бошларига ҳам бало ёғилади. Шамол Бессининг юбкасини ёнбошига қадар кўтариб юборарди. Латимер аскарларга хос беадаблик билан танглайини тақиллатиб қўйди. Менинг қизим, дедим.

Мен жаноби олийларига, аниқроғи бўлажак куёвимга “Аллоҳу акбар” дедим ва бахти кулган (менимча, шундай) Бессини ўпиб қўйдим. Бесси: “қорним очди, дада”, деди. Бортда енгил нонушта берилади, Бесси”, дея уни овунтирмоқчи бўлдим. “Лекин мен ҳозир емоқчиман!” – қизимнинг сўнгги сўзлари шундай бўлди. Ойналари дарз кетган, пачоқланган 3-рақамли “Бентли”га қайтдим.

Жин ургур, умумий, мутлақ, оммавий иш ташлаш. Хабарларни йиққанча, айланиб юрардим. Ёмғир,

хамма ер ифлос, кўчаларда чиқиндилар тоғдек уюлиб ётибди. Аёллар супермаркетга кириш учун навбат талашмоқда, “Озод британияликлар” вазиятни назорат қилишга ҳаракат қилмоқда. Қизиқ, аммо иш ташловчилардан кимдир ёрдамлашяпти. Демак, умид бор. Касаба уюшмалари хўжайинларининг лаънати ақидалари эртами-кечми барҳам топиши, ишчилар ким, аслида, ким эканлигини виждонан ҳис этишлари аниқ. Кейинроқ, ойналари синган спиртли ичимликлар дўконига кўзим тушди: иш ташловчилар эмас, “Озод британияликлар” кўлларида шиша ушлаганча у ердан чиқиб келдилар. Капраллар аскарларни тартибга чақирар, бақирганча буйруқ берар, эвазига “тошингни тер” ва шу каби жавобларни олардилар. Аскарлар кастетларни кийишга киришдилар. Жуда хунук, аммо, ниҳоятда зарур. Грейт-Смит-стритдаги қурилиш давом этар, аммо ишчилар сменада эканликларидан, ортларида ғазабнок оломондан ҳимоя қилувчи қуроолланган взводлар турганлигидан унчалик ҳам мамнун эмасдилар. Бу қанча вақтга чўзиларкин? Янгиликларни тўплаб, мақола ёзишга киришаман: эҳтиёткор бўлишим, қурооллар ва зўравонлик ҳақида лом-мим демаслигим керак. Бир дунё банкноталар чўнтагимни қаппайтириб турибди. Қолипли нон 5 фунт туради. Стейк – 9.50. “Озод британияликлар новвойхонаси” мантиқан тўғри жой – Нонли кўчада қурилмоқда. Ал-Дорчестерда шахсий ётоқхонам ҳам бор.

Иккинчи кун

Жуда расво босилган, Вазирлар Маҳкамаси аъзоларининг факсимиле имзолари туширилган бюллетенлар юрибди. Унда ёзилишича, қурувчиларнинг йигирма соатлик иш ҳафтаси ва йигирма фунтлик

қўшимча маош тўғрисидаги талаблари қаноатлан-тирилади. Бу иш ташлаш баҳоналаридан халос бў-лиш учун. Кимсан буюк жаноб Петтигрюнинг ўзи эса, Грейт-Смит-стритдаги масжид қурилиши атро-фида овоз кучайтиргичли фургонларда гап сотиб ўтирарди. “Ўз биродарларингизга қўшилинг, ноқо-нуний муҳожирлар сафини тарк этинг, касаба уюш-масига қайтинг, бу ишингиз мамлакатни фалаж қилиб қўяди”. Қурилишдаги аллаким норози қиё-фада энсасини қашиди, сержант-бригадирлар эса қичқирганча ишлашни буюрдилар. Қай бири ёмон-роқ: сержантлар, катта-кичик офицерларни айбдор қилишми ёки цех бошлиқларининг буйруқларига қараб ҳаракатланишми? “Озод британияликлар” яхши тўлашадими? Ҳа, қурилишдаги аскарларнинг маоши 25 фунтга оширилганлиги тўғрисида эълон қилишди. Истамайгина айтилган “ура”.

Маҳсулотлар таъминоти билан боғлиқ муаммо-лар бошланди. Гарчи бу “Ал-Дорчестер” ва унинг лиқ тўла омборларига таъсир ўтказмаган бўлса-да, бино атрофи тиканли сим билан ўралиб, қирқ бе-шинчи колибри “шанцирлар” билан қуролланган соқчилар жойлаштирилди. Лоурэнс барча патрон-лар бўшлигини айтди. Лекин, мен ишонмайман. У мен мавжуд тартибга кўра қасамёд қабул этиб, ҳар-бий юрисдикцияга киришимни истаяпти, аммо мен ишим кўплигини баҳона қилиб, буни ортга суриб келяпман. Марказий Лондон муфтийси, деб ўзини таништирган қандайдир Саид Умар офисга “Озод британияликлар” да чоп этиш учун эълон кўтариб келди. Пол Л. менга таржима қилиб турди. Эълон-нинг қисқача мазмуни: Инглизлар шу нарсани ан-гашлари лозимки, масжид қуриш – ҳар қандай дунёвий қонун ва ҳужжатлардан баланд, муқаддас иш. Гарчи, географик ва топографик нуқтаи назар-

дан масжид қурилайётган жой Британия замини ҳисобланса-да, аммо диний ва ахлоқий қадриятларга кўра – бу исломий, пок жой; мусулмон оламига ваъда берилганки, Буюк Лондон масжиди бутун Ғарбнинг энг улкан исломий ибодатгоҳи сифатида қад ростлайди ва Шаввол¹ ойининг биринчи кунинда катта тантаналар билан очилади. Ваъда бажарилиши лозим, иш ташлашлар ва саноатдаги тортишувлар – беҳуда ҳаракатлар; Британия халқи ва ҳукумат аъзолари шуни билишлари лозимки, ислом раҳнамолари ҳар қандай тартибсизлик ва уларни оқловчи баҳоналарга тоқат қила олмайдилар. “Ал-Дорчестер” дан қайтишда Саид Умарнинг машинасини тош ва чиқиндилар билан “ўққа тутишди”.

Тўппонча, таёқ, оғир гавронлар билан қуроолланган кичик патруллар мунтазам бўлмаса-да, назоратни амалга ошириб турардилар. Уларнинг бари мусулмонлар: покистонликлар, Шимолий Хитойдан келганлар, янги динга кирган англосаксонлар ва аёллар ҳам. Арабларнинг “Озод британияликлар” билан ҳеч қандай умумийликлари йўқ, улар мусулмон дўконлари, тураржойлари ва албатта масжидларни ҳимоя қилмоқдалар. Локхидс казармаларидаги пиёдалар отряди армия цех бошлиқларининг буйруғига хилоф равишда Ист-Энд кўчасида жойлашган қуроол омборини бузиб, ўқотар қуроолларни олдилар. У ерда кўнгилли равишда вақтинчалик кўча новвойхоналари учун ун тарқатишга ҳаракат қилишди.

Электр йўқ, шамнинг бир донаси ўн фунтга чиқиб кетди. Кўплаб жиҳозлар – мебеллар, дўкон пештахталари ва ҳоказолар кўчаларда гулхан ёқиш учун вайрон қилинди. Бугун ҳамма ёқ музлаган. Лой. Одамлар сирпаниб кетиб, уст-бошлари кир бўляпти.

¹ Мусулмонлар тақвимида Рамазондан кейинги, Рамазон ҳайити байрами нишонланадиган ой.

“Ал-Дорчестер” даги “Озод британияликлар” сафидаги қўриқчи тойиб, орқаси билан йиқилди. Қуроли тасодифан отилиб кетди. Бир аёл яраланди ва у БҚ пэр¹ининг рафикаси леди Белчер бўлиб чиқди. Дўзахий сурон. Миш-мишларга қараганда Бирмингем кўчаларида танклар юрибди. Қурол-яроғлар албатта Хитроу ва аэропортлар орқали етказиб бериляпти. Бошқа провинциялардан қотиллик, тартибсизликлар, газ қувурларининг кесилиши, портлашлар ва қувурларда сувларнинг музлаганлиги ҳақидаги хабарлардан бўлак янгилик ололмаёпман. Полк Л. билан қайноқ тортишув бўлди. Қўриқчи қуролидаги патронлар бўш бўлганлиги ҳақида айтган чўпчаги туфайли бошланди ҳаммаси. Айтдики, зўравонликни ёқламайман, лекин вазиятни ўзингиз кўриб турибсиз; биласиз-ку, масжид масаласидаги ўзаро келишув ақлга сиғмайди. Унга дедим: иш ташлашни тугатиш сиз ва хўжайинларингиз қўлида. Ким бўлишларидан қатъи назар, “Озод британияликлар” сафидаги штрейкбрехерларга марҳамат кўрсатиб, касаба уюшмасидан жой олишларига йўл беринг. У эса демак, сизнинг нуқтаи назарингиз шундай? Ўзгарибсиз, Аллоҳга қасамки, ўзгарибсиз, деди. Унчалик эмас, дея жавоб бердим. Мен доим ўз-ўзини ҳимоя қилиш учунгина бирлашиш тарафдориман. Охир-оқибатда мен тарихчиман ва жаҳолатга қаршиман. “Келишувга ҳеч қандай умид йўқ. Ислом раҳнамолари касаба уюшмаларининг ишчи кучига мурасасизлар. Инглиз касаба уюшмалари раҳбарларининг фикрини ўзгартириш лозим. Керак бўлса қурол билан. Бўлаётган воқеалар менга умуман ёқмаяпти”, – деди у.

¹ Пэр – Англия ва Францияда дворянлик унвони ва шу унвон эгаси бўлган шахс.

Пиккадиллида ғалати ҳодиса рўй берди. Девлиннинг ўғли, Рамзий Ишчи Биллнинг модели (худди плакатдаги каби кийинганди) Эрос ҳайкали ёнига келди-да, совуққа қарамай қип-яланғоч бўлиб олиб, бақирганча гейларга хос рақсларни ижро эта бошлади: “Ишчиларни зўрланг! Ишчилар, сизларни зўрлашлари учун яқинроқ келинглар!” Бутун шаҳар бўйлаб Рамзий Ишчи Билл тасвири туширилган лавҳаларни йиртиб ташлашмоқда. Кўчада мен билан тўқнашиб кетган қандайдир аёл, Дарлингтонга боришга ёрдам сўради. Айтишича, у ерда даҳшатли ҳодисалар бўлаётганмиш, боришга пули йўқ эмиш. У ерда эндигина турмушга чиққан қизи бўлиб, бечорадан қаттиқ ташвишда эканлигини айтди. Аёлга Кроуфорд-Мэнорга тоза, аммо имзоланган йўл варақасини бердим. У миннатдорчилик билдириб, сал қолса тиз чўкарди. Қандай бемаънилик: Лимингтондан у ёғига шимолга ҳеч қандай поезд йўқ, ҳатто “Озод британияликлар” машинистлари ишлашда давом этаётган бўлсалар ҳам. Варақа барибир ҳеч қандай наф келтирмайди. Аммо, Қироллик темир-йўл маъмурияти томонидан чиқарилган барча нарсага қироллик герби туширилган (худди варақада бўлганидек) – ақл-заковат ва барқарорлик рамзи. Балки, бояқишга бир куни асқотар.

Куминлар анча олдин Махфий университет ҳақида айтиб берганлари ёдимга тушди. Бугун вайронага айланган ва тамоман бўм-бўш супермаркетда шундай маърузалардан бирининг гувоҳи бўлдим. Диққат билан тинглаётган тўдага лотин адабиётидан маъруза ўқиларди. Штрейкбрехерлар таълимига, схоластик сотқинларга қарши, иш ташлаган ўрта мактаб ўқитувчилари ҳам шу ерда эдилар. Махфий университет талабалари эса зўравонлик қилмадилар. Бу нега керак? Қизиқмаса ҳам инсонни Верги-

лий ва Гораційни тинглашдек асосий ҳуқуқлари ҳимоя қилиниши лозим. *Gesta sanguinaria*¹.

Учинчи кун

Ҳатто заиф бўлса-да, ҳукумат ҳам йўқлиги энди аён бўлиб қолди. Кеча радиода бош вазир жаноб Шин чиқиш қилиб, “Озод британияликлар” ва иш ташловчиларни ўз қарорларини ўзгартиришга, ислом раҳнамоларини ақидапарастликка берилмасликка, БҚни мўътадилроқ бўлишга чақирди. Бутун эса вазир жанобларининг истеъфога чиққанлиги, қирол янги ҳукумат тузишни кимгадир ишониб топшириш ҳақида ўйламаётганлиги маълум бўлди. Бу шу нарсадан далолатки, бизда ҳеч қачон кучли ҳукумат бўлмаган. Амалдорлар машина сингари БҚ истаган қарор ва фармонларнигина чиқариб, умрларини ўтказган эканлар. Конституциявий нуқтаи назардан олиб қаралса, вазият қизиқ. Монархнинг мамлакатни ҳукуматсиз қолдиришга ҳуқуқи бормикан? Анъанага биноан, қирол парламентда кўпчилик ўринга эга бўлган партиядан кимнидир истеъфога чиқаётган бош вазирнинг тавсиясига кўра тайинлаши керак. Бу мавжуд қарталарни қайта чийлашга ўхшайди. Монархияни йўқ қилишнинг навбатдаги босқичи ва жаноб Петтигрюнинг номзодини давлат бошлиғи сифатида (ижро этувчи ёки вақтинчалик) илгари суриш жараёни рўй бераётганмикан? Бу Конституциянинг интиҳосими?

Кўчаларда, айниқса, Грейт-Смит-стритдаги қурилиш атрофи ва Бирлашган араб миллатлари элчи-хонаси ёнида араблар Буюк Британияни тарк этишларини талаб қилиб, намоёнлар ўтказиляпти. “Йўқолсин, лаънати араблар” каби чақириқлар

¹ *Gesta sanguinaria* – Қонли ишлар (лот.).

янграмоқда. Ирқий ихтилоф кичик доирада. Аммо, бу катталашиши мумкин. “Озод британияликлар” очикдан очик қурол ишлатишга ўтдилар. Бирмингем кўчаларини эгалаб олган танклар ҳақидаги миш-мишлар уйдирма бўлиб чиқди. Улар иккинчи жаҳон уруши давридаги унчалик ҳам катта бўлмаган бронетранспортёрлар эди. “Ал-Дорчестер” да озик-овқат захираси тугаб боряпти.

Шарқий қирғоққа араб самолётлари ёки ҳеч бўлмаганда қиш қуёши нурларида ярқираб кўринаётган, янги ой ва юлдуз тасвири учоқлар қўнишга уринганлиги, бироқ, НАТО кучлари уларни ҳайдаб юборганлиги ҳақида турли афсоналар юрибди. Ажойиб, а? Бомбардимончилар? Ёки ҳарбий-ҳаво десанти транспортимикан? Бундай бемаъниликка ишонмайман.

Тўртинчи кун

Очлик, тартибсизлик, бадбўй ҳид таратаётган ахлат уюмлари, синиб ётган шиша ва ойналар, кесилган сув ва газ қувурлари, ифлосланган сув ҳамда газ портлашидан сақланиш тўғрисидаги норасмий огоҳлантиришлар ҳамма ёқни қамраб олган. “Озод британияликлар” орасида норозилик авж ола бошлади. Бугун тўловлар куни. ОБ марказлардаги майдонларда соат 9.00 да йиғилиш лозим. Тўловларга мораторий¹ эълон қилинди. Нақд пул етишмаяпти. “Ал-Дорчестер”нинг баллар учун мўлжалланган залида конференция ўтказилди. Оксфорд университетида инглиз тилида чиқиш қилган араб лидери (Шайх Исо Таъала – исмининг ўзиёқ ким сўзга чиққанлиги тўғрисида шубҳа туғдиради) иш ташлаш оқибатида карахт аҳволга келган ғазабнок Буюк Британияда арабларга нисбатан адоват ҳақида сўзлади.

¹ Мораторий – тўлов муддатини узайтириш.

Унинг айтишича, Ислом ўзининг узоқ асрлик тарихида бундай тўсиқларга кўп дуч келган. Араблар кетиш ҳақида ўйламаяптилар. Араб пулларининг каттагина қисми Англия учун сарфланди. Шайх (албатта қора кўзойнақда, лабида данҳилл мундштукига қистирилган сигарет, қўнғир костюмли мулозим гугурт келтирмоқда) гўё ўзида эмасди. “Озод британияликлар”нинг каттаконлари, араблар, балки БҚ ёки парламент аъзолари, балки катта лавозимли давлат амалдорлари ҳисобланган номаълум жаноблар ўртасидаги мунозарадан, жиддий тарзда Пайғамбарнинг кофирлар юртида ислом байроғини ҳилпиратиш ҳақидаги даъватига кўра, панисломий инқилоб, султон, халифа ёки президент ҳокимиятининг ўрнатилиши ҳақида муҳокама бораётгандек таассурот қолдирди менда. Америка картеллари тарафида бўлган оппозиция Буюк Британияга нисбатан молиявий қизиқишнинг пасайиши мумкинлигидан хавфсираётганди. Мен тушунмаган ЛМОЭ ҳақида жуда узоқ суҳбатлашишди. Қисқартма Ла-Маншдаги Ороллар Эксперименти деган маънони англатиши кейинроқ аён бўлди. Ишонгим келмайди. Эшитган қулоқларимга ишонмайман.

Маълум бўлишича, Саудия Арабистони маблағлари эвазига Оранж ва Авиньонда тўпланган Франгий забонли Жазоир армияси бир неча ойлар муқаддам Олдерни ва Сарк ороллари истило қилган. Цензура туфайли на Франция, на Англия оммавий ахборот воситаларида мазкур маълумот сиздирилган. Шариат қонунлари жорий этилган, барлар ёпиб ташланган, шароб ва пиво бочкалари кўчага улоқтирилган (олтин суюқлик кўпирганча канализацияга оқди), чўчка гўшти, у аралашган маҳсулотларга тақиқ жорий этилган, катта черковлар масжидларга айлантирилган Норманн ороллари аҳолиси ичида

адоват кучайган. Олтин рангли суюқлик қон билан бирга оққан. Хуллас... менинг тушим! Умумий манзара: эксперимент инқирозга учради. Зўравонлик билан сингдириш фойда бермади. Ноқулай ҳолатда қолган Француз ҳукумати вазиятни юмшатиш учун маҳаллий муниципалитетлар Олдерни ва Саркка нисбатан чора қўлади. Ё, Тангрим! Биз қанчалик оз биламиз! Бизга қанчалик оз гапларни айтмоқдалар! Мамлакатимизда исломнинг жорий этилиши эҳтимолдан узоқ эмасга ўхшайди. Festina lente.

Бешинчи кун

Полк Л. билан жирканч ва кўнгилсиз воқеа рўй берди. Масжид қурилишида ишлаётган беш-олти киши кетишга қарор қиладилар. Марш билан баракларга кириб-чиқиш, мунтазам босимлар, сўкиш ва ҳақоратлардан тамоман тўйгандилар. Улар “Озод британияликлар”ни тарк этиб, қурувчилар касаба уюшмасига қайтишни истайдилар. Махсус кучлар ёрдами билан уларни олиб кетишади. Шу билан шўрликларни бошқа ҳеч ким кўрмаган. Уларга нима бўлганлиги ҳақида сўрадим. Полк Л. ҳаммасини биларди, аммо, менга айтишни рад этди. Ҳарбий интизомга риоя қилмаганларни жазолаш, ҳар бир армияда бор, деди у. Қандай тартиб-қоидалар жорий қилинган армиянгизда? Билишни истагандим, лекин ҳамон саволимга жавоб йўқ. “Бу муҳим эмас”, – жавоб берди у. Қоидабузарлар жазоланди. Кўзғолонларга йўл қўйилмайди. Отувми? Уларни отиб ташлашдими? Йўқ, албатта, йўқ. Биз ўзимизникиларни отмаймиз. Бироқ, айтганимдек, улар биздан эмасди. Шунчаки пул учун сафимизга қўшилишган. Айтинг ахир, мен билишни истайман. Сизда билиш ҳуқуқи йўқ. Қасамёд қиладиган вақтингиз етди. Айт-

магунингизча тинч қўймайман, жин урсин лаънати қасамёдингизни. Менинг олдимда сўкинманг, лейтенант Жонс. Ва ҳоказо ва ҳоказо.

Аста яширинишга қарор қилдим. Балки қароқчилар сафига қўшиларман ёки қайсидар Махфий университетда тарихдан маъруза ўқирман. Қандайдир чалкашлик, тушунарсиз зиддиятлар ҳукмрон ва улар чегара билмайди. Озгина бўлса ҳам инсоний тартибларни тиклаш мақсадида “Озод британияликлар” (аввал ҳарбий либосни эскирган фуқаро кийимига алмаштириб) иш ташловчилар билан эркин мулоқот қила бошладилар. Кўплаб иш ташловчилар яна ишга қайтишни исташмоқда. Одамлар ширин гўшт бўлаги, пиво ва хотиржам телевизорли оқшомларни соғинишяпти. Касаба уюшмасининг овоз кучайтиргичлари ўрнатилган юк машиналари (бензин камлиги боис улар жуда кам) қичқиришда давом этмоқда. Лекин, шубҳасиз уларга қараб “Ура”, деб қичқириб қўймоқдалар. Масжид қурувчилари калтак остида ишляяптилар. Уларнинг бригадирлари – тўппончалар билан қуролланган, тез-тез тўқмоқ ишлатиб турадиган аксарият сержантлар. Бу худди бутун танангни эгаллаб олаётган саратон ўсмасига ўхшайди. Ундан тезроқ қутулиш керак. Лекин қандай?

17. ҲАЗРАТИ ОЛИЙЛАРИ

Оммавий иш ташлашнинг ўн учинчи оқшоми, ёнғинлар кечасига айланиб кетди. Стрэндаги баланд ва ингичка бинонинг (бино шу қадар ингичка эдики, араблар уни “Мибрад азайр” – “Тирноқ эгови” деб аташарди) Пайғамбар ўғиллари томонидан барпо этилиб, ислом поп-маданиятига тортиқ қилинганлигига ишонганлар иншоотнинг ҳайратомуз

тарзда вайронага эврилиб бораётганлигига гувоҳ бўлдилар. Кўпчилик “Озод британияликлар” ортида нима учун араб пуллари турганлигини тушуниб етди. Араблар мана шундай суронли даврларда мамлакатда қолган мулкларини ҳимоя қилиш ва мустақамлашга қодир, синдикализм таъсиридан холи ташкилотга эга бўлишни истаган эдилар. Албатта, ёнғин хавфсизлиги ходимлари иш ташлашни тўхтатмадилар, аммо, оловга қарши курашмоқчи бўлганларга ўзларига ҳаддан ошиқ эркинлик бериб юборганлари ҳақида жавраганча ўт ўчириш жиҳозларини тақдим этдилар. “Озод британияликлар” ёнғинни бартараф этиш учун оёқларини қўлга олиб югурдилар. Тун ярмига яқинлашиб, олов авжига чиққан паллада, номаълум манбадан чиққан яна бир ёнғин маошларни тўлаш ва пулларни сақлаш мақсадида кўчага қурилган кичик иншоотларни ҳам домига тортиб, пулларнинг катта қисми ёниб кетди. Гарчи маҳоратлари ошиб қолмаган бўлса-да, бундан кўнгилли ўт ўчирувчиларнинг ғайратига ғайрат қўшилди.

Шаксиз, бу ҳодисаларда Ирландия республикачилар армиясининг қўли бор эди. Аммо, бу тўда норозилар илгари сурган мантиққа зид равишда бомбардимончиларни юборганми? Оммавий иш ташлашнинг ўн учинчи кечасида содир бўлган ёнғинлар ерда пайдо бўлган, бироқ тонги 2.35 да бошланган, Темзадаги док¹лар, қуруқ юк ташишга ихтисослашган кемаларнинг қулини кўкка совурган ёнғиннинг манбаси осмонда эди. Мутахассисларнинг фикрича, тарих фақатгина битта ирландиялик учувчини (Уильям Батлер Йейтснинг машҳур поэмасида қаламга олинган) билади. ИРА асосан қуруқлик қўшинларидан иборат ва улар бомбардимончи

¹ Док – кемалар тузатиладиган корхона.

самолётлар харид қилиш ёки ижарага олиш учун пулни қаердан топишарди?

Оммавий иш ташлашнинг ўн бешинчи кун тонгида сабр косаси тўлган лондонликлар кўзга кўринмас кўғирчоқ раҳбарга мурожаат қилиш учун Трафальгар майдонига тўпланишди. Бу ерда ўз норозиликларини анъанавий тарзда изҳор этиб, қийинчиликлари, қайғу-ҳасратлари тўғрисида вайсардилар. Ҳар ҳолда, у ёки бу раҳбарнинг далда ва тасалли берувчи сўзларини эшитишлари мумкин. Тўртта шер ёнбошлаганча ўз хаёл ва фикрларига ғарқ бўлган, юқорида эса бир кўзли, бир қўлли (айрим беводобларнинг айтишича, бир думбали) буюк денгиз муҳорабаси қаҳрамони совутилган “Пуйи-Фюме”ни эслатувчи тонги салқин ҳаводан тўйиб симираётган каби турарди. Бев ҳорғин, эзилган, тузалаётган (бу ерда “тузалаётган” сўзини ишлатиш ўринлимикин?) оломоннинг ғала-ғовурига ғарқ бўлиб, бир чеккада ўтирарди. Оломон бир-бирини итарар, туртар, сабр-тоқат билан вайсарди. Аммо, нималардандир умидвор эди ҳам. Ҳали ҳеч ким устунга тирмашиб чиқмаётганди. Аслини олганда, расмий бирор бир нарсадан ҳеч кимнинг хабари йўқ. Бир неча кун давомида Трафальгар майдонида ўтказилажак норозилик намойиши ҳақида миш-мишлар юрди. Лекин улар – миш-миш холос. Майдон бурчакларига ўрнатилган овоз кучайтиргичлар ҳайқиришарди. Бомбардимончи қўшин учун ажойиб нишон, ўйлади Бев. Аммо, осмон тиниқ ва бўм-бўш эди. Оломон орасида Бевнинг кўзи жаноб Петтигрю ва у билан бирга келган икки нафар барваста касаба уюшмалари лидерларига тушди. Буларга минбарга чиқиб, бирор нарса ҳақида ваъз ўқишга нима халал бераётган экан? Ҳамма кутарди. Осмонни тўлдирган кабутарлар ахлатлари билан лондонликларни

кулгили тарзда бомбардимон қилар, қўнишга жой излаб, беҳуда айланиб учардилар. Қайсидир ўткир кўз одам ҳаво милтиғини пайқагач, масхараомуз ва кинояли “ура” товушлари эшитилди. Аммо орада шўрлик қушларни тинч қўйишни сўраб норози тўнғиллаганлар ҳам бор эди. Шивирлашлар ўрнини шовқин эгаллади. Узоқ кутилган ва ҳайратга йўғрилган шовқин эди бу. Пэлл-Мэлл тарафдан яқинлашиб келаётган автоуловлар кортежи кўзга чалинди. Баъзи бир абжир лондонликлар яхшироқ кўриш учун постамент устига сакрадилар.

Кимдир бақирди:

– Қирол!

Ҳамма кулди, ҳеч ким ишонмади. Бироқ аввал кимдир, тез орада ҳамма бунга ишонди ва “ура” қичқириқлари ҳар ёқни босиб кетди. Бевнинг ёнидаги қандайдир тарбиясиз болалар куйлай бошлашди:

Тангрим, асра қиролни

Айниган пишлоғу, сельд балигидан,

Электр узилишидан сақлагин уни.

Асра, эй, Тангрим...

Қирол гвардияси ва лимузинлари майдонга оҳиста кирар, уларнинг ортидан диққатга сазовор жиҳати бўлмаган фургон келарди. Аввал фургон эшиклари очилиб, “ҚК III” монограммали комбинезон кийган техник ходимлар сакраб тушишди. Бу қурғурлар нега бошқалар каби иш ташлашмаган экан? Ахир улар қиролга хизмат қилишади. Мумкин эмас. Мабодо иш ташлагудек бўлсалар, бошлари кетади. Кабеллар ерда илондек ҳаракатланишарди. Қироллик лимузини эшиклари очилиб, ундан Ҳазрати Олийлари, қирол Карл III тушиб келди. Тантанали маросимларга мўлжалланган костюм кийган

мўйловли ва хушбичим одамлар уни минбаргача кузатиб бордилар. Жунли қўлқоп кийган қўллари-га микрофон тутқаздилар. Ҳазрати олийлари матрослар куртқасини эслатиб юборувчи икки бортли пальтода эди. “Ура” ва “йўқолсин” ҳайқириқлари эшитилди. Қирол табассум қилди. Қулоқлари совуқдан пушти рангга кириб қолганди. Гапира бошлаган пайтда ҳамманинг диққати қиролга қаратилди:

– Ҳозир қилаётган ишим балки қонунга хилофдир, аммо охирги пайтлар барчамиз озгина қонун чегараларини бузиб ўтдик. Яъни бу ерда туриб гапириш учун менинг Конституциявий ҳуқуқим йўқ. Айтмоқчиманки, монархлар фақатгина рамзий жиҳатдан давлат бошлиғи ҳисобланадилар ва ҳукумат лозим кўрган нарсалар ҳақидагина сўзлашлари мумкин. Муаммо шундаки, айна пайтда бизда ҳукуматнинг ўзи йўқ. Орангиздан кимдир ҳукуматни кўрдими? Бугун тонгда каравот тагига қарадим ва ҳеч қандай ҳукуматга кўзим тушмади.

“Бундай қилмаслиги керак эди, – деб ўйлади Бев. – Оломонни қулдирмаслик керак эди. Қачон биз – аҳмоқ инглизлар ҳодисаларни жиддий қабул қилишни ўрганар эканмиз?”

– Модомики, ҳукумат йўқ экан, – давом этди қирол, – ва Конституцияга биноан давлат бошлиғи эканман, қарор қилдим: бу ерга келиб, икки оғиз гап айтишни лозим деб топдим. Барибир, ҳозир ҳеч ким ишламаяпти ва ўйлайманки, мен учун вақт ажрата оласиз. Кўп гапирмоқчи ҳам эмасман. Лекин бир гапни аниқ айтишим керак, яъни сарой шифокори сэр Мальколм Мактагарт ярамас штрейкбрехер. Бугун тонгда тиббиёт ходимлари касаба уюшмаси цех бошлиқларининг буйруқларига хилоф равишда ишга қайтди. Мен ундан илтимос қилдим. Мажбур бўлдим. Тушунинг, рафиқам, яъни қироличанинг

кўзи ёрияпти. Биз чақалоққа Билл деб исм кўймоқчимиз.

Одамлар маъқуллаган бўлиб ғала-ғовур кўтаришди. Бевнинг ёнгинасида турган, катта кўзойнак таққан ияклари ҳам катта одамча қичқирди:

– Чекимизга яна бир лаънати оғизни боқиш туншаркан-да!

– Мана, шуларни айтмоқчи эдим. Содиклик ва... ҳалиги... холислик учун ташаккур... нима демоқчи эканлигимни тушундингиз, чамамда. Кечирасизлар, бу лаънати ахлат (ИЗни назарда тутиб) менинг французчамда жуда кўп вақтни оляпти. Ўйлайманки, ҳамма ўз ишига қайтадиган вақт етди.

“Ура” ҳайқириқлари ва кинояли масхаралар.

– Мен флот, армия ва ҳарбий-ҳаво кучларидан шунчаки илтимос қилмайман, уларга буюраман. Агар менинг бош кўмондон бўлишимни истамасалар, ўзларини қирол фалончиси ёки қирол пистончиси деб аташни бас қилсинлар. Кўрамиз, бунга нима дейишар экан. Чунки эс-хушларини йиғиштириб, юрт ҳимоясига қайтишмаса, кейин кеч бўлади. Оғир тўлов тўлашга тўғри келиши мумкин. Айтмоқчиманки, ўтган кечаси ва учинчи куни нималар рўй берганига бир қаранг. Бутун бошли мамлакат дарвозалари ҳамма учун очик қолди. Истаган нарсангни ол. Букингем саройида ўтирганларнинг ҳаммаси ҳам телбалар эмас. Кимларнингдир рўй бераётган ҳодисаларга фаҳми етяпти. Масалан, қирғоқларимизга яқин кезиб юрган улкан жанговар кемалар воқеасини олайлик. Улар пайғамбар ўғилларига тегишли эмас десам, менга ишонинг. Кромартидан унча узоқ бўлмаган жойда транспорт самолётини кўришган ва унинг бортида ҳеч қандай араблар бўлмаган. Бу самолёт ва кемаларнинг эгалари кимлигини барчангиз биласиз. Йўқ, улар Ирландия республикачилар армиясига мутлақо

алоқадор эмас. Америкалик дўстларимиз НАТО шартномасида назарда тутилган мажбуриятларига асосан бизни қутқариш ва душман ўтақасини ёриш учун келишади, деб ўйламанглар ҳам. Катта Америка бизнеси мамлакатимизга сармоя киритди. Бу, янкиларда пул даҳшатли даражада кўплигини англатади. Аммо америкаликлар алоқа қилишни истамаётган, улар учун жуда фойдали бўлган давлат бор. Жуда фойдали. Гап фуқаролари иш ташламаётган дунёдаги кам сонли юртлардан бири ҳақида борапти.

Олқишлар, “ура” деб қичқиришлар, масхаралаб кулишлар.

– Истардимки, мовий костюм ва хаки кийган йигитлар ўрниларидан сакраб туриб “Уларни бизга қўйиб беринг!!!” деб қичқирсалар-у, ўз ишларини бажарсалар. Ҳаммамиз шаҳарда қандайдир армия кезиб юрганлигидан хабардормиз, лекин, раҳмат, бизга ҳеч қандай хусусий армиянинг кераги йўқ. Шундай экан, айтишдан бошлаб ушбу ташкилот тугатилади ҳамда унга алоқадор барчага қуролларини яқин орада жойлашган полиция бўлимига топширишларини буюрамиз. Бу нима дегани? Мана шу минбардан тушишим билан жасур боббиларимиз ўз иш жойларига қайтганликларини кўришни истаيمان. Илгари Колониялар ишлари вазирлиги жойлашган Грейт-Смит-стритда қурилаётган масжид масаласига келсак, ҳозирдан эътиборан, қурилиш ва унинг атрофидаги ҳар қандай масала билан касаба уюшмалари шуғулланади. Кеча араб дўстларимиз билан тушлик қилдим. Тушликка қўйни бутунлигича тортишди ва кўзларини менга беришди. Айтишларича, бу уларда жуда танқис таом ҳисобланаркан. Мазали... очиғини айтганда, унчалик эмас. Араблар чалғиган вақтда мен уларни чўнтагимга солдим. Ҳали ҳам бўлса керак улар... Лекин бу

муҳим эмас. Гап шундаки, балки масжид муқаддас жойдир, бироқ ҳозир у ғишт ва қоричмадан иборат бўлган нарса. Ва супермаркет ёки жамоат ҳожатхонасидан ҳеч қандай фарқи йўқ. Ҳажми улканлигини ҳисобга олмасак, албатта. Уни қуриб бўлишгач, майли, уни муқаддас даргоҳ, деб атайверсинлар. Кечирасиз, йигитлар, дедим мен, қонунга истисно киритиш қандай оқибатларга олиб келиши мумкинлигига гувоҳ бўлдингиз. Моҳиятни англашди, – тўғриси, жуда маданиятли йигитлар. Барча ишни ўзимиз истаганча қилишимизга қўйиб беришмоқчи. Билман, сўнгги кунларда улар ёвуз сўзларни айтишди, кўплаб одамларга шикаст етди. Бироқ иккала томон ҳам юз берган кўнгилсизликлар учун бир-биридан узр сўраши лозим. Мабодо, сўзларимга ишонмаётган бўлсангиз, Грейт-Смит-стритга боринг, ҳаммасини ўз хоҳишимизга кўра қилаётганимизга, ҳеч ким қўрқитилмаётганига гувоҳ бўласиз.

Турли халқлар билан рўй бераётган бу жирканчликларга барҳам бериш керак. Бу ҳақида сизларга гапиришнинг ўзиёқ уят. Истагим, келажакда бутун дунё одамлари тили, дини, терисининг рангидан қатъи назар, тинч ва осойишта ҳаёт кечиришсин. Ҳа, тери ранги ва ирқ ҳеч нарсани англамайди. Ўз оиламдаги чатишувларни ўйласам, бошим айланиб кетади. Шотландлар, юнонлар, олмонлар ва яна Худо билади, кимлар. Агар номинал давлат раҳбарларини дунёга келтиришга йўл қўйсалар, эҳтимол араблар ва исроилликлар ҳам бўлар. Лекин бу энди сизнинг қарорингизга боғлиқ. Ҳаммаси сизнинг қўлингизда. Мана, буюк “демократия” сўзи нимани назарда тутди.

Ўйлайманки, тезда бари изига тушади. Менга хабар қилишларича, бугундан телевизорлар яна ишлай бошларкан. Шубҳасиз, кўрсатувлар “Телегид”даги

каби бўлмайди. Мен ҳеч қачон уни сотиб олмайман. Шунчаки ёқаман ва томоша қиламан. Барибир ярмига келганда уйқу устун келади. Яхшиямки, Биби-си “Шамолда соврилганлар”ни кўрсатади. Бу – оқшомни мароқли ўтказишнинг яхши усули. Албатта, электр энергиясига муҳтожмиз, лекин, ишонманки, тушликкача уни ҳам ёқишади. Афтидан, бу ишимдан сўнг мени судраб кетишлари мумкин. Бироқ ким? Буни Худо билади. Ахир, бизда ҳали ҳукумат йўқ. Майли... аҳамиятсиз.

Мўйловлилардан бири яқин келиб, қиролнинг қулоғига нималарнидир пичирлади. Қиролнинг юзига болаларча қувонч ёйилди. Сўнгра мамнуният билан эълон қилди.

– Мен ота бўлдим. Ажойиб йигитча. Она ва бола ўзларини яхши ҳис этишмоқда. Ўзинга шукурлар бўлсин, Тангрим, барчамиздан марҳаматингни дариг тутма!

У жунли қўлқоп кийган қўлини силкитганча минбардан тушди. Ҳайдовчи эшикни очиб турди. Лимузин оломон орасини аста ёриб, юра бошлади. Халқ овоз кучайтиргичлардан таралаётган давлат мадҳиясига шижоат билан жўр бўлди:

*Шарафлар, зафарлар бер
Суронли урушларда
Асрагин Тангрим...*

Ажойиб ИЗТ (ТЛ) – Ишчилар забони талаффузида (Темза шеvasи) куйлашди. Сўнгра ишга қайтиш керакмикан, дея ўйлаб қолдилар.

18. ҲАЗРАТИ ОЛИЙЛАРИ ХОҲЛАГАНИЧА

– Жонс, – деди кекса Эшторн худди аввалгидек 3-рақамли суд залида раислик қиларкан. – Сиз билан камида бир марта шу ерда учрашганмиз.

– Фақат бир маротаба, – тузатиш киритди Бев.

Безбет ва баланд овозли суд котиби чийиллади:

– Тилингизни тийинг, Жонс!

Судья ёрдамчиси – жигарранг шляпа кийган, текис кўкракли, аввалгисига ўхшаш, аммо бошқа аёл Эшторннинг қулоғига нималарнидир пичирлади ва у бошини тасдиқ маъносида силкитиб қўйди.

– Кўриниб турибдики, сиз ўзгармагансиз, ҳалиги... ўз... ақидаларингиздан воз кечмагансиз. Қўлимда сизнинг мурасасизлигингиз, рецидивизмга мойиллигингиз... ва-а... бу қандай сўз бўлди экан?

– Атавизм бўлса керак, – деди Бев. – Буюк жаноб Петтигрюнинг хуснихати ёдимда қолган.

Қария Эшторн йўталди, яноқларини пуфлади ва деди:

– Сизга барча имкониятлар берилди. Барчаси. Сиз... уҳ... айтилганидек, шу ерда қоласиз. Ўзингизни оқлаш учун бирор сўз айта оласизми?

– Бўла қолинг, Жонс! – қичқирди котиб, – ишимиз бошимиздан ошиб ётибди!

– Ҳа, албатта. Суд амалдорларининг ўтган сафарги иш ташлашларидан фарқли равишда сизда қоқлик мавжуд. Дарвоқе, маошингиз ошгани билан табриклайман. Яна шуни айтмоқчиманки, бу сафар амалга ошмаган қонунбузарлик туфайли эмас, муваффақиятли ўғрилик натижасида бу ерда ўтирганнимдан мамнунман. “Будд жини”, жаноби олийлари, ажойиб ичимлик экан ва мен уни ҳузур қилиб ичдим. Бу суд чиқарган қарорни қабул қилмаслигимни айтишга ҳам ижозат берсангиз. Британия

суди ва унинг барча тармоқлари синдикализм қўлидаги қўғирчоқлардир. Рухсатингиз билан қўшимча қилсам...

– Ҳаммаси досье¹да бор, – деди кекса Эшторн. – Ва буларнинг ҳеч бири... агар буни жасорат демасак, сизнинг ишингизга алоқадор эмас.

– Яхши, унда чиқарилажак ҳукмга норозилик билдираман...

– Сиз, жаноб, ҳукм эълон қилинмагунча, у ҳақида ҳеч нарса билмайсиз. Етарлича гапирдингиз, деб ўйлайман. Судья ёрдамчиси яна нималарнидир пичирлади.

– Ҳа, мен розиман, – бош силкиди кекса Эшторн. – Керагидан ҳам ортиқроқ. Суд ҳукми бундай: сиз ҳазрати олийлари истаган мuddатга қадар давлат муассасасида сақланасиз.

– Шундай бўлишини, ҳукми айтмасингиздан илгарироқ билгандим, – деди Бев. – Норозилик билдираман!

– Олиб кетинг, – Бевни кузатиб келган полициячига қараб чийиллади котиб.

Аслида, ёмон бўлмади, ўйлади Бев, уни ёпиқ фургонда шимолга олиб кетишар экан. Бев ёнидаги оқ халатли санитар, олдинда – ҳайдовчи билан бирга ўтирган кулранг костюмли пробацья хизмати ходими билан бирга борарди. Баҳор. Шекспирнинг туғилган куни эшик қоқиб турибди. Гарчи ифлос ва афтода ҳолда бўлса ҳам, бутун қаҳратон қишни озод инсон каби ўтказди. Пасткашлар қаршисида таслим бўлмади. Улар ростдан ҳам ғолиб чиқишдимикан? Қўрқитишлар, босимлар, жазолашларга қарамай, у касаба уюшмасига қайтмади-ку. Бев улкан коинотда фақатгина ўз туйғулари билан мутлақо эркин яша-

¹ Досье – бирор иш, масала ёки шахсга доир ҳужжатлар тўплами.

моғи мумкин. Ўзини нима кутаётганлигини аниқ билади.

– Мана, етиб келдик, – деди санитар, – собиқ Перфлит-кастл саройидаги 5-сонли ДМ. Қушлар сайроғи ёқимли, а? Буталар, момақаймоқларни кўряпсанми?

Фургон эшиклари очилди.

– Ифлос каталакка эмас, бу ерга келганинг учун, омадим келди, деб ҳисоблайвер.

– Исталган одам кира олади, – луқма ташлади Бев, – агар соғлом фикрли бўлса.

– Ўчир, – деди пробация ходими. – Машинадан туш ва ичкарига кир.

Санитар Бевга янада тозароқ ва оқроқ бир жуфт халат узатди. Булар фақат қоғоз қистирилган қисқич ва планшетлари билангина мақтана оладилар. Бевни тиббий кўрикка жўнатишди.

– Қани, яхшироқ эгил. Синчиклаб текширишимиз лозим. Мана, бу бошқа гап.

Нотўғри овқатланиш, мушаклар тонуси заифлашган, ўнг ўпканинг қорайиши, юракка алоҳида эътибор қаратиш керак, тишлар жуда расво. Қандай жирканч.

Бевнинг руҳий ҳолатини ювилиб, оқартирилган давлат халатидаги Доктор Шиммель ва Килберн баҳоладилар. Килберн озгин ва кескиргина малласоч аёл экан. У матрица тестида хатолар қилишга уринди, бироқ унинг хатолари шу қадар мантиқий эдики, уларни тўғри деб ҳисоблашди.

– Сизга нима бўлган, оғайни? – сўради доктор Шиммель. – Агар истасангиз, соғлом ва тўлақонли ҳаёт кечиришингиз мумкин-ку.

– Биладан. Бу телба давлатнинг психопатик фалсафа ботқоғига ботганлигини англатади.

– Бу демократияга зид. Ақдан озганлик омманинг турмуш тарзи ва фикрини қабул қила олмас-

лик билан белгиланади. Сиз жинниликни ҳаракат ва сўзларингиз орқали тан оляпсиз.

Иккала шифокор Бевнинг саёҳатларида унга ҳамроҳлик қилган қалин досъега қараб хўмрайишди.

– Мен билан нима ишлар қилмоқчисиз? – сўради Бев.

Унга жавоб бермадилар.

– Кулоқ солинг, қаерда адашганлигимни тушунмаяпман. Мен юз йиллар давомида институцион хурфикрлиликни байроқ қилган давлатда туғилиб, ўсдим. Дунё қандай ўзгариб бораётганига гувоҳ бўляпман. У ўзгарса, мен ҳам ўзгаришим керакми?

Иккови ҳам Бевга сокин мамнунлик билан қарардилар. Ахир, бу савол унинг телбалигини тасдиқлаб тургандек эди-да.

– Сиз унинг бир қисмисиз, – деди доктор Килберн. – Хатойингиз, кузатувчи инсон кузатилувчидан алоҳида ҳолда мавжуд бўла олади, дея фараз қилишингизда. Юмшоқроқ айтганда, ўзгаришларга қарши чиқиб, адашасиз.

– Мен соғлом жамиятни қайтара оладиган ўзгаришларга қаршилик қилмайман. Адолат, шунингдек, руҳий ва эстетик идеалларнинг қабул қилинишига ҳам.

– Шундайми? – чимирилди доктор Шиммель.

– Британия Конституциясини олайлик, – деди Бев. – Мен халқ ҳукуматга эга бўлишини истайман, худди асрлар давомида ҳукумат халққа эгалик қилгандек. Ҳозир юқори палата БҚнинг умрбод пэрлари билан тўлиб-тошган. Қуйи палата-ку, тамоман ўлган. Қирол ижро ҳокимияти раҳбари сифатида БҚ коллежи битирувчиларидан иборат Вазирлар Маҳкамасини бошқаради. Сайлов тамойили бутунлай йўқ бўлиб кетди.

– Халқ ўз касаба уюшмаси вакиллари сайлайди, – гапга аралашди доктор Шиммель. – Наҳот бу етарли бўлмаса?

– Йўқ, ҳаёт бугун билан яшаш ёки фақат қорин ғамини ейиш дегани эмас. Ҳаёт адодатли иш ҳақи, тобора ассортименти қисқариб бораётган, расво тайёрланган, фойдасиз истеъмол товарлари ва уларга ойликни сарфлашдан кенгроқ тушунча. Ҳаёт – бу гўзаллик, ҳақиқат, маънавий интилишлар, идеаллар, эксцентрик...

– Аҳа, – жўр бўлиб айтишди врачлар.

Бевни ҳорғинлик қамраб олди.

– Бунақаси кетмайди, кетмайди, бунақаси кетмайди, – тўнғилларди у ва ўйлаб туриб, кўшимча қилди: – Унутинг. Бу худди бир жуфт тошга мурожаат этишга ўхшайди. Лозим кўрганингизни қилинг. Сизнинг ихтиёрингиздаман.

“Қутулиб кетишларига йўл қўйма”. Илгари профессионал хонанда бўлган кўшни каравотдаги йигит ушбу сўзларни готика шрифтида (бош ва кичик ҳарфлар билан) чиройли тарзда қўйлақлар солинган картон қутига (“Ҳукумат қўйлақлари, кулранг, ўртача ўлчамдаги 10 дона”) ёзди. Палата назоратчисининг ижозати билан қутидан йиртиб олинган картон бўлагини Бевнинг каравоти ёнидаги деворга ёпиштиришди. Ҳеч ким жумланинг мазмунини сўрамади, афтидан, унга Бевнинг ақлдан озганлиги рамзи сифатида қарашди.

Овқатлар бир нави эди. Муассасага қарашли майдонда футбол ва крикет бўйича матчлар ташкил этилди. Ҳатто давлат зодагонларнинг кўҳна қишлоқ уйлари миллийлаштирган даврдаги тозалашлардан омон қолган кутубхона ҳам бор эди. Ўн еттинчи аср ваъзларининг қатор томлари, Томсоннинг “Йил фасллари”, Поуп, Копер, Жон Мильтоннинг “Инг-

лиз халқи ҳимояси". Тахминан 1789 йилдан кейин ҳеч нарса йўқ.

"Қутулиб кетишларига йўл қўйма". Қутулиб кетишларига йўл қўйма.

Муассасада ташқи оламда рўй бераётган янгиликларга жуда кам қизиқишаркан. Бир пайтлар телевидение суҳандони бўлган жаноб Трешер ўз ишининг сўнгги кунларида матнга одобсиз изоҳлар қолдиргани туфайли ишидан ажралганди. Касбини яхши кўрадиган жаноб Трешер кундузги хонада юз бериши мумкин бўлган ва бўлмаган воқеаларни хаёлида тўқиб, эълон қиларди:

– Англияда инфляция даражаси йиллик эллик беш фоизга етди. Бу ҳақида Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Чикагодаги конференциясида Жаҳон Банкнинг иқтисодий маслаҳатчиси доктор Эрленджер норасмий маълумот берди. БҚ ҳукумати мазкур рақамларга изоҳ беришдан бош тортди.

Ёки:

– Умумтаълим мактаблари ўқувчиларининг миллий касаба уюшмаси Ўқитувчилар миллий касаба уюшмаси билан халқ таълими жараёнида ўқитувчиларга маслаҳатчи ролини бериш масаласида келишувга эришди. Мактаб ўқув дастурларининг янада ҳаётийроқ бўлишида ўқитувчиларнинг кўмаги ва бошқа устувор вазифалар белгилаб олинди, дейди УМЎМКУ котиби Тед Соумс. Бироқ унинг сўзларига кўра ўқувчилар ҳар қандай ҳолатда ҳам маслаҳатчилар томонидан илгари сурилган дастурларни бажаришга мажбур эмаслар...

– Ўчирсанглар-чи! – дея қичқирди собиқ буғ қозонлари ишлаб чиқарувчиси жаноб Коулдуэлл касод бўлган этикдўз жаноб Туми билан бўлаётган шашка партиясидан бошини кўтариб.

– Таклиф этилаётган янги фанлар орасида Жинсий тарбия, тажриба билан уйғунлашган порнография, Касаба уюшмаси тарихидан ҳикоя қилувчи комикслар...

– Ўчирларинг, жин урсин, бўлмаса башараларингни бежаб қўяман!

Аммо, жаноб Коулдуэлл илгари китоб дўконини юритган озғин ва дароз, жаноб Риккорди исмли бемордан кўрқарди. Ҳамма унинг кўзи ёмонлиги ҳақида гапирарди. Жаноб Риккорди нигоҳини Коулдуэллга қаратди. У шўрлик эса яна жимгина ўзининг шашкаси билан машғул бўлди.

Ёки:

– Мэн ёки “Ғазира-ул-Руғул” оролида Жон Бригтснинг Набий Муҳаммад Солиҳ бин Абдуллоҳ динига бўлган чуқур иштиёқи туфайли исломлаштириш нисбатан силлиқ кечди. Алкоголь маҳсулотларига қўлланилган тақиқ туфайли аҳоли ўртасида норозиликлар кучайиши кутилаётган эди. Бироқ “Мэнкс” пивосига алкоголь ўрнига аралаштирилган “ЛМП” симулятор-дипрессанти бунинг аҳоли соғлигига мутлақо хавфсизлиги тўғрисидаги мутахассисларнинг хулосалари барчани хотиржам қилди.

– Ўчиринг, ўчиринг, акс ҳолда муштимдан татиб кўрасиз, аҳмоқлар! Бу пўписалар жаноб Риккордининг озгина вақтга чиқиб кетгани туфайли эди.

“Қутулиб кетишларига йўл қўйма!”

Барибир қочиб қутулишолмайди. Ҳеч нарса абдий эмас. Бу шунчаки иложсиз. Ҳамма нарсани олиб, тўлов тўламасдан шунчаки кетолмайсиз. Бевисталган пайтда чиқиб, жанг қилишга, тарғибот қилишга, ўз қўшинини йиғишга тайёр эди. Бу руҳий сиқилишнинг аломатими? Озод бўлишнинг ягона йўли – оиласига қайтиш. Бу Бесси дегани эди. У ўзининг эҳтимолий, балки ҳақиқий куёвига айлан-

ган ёки шунчаки қизини бузган ва бузиб келаётган одам ҳисобланмиш араб шайхининг лондонлик агентлари орқали қизига мактуб юборишга муваффақ бўлди. Олти ой ўтиб устки тарафида туялар ва кўча камбағаллари тасвирланган табрикнома ҳамда жавоб мактубини олди. “Ази даджон мен яхш телевизор зўр, сзни яхиш кўраман беси”. Унинг иккинчи мактубига қуйидагича жавоб келди:

“Қадрли жаноб!

Камина Элизабет (Бесси) Жонс исмли шахснинг жаноби олийларига тегишли мулкда истиқомат қилмаслиги тўғрисида сизга маълум қилиш бўйича буйруқ олдим. Исм ёки манзилни ёзишда хатога йўл қўйган бўлишингиз эҳтимол.

Эҳтиром ила...

Остона, Голан, ҳижрий 1364 йил Шайбон ойининг 12 куни”.

Иегова шоҳидлари¹дан бўлган жаноб Кумбс қочишга уринди ва “номуайян муддатга” жазоланганлиги тўғрисида қатъий огоҳлантириш олди. Девор катта кучланишли ток остида эди. Муассасанинг ўз генераторлари бўлиб, иш ташлаш туфайли генераторлар ишламаслигидан умид бор эди. Эллик ёшлардаги бақувватгина эркак жаноб Кумбс даҳшатли даражада куйди. Санитарлардан бирининг айтишича, яхшиямки Кумбснинг юраги бақувват экан. Эркакнинг омади келибди. Яна иккита ит ҳам бор эди. Бев кечалари уларнинг увилашларини эшитарди. Мабодо, одамлар иш ташлашса, маҳбуслар назорати мана шу икки махлуққа ишониб топширилиши кўзда тутилган эди. Ахир ҳозирча итлар касба уюшмаси йўқ. Аммо, одамлар персоналининг

¹ Муқаддас учлик таълимотини инкор этувчи, бутун Коинотда фақат битта Худо – Иегова мавжудлигини илгари сурувчи диний таълимот ва шу номдаги диний ташкилот.

иши унчалик мураккаб эмасди ва Бев улар “меҳнатларимиз”нинг эвфемизми деб атаган нарсани инкор этишни истамади.

Ойлар ва йилларга уланаётган кунлар кекса беморларнинг ўлими ва камдан кам ҳолатларда кимларнингдир оила бағрига қайтиши, хайрлашув тушлиги ва пирог бўлаклари улашиш билан ўтарди. Янги келганлар ўзлари билан ташқи оламдан хабарлар олиб келишарди. Аммо Бев ва у каби “фахрийлар” янгилардан фарқли ўлароқ, ортиқча ҳис-ҳаяжонга берилмас эдилар.

Бир куни кимсан полковник Лоурэнснинг ўзи пайдо бўлди. Уни эҳтиётсизлик ортидан содир этилган қотиллиги учун жазолашганди. Ўз армиясидан қувилгач, ҳақиқий исми – Чарлз Росс номи билан ҳукумат таржимони сифатида ишлаб юрган. Қандайдир сабаб туфайли қуюшқондан чиққан, ҳар қандай вазиятда ўзини босиш ҳақидаги чорак асрлик қасамини бузган Лоурэнс (ёки Росс) пабда ичиб, форсий миллатга мансуб бир киши билан жанжаллашиб қолади. Ўзининг айтишича, форсни ўлдирмоқчи бўлмаган: марҳумнинг жасади экспертизадан ўтказилганда, бош суяги ҳаддан ташқари мўртлиги аниқланган. Аммо, барибир, уни муассасага жўнатишибди.

Унинг айтишича, форслар арабларга қарши урушга ҳозирлик кўришмоқда. Исломи иттифоқига дарз кетди. Эронликлар – орийлар, араблар эса – сомийлар ва қон – Қуръон сураларидан муҳимроқ. Шоҳ – америкаликлар анчадан буён Яқин Шарқнинг ягона ҳукмдори сифатида қараётган монарх, урушга тайёр: унинг арсеналида Пентагон ядровий потенциал, дея баҳолаётган қурооллар бор. Эроннинг лутфу марҳамати фониде араблар ҳеч қачон америкалик қуроол ишлаб чиқарувчиларининг севимли миждоз-

лари бўлишмаган. Эрон Яқин Шарқдаги барча нефть конларини ўз қўлига олади. Шамол қаердан эсаётганлигини сезган араблар Америка банкларидан ўз мегадолларларини қайтариб ола бошлашди. Қўшма штатларда банк ваҳимаси кўтарилган. Майда омонатчилар ўз маблағларини қайтариб олиш учун навбатда турибдилар ва маҳаллий банклар мораторий эълон қилганлигини аниқламоқдалар. Вазиятни тинчлантириш учун Федерал жамғарма пул массасини ўстириб – аслида, икки карра кўпайтириб, жуда кўп қоғоз пул босиб чиқармоқда. Қўшма штатларда нақд пул жуда кўпайиб кетди. Халқ истеъмоли товарларини қопловчи ҳажмдан икки марта кўп. Дўконлар ёпик, пештахталар бўш, иқтисодий фанлар билимдонларининг фикрига кўра, инфляция Калифорния ёнғини каби шиддатли суръатда ўсиб борапти. Инқироз эшик қоқмоқда. Бу синдикализмнинг қулашими? БҚ да камида уч ярим миллионга яқин ишсизлар бор. Жаноб Петтигрю ҳақида охириги пайтлар ҳеч ким ҳеч нарса эшитмади. Ағдаришганмикан? Ёки суиқасд қурбонига айланганми? Мамлакатда Катта Тим Галлуэйнинг ишчилар ҳамда гуноҳкор капиталистларнинг бирлашуви ҳақидаги чақириқлари янграмоқда. Бев ҳар куни тушлиқдан сўнг дам олиш хоналарининг бирида қизиқувчи беморларнинг кичик гуруҳига Елизавета тарихидан маърузалар ўқий бошлади. Сўнг ўн еттинчи аср Англия тарихи курсини бошлади. Давом эттириш оқилона қарордек туюлди. У анча ўтмаслашиб қолган хотирасига таяниб дарс берарди. Ҳатто баъзан бошқа сайёра тарихи ҳақида сўзлаётгандек туюларди. Аммо у ва унинг шогирдлари ҳар куни бутуннинг шамолларидан беркиниб димиққан хонага, аниқроғи эртакнамо ўтмишга қочиб кирардилар.

Биринчи жаҳон уруши, иқтисодиётнинг қайта тисланиши, Уолл-стритнинг қулаши, ўсиб борган ку-ролланиш ва тоталитаризм. Иккинчи жаҳон уруши ҳамда ундан кейинги давр. Тарих бугунги рутубатли даврга хавfli суръатда яқинлашиб келмоқда эди. Бугунги даврни умумлаштириб бўлмайди, бугунги даврни тушунтиришнинг, боринги, тўлиқ тушунишнинг иложи йўқ. Бугунги кун – чалкаш равишда кўп лойқа анҳорлар ва жилғаларга бўлиниб кетган улкан дарё. Бир куни Бев ўз синфи қаршисида ожиз ҳолда турарди: жаноб Тайберн, жаноб Грешэм, жаноб Хукер, жаноб Мерлин, жаноб Дайли ва бошқалар.

– Бошидан бошлаймизми? – таклиф этди Бев. – Капитализмнинг авж олишига қайтамиз ва бурилишлар давридаги оғриқ нуқтани топамиз.

– Менимча, бизда бу ҳақида етарли тушунчалар бор, – жавоб берди жаноб Хукер.

Бев қайта-қайта бош силкиди. Ўша кеча кечки овқатдан сўнг у уйлар ортидаги майдончага чиқди. “Юрагинг заиф, уни эҳтиёт қил”. Қандайдир кўринмас тош ёки майсага қоқилиб кетиб, иккита олма дарахтининг шохлари осилиб турган электр токли девор сари юрди. Узоқ вақтдан бери бу дарахтлар нордон, тахир мева бериб келади. Дарахтлар яна қанчадир муддат сақланиб қолади ва бу тасалли бўлиб хизмат қилади. Сал олдинроқ сиёсат томонидан таҳқирланган, нафосати Довуллар денгизида фарқ бўлган ой кўтарилди. Бев унга маъносиз сўзлар билан мурожаат қилди.

Улар шубҳасиз қутулиб қолишди. Ҳар доим қутулиб қолишган. Инсоният тарихи – бу Жаннат боғидан ҳайдалиб, ғафлат салтанатига қадам қўйиш ҳикояси. Йўлда эса хорлик, бўшлиқ, ноҳақлик ва адолатсизликлардан ўзга нарса йўқ. Уйқу. Мудроқ.

Ухла. Бошини силкитганча ой билан видолашди. Сўнг қўйлагини ечиб, яланғоч қўксини ток оқими ҳаракатланаётган деворга босди. Даҳшатли оғриқ ичида бир лаҳза марҳумларнинг иш ташлашига қўшилиш учун тириклар касаба уюшмасидан кетиш тўғрисида ўйлади. Шунда юраги оғзидан отилиб чиқиб, дарахт остидаги мевалар орасига бориб тушганини ҳис қилди.

ЭПИЛОГ. ИНТЕРВЬЮ

Сиз чиндан бу воқеалар содир бўлишига ишона-сизми?

Бир-икки йил кутамиз. Яқин орада сиз, азиз ўқувчилар бошингиздан ўтказишингиз мумкин бўлган ҳодисалар тўғрисида адабий башорат ёзиш аҳмоқлик. Англияда касаба уюшмалари борган сари кучайиб, тоқат қилиб бўлмас даражага бориб етмоқдалар. Касаба уюшмалари ичида анчайин жанговар арбоблар бор, деб биламан. Оруэллнинг менгача бўлган ажойиб ишини давом эттирган ҳолда, доиралардан ташқари чиқиб, оддий ишчининг ҳурфикр-лилиги ва инсонийлигини қолдираман.

Мен америкаликман ва у қачонлардир Анқайган Қўшма Штатларга айланиши хомхаёл, деб ҳисоблайман. Касаба уюшмалари ҳеч қачон жамиятни террор қилмайдилар.

Балки ундай эмасдир. Аммо ўзим қачонлардир Америка шоу-бизнесида дуч келган ҳодисаларни экстраполяция¹ қилдим. Масалан, мусиқачилар касаба уюшмасининг Бродвейдаги босими билан. Қўшма Штатларнинг келажагини олдиндан айтиб бериш мушкул. Синклер Льюиснинг Какотопияси гарчи ўттиз йил аввал ёзилиб, ҳамон ўзини жозиба-ли проекция сифатида намоён этаётган бўлса-да, “Бу ерда содир бўлмаслиги” мумкин. Ҳеч бўлмаганда у Америкадаги демократик жараёнлар натижасида қандай қилиб диктатура дунёга келиши мумкинлигини кўрсатади. Кўр-кўрона ватанпарвар, америка-параст президент Уилл Рожерс орқали тор фикрли Америка электоратининг мағзи шаклланади. Мағиз?

¹ Экстраполяция – нарса ва ҳодисанинг бир қисмини кузатиш асосида олинган хулосаларни унинг бошқа қисмига ёйиш, татбиқ этиш.

Либерализмнинг пўстини олиб ташласак, ҳосилдан кўра мағиз кўпроқ жойни эгаллаганини кўрамиз. Кекса отам айтардилар: “Яқинда Яхши Китобдан бошқа яхшироқ китоб бўлмайди. Узун сочли зиёлининг меҳнатига ярашасини оладиган вақти етди” ва ҳоказо. Китобларни ёқиш, радикал ўқитувчиларни отиш, иқболи бор газеталар учун цензура шундан келиб чиқади. Бу каби одамларда ҳар бир репрессия жараёни учун Эски Аҳддан иқтибослар ва таъсирли, аммо бепарво оқловлар ҳамиша тайёр.

Романнавислар учун башоратларни тўхтатишнинг айна вақти, деб ҳисоблайман: улар бугуннинг ҳодисаларини таҳлил қилмай туриб, тасаввурга эрк берадилар. Улар чизадиган келажак, биз биладиган бугун билан бир илдизга бориб туташибди.

Ҳақ гап. Романнавислар келажакни тасаввур этиш-ни бас қилдилар. Бу юмушни “корпоратив миялар марказлари” даги мутахассисларга қолдиришди.

Бугун фантаст ёзувчилар ўтмишни қайта ёзиб, тарих бошқа ўзанга бурилиб кетган нуқтани топишга ҳаракат қилишади ва шу асосда бугуннинг муқобил манзараси чизилган Кит Робертснинг “Павана” ва Кингсли Эмиснинг “Операция” си сингари асарлар дунёга келади. Иккала романда ҳам ҳали англо-саксонларга қадар етиб келмаган ислохотлар тўғрисида сўз боради. Ҳар икки асарда эмпирик тадқиқотларнинг руҳи бўғиб ташланади ва бу фаннинг ўлими деганидир. Шу боисдан ҳам электр энергиясиз замонавий дунё ва Қадимги Римдан бери ҳукмронлик қилиб келётган теократия бор. Кўнгилни кўтаради, рағбатлантиради, аммо булар фақат вақтинчалик ўйин. Биз сиз билан башоратгўйлик ёзувчилар доирасида мавжуд бўлишни тўхтатганлиги ҳақида сўзлашяпмиз. Савол туғилади: бу вазифани Бостон

МИТ футурологлари ўз зиммаларига олсалар, яхши эмасми?

Гап башоратларда ҳам эмас. Профессор Тоф-лернинг сўзларига кўра, на ўтмиш ва на бугунга та-аллуқли бўлмаган технологиялар ҳамда турмуш тарзи бизни қамраб олганлиги нуқтаи назаридан келажак аллақачон келган. Унинг айтишича, акса-рият одамлар бугун учун бегона ҳисобланган нар-салар билан алоқа қилишдан шокни ҳис этадилар. Ҳис-туйғуларингиз, фикрларингиз, асаб тизимингиз муайян янгиликни рад этяптими, демак, келажак аллақачон келган, фақат унга етиб олиш керак. Рад этишнинг симптомлари – васваса ва бепарқлик ёки иккови бир вақтда. Наркотиклар ёрдамида одам-лар келажак шовқинини босишга уринадилар ёки ўз-ларини ихтиёрий равишда саноатгача бўлган мада-ният измига топширадилар. Зўравонлик, телбалик, ҳар турли неврозлар кўпаяди. Биз келажакни вақт ўлчовлари билан эмас, балки ақлдан озиш даража-сигача кўтарилган стимуллар орқали белгилаймиз. Келажак – илгари ҳеч қачон кўрилмаган моддий объект билан қариндош. У – бирор сабаб туфайли қирғоққа келиб қолган нотаниш предмет. Маҳаллий халқ уни хавфсираб кўздан кечиради, қочиб кетади, қайтиб келиб, ушлаб кўради ва ушбу предметни қабул қилади. Келажак шу тарзда бугунга эврилади. Кейин, биз яна муқаррар рад этиш синдроми билан янги предметни кутамиз.

Аммо, келажак бизга янги ашё эмас, зулм ва урушларни олиб келишидан кўрқамиз.

Қайсики, моддий материаллар ёрдамида амалга ошириладиган. Қўшма Штатларда Англияда бўлган-ни каби синдикализм зулми эмас, балки эски – Ору-эллнинг меҳрибон Катта Оғаси сингари диктатура ўрнатилиши мумкинми?

Агар, ҳа, десак, уруш натижасида.

Ва ростдан ҳам уруш бўладими? Уруш бўлган-да ҳам йилига икки-уч мартаба бўладиган майда, маҳаллий урушлар эмас, ҳақиқий, Иккинчи жаҳон уруши кўламидаги?

Ватандошларингиз доктор Винер ва доктор Кан Ҳадсон институтида урушларнинг даврийлигига ва турига асосан, 2000 йилдан кейин рўй бериши мумкин бўлган ҳодисалар концепциясини ишлаб чиқдилар. Улар ишлаб чиққан жадвалга қаранг:

1000 – 1550 йиллар – маҳаллай уруш – сулолавий-феодал;

1550 – 1648 йиллар – умумий уруш – диний;

1648 – 1789 йиллар – маҳаллий уруш – мустамлакачилик ва сулолавий;

1789 – 1815 йиллар – умумий уруш – миллий-инқилобий;

1815 – 1914 йиллар – маҳаллий уруш – тижорат ва мустамлакачилик;

1914 – 1945 йиллар – умумий уруш – миллатчилик, мафкуравий.

1945 йилдан буён ўтган ўттиз йилдан ортиқроқ вақт давомида турли сабабларга кўра юз берган маҳаллий урушларга гувоҳ бўлдик: ҳудудий, миллий-озодлик, мафкуравий ва ҳоказо.

Агар тарих таклиф этилган модель асосида ҳаракатланса, маҳаллий урушлар даври узоққа чўзилмаслиги мумкин. Эртами-кечми яна нимадир дунё миқёсида юзага қалқиб чиқади. Ёдда тутиш керакки, мазкур ўттиз йил инсон глобал урушларсиз яшаган энг узоқ даврдир. Эҳтимол, иқтисодий қийинчиликларимиз, масалан, турғунлик ва инфляциянинг тушунарсиз боғлиқлиги, тинчлик даврида иқтисодиётни бошқара олмаганлигимиздан келиб чиқади. Ҳарбий иқтисодиёт – бошқача иш, бу ерда тажриба

ва прецедентлар бор. Мен дунё сиёсий етакчилари саноат кучи сайёра аҳолисини боқишга етмаслигини англаган вақтда бошланиши мумкин бўлган ядро қуроллари урушини эмас, Мальтузиан¹ урушни орзу қиламан. Бундай вазиятда очлик ва тартибсизлик эмас, асл мақсади миллионлаб, балки миллиардлаб одамларни йўқ қилиш бўлган миллатчилик уруши кўриниш бериши мумкин. Мен ҳатто ИнгЗаб ва ХитЗаб ўртасидаги уруш ҳақида китоб ҳам ёздим...

Ё, Тангрим, бу энди нимаси бўлди?

Инглиззабон Иттифоқ ва Хитойзабон Иттифоқ. Учинчи жаҳоний қудрат – РусЗаб, бунинг нималигини энди биласиз. Бундай урушлар, маҳаллийлаштирилган характердаги йўқ қилиш сеансларини ўз ичига олиб, бунда эркаклар ва аёллар ўзаро жанг қилишади. Жинслар ўртасидаги уруш. Жасадларни эса, консерва фабрикасига жўнатадилар. Яқинда Андларда рўй берган канныбализм воқеаси исботламоқдаки, инсон гўшти пархез қўлланмаларида зарарли деб топилган бўлишига қарамай, мазали ва тўйимлидир. Консерваланган инсон гўшти супермаркетларда “инс” маркаси остида, тушунарсиз бўлиши учун хитойча ёзувли этикеткаларда сотилади. Бугуннинг одамлари ҳамма нарсани ейдилар.

Жиддийроқ бўлсангиз-чи!

Мен мутлақо жиддийман. Бундай уруш фойдали ва адолатли бўларди. Аммо, унинг бошланиши учун, дунё ўттизинчи асрни кутмоғи керак. Янги Жаҳон урушига келсак, у вақт қорнида эмбрион сингари туғилишини сабрсизлик билан кутмоқда ва унга нима учкун вазифасини ўташини, уруш қай даражада ҳалокатли бўлишини ким айта олади? Биз

¹ Мальтузианлик – XVII аср охирида инглиз олими Томас Роберт Мальтус томонидан ишлаб чиқилган ва илгари сурилган демографик ва иқтисодий назария.

уни китобда тасвирладик, киноларда ижро этдик, демак, орамиздан кимлардир урушни астойдил истайди. Режиссёр ва ёзувчилар ўзларининг даҳшатли тасаввурлари эҳтиёт чораси вазифасини ўташи тўғрисида сафсаталар сўзлашмоқда. Улар ҳеч нарса ҳақида огоҳлантирмаяптилар. Бу истакларнинг энг тоза тимсолидир. Кимдир уруш – маданий ҳодиса, деган эди. Гарчи биз кутган маданиятни ёймаса-да, бу – культуртрегерлик¹нинг қонуний воситаси...

Яъни?

Аҳамиятсиз мисол келтираман. Қирқинчи йиллар ва ундан кейин Шимолий Америка ва Европада АҚШ нинг Лотин Америкасини “яхши кўшни”га айлантириш ҳаракати ортидан Лотин Америкасининг машҳур кўшиқ ва рақслари оммалашди. Биз, айтайлик, Аргентинада миллатчиликка тарафдорлик қай даражада кучли бўлганини биламиз. Бу шуни англатар эдики, энди биз “Уч кабальеро” ва Кармен Миранда иштирокидаги фильмларни томоша қилишимиз, конга ва самба²га тушишимиз, “Бразилия” ва “Хайрли оқшом”ни куйлашимиз лозим эди. Янаям аҳамиятсизроқ мисол: Япония ва Германияни америкалаштиришга ушбу мамлакатларни ҳарбий куч жиҳатдан яксон этиш ва урушдан кейинги саноатни тинчлик молларини ишлаб чиқариш билангина чеклаш орқали эришиш мумкин. Совет Россияси Шарқий Европада ўзига хос марксистик тартиботни ўрнатди. Уруш – ўз маданиятини сингдиришнинг энг тезкор усули. Худди гўшт истеъмоли – оқсилларни ўзлаштиришнинг энг тезкор усули бўлгани сингари. Илгари урушга иқтисодий экзогамия³ ва

¹ Культуртрегерлик – “маърифатпарварлик” ниқоби остидаги босқинчилик.

² Конга ва Самба – Бразилиянинг миллий рақслари.

³ Экзогамия – ўз қабиласидаги, уруғидаги кишига уйланиш, ёки эрга тегишни ман қилувчи одат.

зўравонлик, кенг миқёсда уруғ тарқатиш воситаси сифатида қараш мумкин эди – ўз уруғингизни кўчириш ва ҳаётга яроқли дурагайларни дунёга келтириш. Абадий инцест ва зерикарли эндогамия¹дан халос бўлинг. Ҳамма замонлардаги энг буюк уруш манзараси – сабин қабиласи аёлларининг ўғирланиши. Уруш халқаро сиёсатдан инсоннинг энг асосий эҳтиёжларини қондириш учун баҳона сифатида фойдаланади. Бироқ, буни тан олишдан кўрқади. Чунки у ҳаёт сифатининг ўсишини қотиллик билан боғлашни ёқтирмайди.

Учинчи жаҳон уруши?

Ҳар қандай жойда бошланиши мумкин. Ўзини мафкуравий уруш сифатида намоён этади. Ядровий қурооларсиз ўтади. Сулҳ билан ниҳоясига етади. Интиҳодан аввал миллионлаб эркак ва аёллар ўладилар, лекин, катта шаҳарларга зарар етмайди. Тўп озуқаси² арзон ва кун сайин арзонлашиб боради. Катта шаҳарлар ўзларида қимматбаҳо осори-атиқаларни сақлайдилар ва уларни бомбардимон қилмаган маъқулроқ. Бунга компьютерлар мисол бўла олади. Бўлажак урушлар сценарийлари ҳақида кўп ўқиганмиз. Яна биттаси кимга керак? Мени қизиқтираётган нарса, душман остонада, деган хавотир важдан АҚШда тоталитаризм қандай пайдо бўларкин? Масалан, Мексикада хитойликлар ёрдами билан амалга оширилган коммунистик инқилоб Американи ларзага келтириши, уни айғоқчиларни ишга солишга мажбур этиши, ўз фуқароларини мудом кузатув остида ушлаб туриш учун кибер ва электрон воситалардан фойдаланиши мумкин.

¹ Эндогамия – фақат ўз қабиласидаги, уруғидаги кишига уйланиш ёки эрга тегиш одати.

² Тўп озуқаси – империалистлар томонидан урушга, қирғинга юбориладиган аскарлар.

Сўнг, президент ваколатларини кенгайтириш, Конгрессни вақтинча тарқатиб юбориш, цензура, ўзгача фикрлиларнинг оғзини кулфлаш – буларнинг бари хавфсизлик учун. Урушларга ҳожат йўқ, маъсум Оруэлл руҳидаги ҳақиқий ва потенциал душман таҳдиди – диктатурани оқлаш учун баҳона. Бу ерда Оруэлл ҳақ. Уруш – давлат қатағон сиёсати учун зарурий фон. Уруш об-ҳаво, ёки девор қоғозидек гап. Сабаблар ҳам, душманнинг ким бўлиши ҳам аҳамиятга эга эмас. Келажакдаги жаҳон уруши ҳақида гапирар эканмиз, тез орада конкрет сабабларни излашдан зерикамиз, боиси, улар том маънода ҳамма нарса бўлиши мумкин. Ҳиндистон Покистонга ядро бомбасини ташлади. Шарқий Германиядаги инқилоб натижасида, Берлин девори қулади. Америка капитали ва ҳарбий базалари таъсиридан ғазабга минган Канада, ундан даф бўлишни сўрайди. Герберт Уэллсда Иккинчи жаҳон уруши қандай бошланганини эслайсизми? Ўттизинчи йилларнинг ўрталарида у “Келажак қиёфаси” китобини ёзади ва унда қаламга олинган келажак манзараси анчагина бемаъни эди. Аммо китобда уруш 1940 йилда “Польша йўлагида” бошланиши ҳайратланарли даражада тўғри чиққан. Польшалик яҳудий ёнғоқ ейди ва унинг бир бўлаги тишининг ковагига кириб қолади. У бармоғи билан ўша бўлакни чиқариб олмоқчи бўлади. Ёш миллатчи фашист буни мавқеи устидан кулиш, мазах қилиш дея баҳолайди. Яҳудийни отиб ташлайди. У ўлади. Уруш бошланади. Сабаб ва ҳодисанинг қанчалик майда эканлиги кўрсатиб турибдики, биз урушни уруш учунгина хоҳлаймиз, шундай эмасми?

Мен 1951 йилда тузилганман, бироқ уч кун аввал Биринчи жаҳон уруши ҳақида ёрқин туш кўрдим. Жанглар йўқ эди унда. Лондондаги ресторанда ўти-

рардим ва девордаги тақвим 1918 йилнинг февраль ойини кўрсатиб турарди. Ресторан гавжум эди. Мен чой ичдим, унчалик ҳам ўткир эмасди. Столда яна иккита хоним чақчақлашиб ўтиришарди. Улар ўша даврнинг мен суратлар ва фильмлардагина кўрган либосларини кийган, бутун туш манзараси ҳайратланарли даражада аниқ эди. Хонимлардан бири айтиб қолди: “Бу даҳшатли уруш қачон тугаркин!” Албатта, мен жавобини билардим ва айтиб юборишимга сал қолди: “шу йилнинг 11 ноябрида”, бироқ тилимни тишлашга улгурдим. Аслида, гап бунда эмас. Гап шундаки, мен даврни туйдим. Мен хонимларнинг қўлтиқларидан (кечирасиз) келаётган ҳидни, полдаги чангни аниқ-тиниқ ҳис этдим. Ёриткич фақатгина шу давргагина хосдек эди. Келажак ҳақида ўйлар эканман, мени бошқарув шакли ва ҳоказоларга ўхшаш глобал ҳодисалар қамраб олмайди. Мен ҳар кунлик ҳаётга ўхшаш маиший ниманидир истайман. Нима демокчилигимни тушуняпсизми?

Жуда яхши тушундим. Агар тушларингиз сизга истаганингизни бермаса, ёзувчи ва шоирлар бунинг учун ҳаракат қилишлари лозим. Биз Лондондаги унчалик ҳам катта бўлмаган квартиранинг хонасида ўтирибмиз. 1978 йил. Бу хонада 1960 йилдан ишлай бошлаганман ва ўша вақтдан буён у деярли ўзгармаган. Стол ва стул ҳам шундай. Гилам ҳам, аммо тан олишим керакки, уни тўшаганимда гилам анчагина эски эди. Ёзув машинасини билмадим, лекин мана бу мебелни икки мингинчи йилларгача сақлаш мумкин. Ёнғин чиқиши ёки шаҳарсозлар бутун мавзени бузишларини ҳисобга олмаса, квартира қандай бўлса, шундайлигича қолишини тахмин қилсак, бўлади. Эҳтимол ўларман, бироқ жонсиз буюмларнинг умри меникидан узоқроқ. Шу туфайли ҳам биз аллақачон келажакдамиз, тушуняпсизми? Бошқа хо-

наларни олайлик. Яна нима аввалгидек қоларкин? Телевизор. Аминманки, икки мингинчи йилгача уни кўп маротаба алмаштиришга тўғри келади.

Мен президент Картер ва биринчи хоним телевизор томоша қилаётган ҳолат муҳрланган фотосуратни кўрганман. Улар бир йўла учта телеканални томоша қилишаётган эди. Келажакда ҳам шундай бўлса керак, дея ўйладим. Қўшма Штатлардаги телеканаллар сонини ҳисобга олсак, ўзингни фақат биттаси билан чеклаш – аҳмоқлик. Биз диққатимизни бир вақтнинг ўзида бир нечта нарсаларга қаратишни ўрганамиз. Бу ташқи таъсирларга бўлган реакциямизни белгиловчи муҳим ўзгариш бўлади.

Ҳар қандай ҳолатда ҳам телевизор кўнгилхушлик ва информация олишнинг асосий манбаи сифатида қолишига нисбатан бўлган ишонч ўзгармайди. Мен кинотеатрлар ўлиши, уларнинг ўрнини катта экранли телевизорлар эгаллашини тахмин қилгандим. Кундан кунга, борган сари кўпроқ газеталар ёпилмоқда. Уч ўлчамли тасвирни тақдим этиш технологияси ривожланмоқда. Узоқ вақт давомида у қимматлилигича қолса керак. Ўзгаришлар ортидан келадиган энг катта муаммо – қимматчилик. Пуллар кўп нарсага етишига шубҳам бор. Ҳатто аср охирида ҳам инфляциянинг жиловланишига ишонмайман. Агар, янги Мейнард Кейнс пайдо бўлмаса. Ўйлайманки, ҳукуматлар тамаки ва алкоголь маҳсулотлари учун акциз солиғини кўтариб, уларни истеъмолдан сиқиб чиқаришга эришадилар ва ўзимизни ўзимиздан қутқаришади. Аммо улар зарарсиз симулятор ва дипрессантларнинг эркин сотилишига йўл қўйиб беришларига тўғри келади. Олдос Хакслининг сома¹сига ўхшаб...

¹ Сома – қадимий Ҳиндистон ва Эронда диний маросимлар вақтида истеъмол қилинадиган муқаддас ичимлик.

Катта экранли телевизорингизда яна нималарни кўрган бўлар эдингиз?

Эски фильмларни. Айтганингиздек, бир вақтининг ўзида учта фильм – нега энди йўқ? “Касабланка”, “Эмиль Золя” ва яна овозсиз нимадир, масалан, Фриц Лангнинг “Метрополи”си сингари. Янги фильмларда зўравонлик сахналари йўқ, аммо жинсий алоқа билан боғлиқ ҳаддан ташқари очиқ сахналар ниҳоятда кўпайиб кетди. Бунга эротика ва порнографиянинг фарқи тўғрисидаги пресс-мунозара ва ток-шоуларни кўшинг. Ва яна янгиликларни ҳам. Саноатдаги бесаранжомликлар, ўзга мамлакатларга кўрсатилаётган иқтисодий мадад (демак, юқорида таъкидлаб ўтилган умумий уруш яқин бўлиши мумкин). Террорчи гуруҳлар томонидан самолётларнинг олиб қочилиши, гаровга олиниши. Жамоат жойларида портлаган ҳалокатли микробомбалар. Аэропортлар, вокзаллар, метролар, умуман ҳамма жойдаги синчиклаб текширишлар: инсон ҳафвсизлиги номи билан инсон кадр-қимматига қилинаётган тажовузлар. Нефть саноатидаги янги иш ташлашлар, аммо қора олтиннинг катта қисми араблар қўлида. Исломий тарғиботнинг кучайиши. Нефть олмоқчимисиз, мактабларингизда исломни ўқитинг. Янги энергия манбаларини излаш. Бензин эса жуда қиммат. Товушни ортда қолдирувчи “конкордлар”даги парвоз тез – аммо катта пул туради. Ҳаётимиз асосан иш ва телевизордан иборат бўлиб қолди.

Уйдан ташқарида нималар бор?

Эски бинолар бузиляпти, бироқ ўрнига тобора кўпроқ осмонўпар иншоотлар қад ростляпти. Гарчи Эски Манхеттенга хос, жозибаси билан одамни адаштирадиган кўчалар бўлмаса-да, ҳозирги шаҳарларнинг ҳаммаси бир хил ташқи кўринишга эга. Назоратсиз вояга етмаганлар томонидан содир

этилаётган жиноятлар туфайли тунда кўчаларда одам кам. Аёллар шим, эркаклар кильтда – ҳаммаси ҳам эмас, албатта. Ив-Сан-Лоран эркаклар, аёллардан фарқли ўлароқ, анатомик жиҳатдан шимларга мослашмаган, деди ва кильтларни арзонлаштириб, уларни машҳур қилди.

2000 йилнинг таъми ва ифори қандай бўлади?

Ҳаво тоза бўлса керак. Яхшиямки, Европанинг катта қисми, айниқса Италиядан фарқли ўлароқ, Америка ҳаво ва атроф-муҳит ифлосланиши хавфини сезмоқда. 1951 йилда Англия смог¹ туфайли бронхит билан касалланган одамлар ва Смитфилддаги Қорамоллар кўргазмасининг экспонатлари – вафот этганлардан ҳам қимматлироқ наслдор буқалар нобуд бўлганда, даҳшатли шокни бошдан ўтказди. Бу қайта такрорланиши мумкин эмасди ва Лондон тутунсиз ҳудудга айлантирилди. Энди сиз Диккенс давридагидан тозароқ Лондон ҳавосини симиришингиз мумкин ва Темзага ҳам балиқлар қайтишмоқда. Жиддий шокни бошдан ўтказгач, энди зарурий чоралар кўришга тайёرمىз. Келажак ҳавосидан нафас олганда, ҳеч нарсанинг ҳидини сезмаймиз. Афсуски, таъм берувчи қўшимчаларни ҳисобга олмасак, таомларда ҳам ҳеч қандай маза бўлмайди. Болалигимдан бери (йигирмани йиллар таомларининг мазасини эслайман) йилдан йилга овқатларнинг таъми тобора йўқолиб бормоқда. Инсон танаси яхши парвариланган бўлади, лекин Уйғониш давридаги захм юқтирган танадан камроқ лаззат бағишлайди. Ҳатто жинсий алоқадан туйиладиган оргазм ҳам камайди ва бу жуда қулайдир. Ёшлигимда жинсий алоқа мен учун эришиб бўлмас қимматбаҳо икра эди. Бугун у

¹ Смог – йирик саноат шаҳарларида тутун, қурум, кул зарралари, чанг, ёнилғи буғи кабилар аралашмасидан иборат заҳарланган ҳаво.

гамбургерга айланди ва ҳатто ўсмир ёшидаги болаларга ҳам уни ейишга рухсат бор. Барчага рухсат бериш даври 2000 йилгача давом этиши мумкин. Ҳам кино, ҳам журналлар асосий мавзуларга янги вариациялар топиш учун тинимсиз тер тўкадилар. Аммо буларнинг чегараси бор, деб ўйлайман. Иқтисодиётда рентабелликнинг пасайиш қонуни мавжуд. Абортлар арзон ва ҳамма учун бўлади. Бир марталик эмбрионни бепарволик билан тўкиш қобилияти жинсий алоқанинг ҳаммабоплиги билан мос келади – иккаласи ҳам инсон танасининг беқадрлигидан далолат.

Дин-чи?

Христиан экуменик ҳаракати чегарасига етади, бошқача айтганда, католиклик протестантликка, протестантлик эса агностицизмга айланади.

Ёшлар янги культ¹ларда Мун сингари воизлардан ақл бовар қилмас, ғалати ва мистик нарсаларни излашда давом этмоқдалар. Аммо, ислом ўз шафқатсизлигини йўқотмайди. Аср аввалида Г.К.Честертон фантастик келажак қаламга олинган “Кўчманчи қовоқхона” романини нашр этди: Англия осмонида янги ой ва юлдуз нур сочмоқда, ичиш тақиқланган, икки эркак ва бир ит мусулмон полициясидан қутқариб қолинган ром бочкасини ўткир шаробнинг хотираси ҳурмати кўчаларда айлантириб юрадилар. Менимча, бу нарса 2100 йилларга бориб ҳақиқатга айланади. Илоҳийлик илоҳий вакуум ичида жимгина ўтиради. Институтлаштирилган насронийликнинг интиҳоси билан, ислом тарқалишининг ибтидоси бошланади.

Мен умумий коммунизм тарқалишининг эҳти-моли юқорироқ, деган бўлардим.

¹ Культ – сифиниш ва топиниш билан боғлиқ маросимлар.

Кўплаб америкаликлар наздида “коммунизм” атамаси ноаниқ ва оғзаки ҳужжат сифатида намоён бўладими? Фақатгина овертон¹. Таянч нота йўқми? Кейинчалик эмас, 2000 йилларга бориб тарих марксистик ғояларнинг хатолигини исботлайди. Маркс саноати ривожланган мамлакатларда золим капиталистларга қарши кўтарилган ишчилар кўзғолони натижасида инқилоб юзага келади, деб ҳисоблайди. Аммо капиталистик зулмга жавоб инқилоб эмас, синдикализм эди. Инқилоблар қашшоқ, ривожланмаган давлатларда рўй беради. Тарихий кетма-кетликни қашшоқлик-коммунизм-капитализм шаклида ифодалаш мумкин. Ўз диктатурангизни танланг. Мен йўқ қилиш фалсафасига эга юмшоқ диктатурани афзал биламан. Қашшоқ мамлакатларда эса танлов имконияти йўқ. Коммунизм Қуйи Слобозияда тахтга келиши мумкин, аммо Қўшма Штатларда эмас.

Оруэллнинг ёзишича, янги тил ингсоц учун жуда муҳим аҳамиятга эга, сабаби янги тил бу ингсоцнинг ўзи деганидир. Тилнинг юксалиши ва йўқ қилинишини ҳисобга олиб, биз онгимизни оқилона танловдан маҳрумликка тайёрлашимиз, шу тариқа диктатура фалсафасига жой бўшатишимиз тўғри эмасми? Тилда азобли иккиланганлик кузатилмоқда. Бир томондан маъноси аниқ илмий-техник атамалар, бошқа томондан эса, суҳбат мазмунининг хиралашганини кўраимиз. Америка инглиз тилида техник жаргонлар ва сленг²ларнинг шизоид боғламасини кўраимиз. Бунинг натижасида қуйидаги иб-

¹ Овертон – жамоатчилик муҳокамаси нуқтаи назаридан сиёсатчилар ва фаолларнинг очиқ баёнотларида қабул қилинадиган фикрлар доираси тамойили.

² Сленг – турли гуруҳларда ишлатиладиган сўзлар тўплами ёки мавжуд сўзларнинг янги маънолари.

ралар пайдо бўлади: “Кел, онтологик¹... ахлатнинг назарда тутилган параметрларини ноль қилайлик... у ерда нима бор... Эҳ-ҳа... баёнотлар”. Оғзаки нутққа мойилликни, айниқса, ёлгон ва саволлардан қочиш мақсадида бериладиган баёнотларда кўраман. Айтмоқчиманки, баёнот изчил синтактик тузилмани сақлаб қолгандагина, мантикий туюлиши мумкин. Сўзлар қандайдир схема бўйича жойлаштирилган, улар билдирадиган маъно эса аҳамиятсиз.

Масалан?

Мухбир президент ёки вазирлар маҳкамаси аъзосидан уруш бўладими, дея сўрайди ва қуйидагича жавоб олади: “Потенциални амалиётга татбиқ этишнинг турли параметрлари мавжуд, сизнинг саволингиз жиддий муҳокама этилишга лойиқдир, Жо. Гипотетик глобал дихотомиянинг ҳар икки томонига зарба беришнинг умумий тенденцияси батафсил ўрганилмоқда, аммо даҳл қилувчи элемент ҳали ишончли тарзда ўрганилмаган. Бу жавоб сизни қониқтирадими, Жо?” Ва Жо бир сўзни айта олади холос: “Раҳмат, сэр”. Мазкур профессионал “қочиш тили” билан бир қаторда, кундалик нутқда техник тилга мурожаат этишга мойиллик кучаймоқда. Аммо бу унчалик ҳам тушунарли эмас. Бунга мисол сифатида “аҳамиятли муносабатлар” да ишқий изҳорни англатувчи “сиз мени ҳаддан ташқари таъсирлантирдигиз” каби жумлаларни олайлик. Бу кўп эҳтимол билан “бунчалар ҳам кўпол бўлмасангиз”, деган маънони билдириши мумкин. Сўнгра одамлар нутқда кўплаб қисқартмаларни улар қандай таркибий тузилишга эга эканлигини билмасдан туриб ишлатадилар. Тўғриси, мен ҳам УСАҲ ва ЖАОА ни ўйлаб топиб, бу ўйинни ўйнаганман.

¹ Онтология – мавжудлик, борлик тўғрисидаги таълимот. Фалсафа фанининг бир бўлими.

Булар энди нима?

Уюшган социализмни аннигиляция¹лаш Хартияси, иккинчиси эса, жинсий алоқада онанизм анафема²си.

3000 йилга бориб, инглиз тилининг қиёфаси қандай бўлади?

Фонетик жиҳатданми? Ёки, морфемик ва семантик нуқтаи назардан? Келинг, фонетикадан бошлаймиз. Биласиз, инглиз тилининг бир неча шакллари бор ва уларнинг ҳар бири чуқур илдизларга эга. Аммо биз Атлантика океанининг ҳар икки томонидан бир хил, асосли меъёрларни қабул қиламиз-да, уни “Инглиз диктори” деб атаймиз. Лондон дикторларининг тили Нью-Йоркликлардан кўп ҳам фарқ қилмайди. Нью-Йорк инглизчаси фонетик жиҳатдан анчагина консерватив: у “Бобо тил”, “Зиёратчи” ёки Шекспир давридаги инглиз тилига яқин. Лондон инглизчаси унли товушларнинг ўзгариши нуқтаи назаридан бир қадам олға юрди. Шундай қилиб, мен доим таъкидлайман: агар Чосер чўзиқ унлиларга хос беқарорликни билганида, XV асрдаёқ, XX юз йилликда инглиз тилининг қиёфаси қандай бўлишини айтиб берган бўларди. Масалан, у французча талаффузда айтган “mouse – сичқон” сўзи, охир-оқибатда олмонча вариантга ўхшашлигини биларди. Яъни инглиз тилида юз бериши мумкин бўлган фонетик ўзгаришларни тахмин қилиш осонроқ. Дарвоқе, аудиокассета, фильм ва плёнкалар ёрдамида талаффузни тўғрилаш билан фонетик ўзгаришларни тўхтатишга эришиш шубҳали туюлади. Нутқ тили ўз анъанавий йўлидан кетишга уринади. Унли то-

¹ Аннигиляция – физикада зарралар ва антизарраларнинг тўқнашиши натижасида унинг асидан фарқ қиладиган бошқа ҳар қандай заррага айланиш ҳодисаси.

² Анафема – тавқи лаънат.

вушлар 3000 йилга бориб қандай янграшини тахмин қилишга ҳаракат қиламан: уларнинг барчаси лаблар томон силжийди, яъни биз “lava” сўзининг боши ва “apart” сўзининг охиридаги товушга яқинлашамиз. XI асрдан буён ундош ҳарфлар кўп ҳам ўзгармади ва келгуси минг йилда ҳам кескин эврилишлар бўлишига шубҳам бор. Лекин унлилар тобора бир-бирига ўхшаб боради. Баъзи сўзлар бир-биридан фақатгина сўнгги ундош билангина фарқланиши мумкин. Буларнинг ҳаммаси, бепарволарча айтилаётгандек, аммо сиз келажакни ҳис қилишни истадингиз...

Маънолар нуқтаи назаридан-чи?

“1984” да бир қизиқ ва таъсирли ҳолатга эътибор берганмисиз? Мен Оруэлл ўз қаҳрамонлари орқали етказишга уринган қишлоққа хос мажоз ва таққослашлар ҳақида гапиряпман. О’Брайан онанинг кўкрагидан ажратилаётган бола, ёки тухум қўйган товукқа ўхшаб сўзлайди. Учта буюк давлат ҳақида гапирилганда, улар бир-бирига пичан ғарамларидек суянади, деган таъриф ишлатилади. Уинстон ва Жулиа овози янграётган қушнинг сайроқи эканлигига шубҳа қилмайдилар. Бу романда урбанистик жамиятга яқинлашаётган кўп қишлоқлар бор. Ва тилда ҳам аллақачон содир бўлган ўзгаришлар рўй беради. Яъни, тасвирланган табиат ҳодисалари, дарахт навларининг турли номлари унчалик катта аҳамиятга эга эмас: қарағай, эман ёки секвоя шунчаки “дарахт” деб аталади. Барча қушлар – “қуш”, барча гуллар – “гул”. Луғат борган сари мавҳумлашиб боради. Бундай тилда сўзлашувчилар вақти-вақти билан янги беҳаё сўзлар ихтиросига қарши бош кўтарадилар. Лекин, ҳақоратли сўзлар умумий характерга эга бўлади. “Табийий” сўзлар ўрнига, музлаткич, магнитофон ва ҳоказоларнинг қисмларини ифодаловчи кенг луғат захираси пайдо бўлади. Аммо тил фундаментал физик

тажриба нуқтаи назаридан иддизларидан ажратиб олинади. Бу, танадан кўра кўпроқ мия тили бўлади.

“Севги”, “ғурур”, “бурч”, “худо”, “садоқат”, “хилмат”, “нафрат”, “шармандалик” ва шунга ўхшаш сўзлар-чи?

Ахлоқий қадриятларнинг анъанавий тизими йўқолиши оқибатида бу каби сўзларнинг аниқ маъносини етказиб бериш қийин бўлади. Ҳозирданоқ хира ҳиссий коннотациялар йиғиндисидан бўлак ҳеч нарса йўқ. Хавф ҳам ана шунда. Ҳар қандай диктаторлик тузуми ушбу сўзларни тасарруф этган ҳолда, улар яратадиган ҳиссий таъсирдан фойдаланиши, аммо уни ўзининг манфаатидан келиб чиқиб изоҳлаши мумкин. “Худо – олий зот. Мен – олий зотман. Бундан келиб чиқадики, мен – Худоман”. – “Ҳа, оғайни, унчалик маънавиятли эмаслигингни ўзинг ҳам биласан.” – “Маънавият деганда, нимага шаъма қилипсан?” – “Мана, менга айт”. – “Жоним билан”.

Кестлернинг ёзишича, биз тушунмовчиликлар ва халқаро адоватлардан ягона дунё тилига эга бўлиш орқалигина халос бўлишимиз мумкин. Шундай тил пайдо бўлиши мумкинми?

Бизда аллақачон дунё ёрдамчи тили бор, у – инглиз тили. Бу тижорат ва халқаро мулоқот тили. Ўттизинчи йилларда Огден ва Ричардс 850 сўздан иборат инглизчанинг қисқартирилган вариантини яратдилар ва унга “базавий инглиз тили”, деб ном бердилар. Буюк Британия ҳукумати мазкур кашфиётга бўлган ҳуқуқларни сотиб олди ва айнан шунда Оруэлл халққа татбиқ этиладиган аниқ, содда, оддий ва изчил тилнинг вужудга келиши мумкинлигини билди. “Базавий инглиз тили” дунё мамлакатлари мактабларида ўқитилиши шарт бўлган иккинчи тил сифатида қўлланилишига рухсат берилди. Ле-

кин ҳеч қачон унинг асосий тилни сиқиб чиқаришига йўл қўймаслик керак.

Ҳукумат бизга қайси сўзларни сўзлашимиз, қайсиларини айтмаслигимиз лозимлигини кўрсатиб бериши мумкинми? Янги тилда бўлгани каби.

Бизга аллақачон қайси сўзлардан фойдаланмаслик кераклиги айtilган. Устига-устак нафақат ҳукумат, балки ҳукуматга таъсир этувчи гуруҳлар томонидан ҳам. Бир кун келиб Буюк Британияда тил чекловлари тўғрисидаги қонун қабул қилинса, ажабланмайман. “Япон”, “ҳинду” ва энг ёмони “ниггер” сингари ирқчиликка оид сўзлар тақиқланган, қачондир уч ҳарфдан иборат сўкинишлар ман этилгани каби. Кейинги қадам уларни қонуний равишда бекор қилишдир. Жинсий озчилик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ҳаракати (бу ишга қадимий инглиз тилига хос “gay” – “қувноқ” ва шунга ўхшаш, ҳақоратомуз эмас, тўғри маънода қўлланган сўзлар ҳалал бериши ҳам мумкин) “гей”, “педик”, “гомосек” сингари жумлаларни ноқонуний деб топишни тақозо этади. Хотин-қизларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида кишилиқ олмошларини ҳам қайта кўриб чиқиш талаб қилиниши мумкин. Балки “he” (инглиз тилида эркаклар учун учинчи шахс бирлик олмоши. “У”, деган маънони билдиради.) – олмоши иккала жинс вакиллари учун бирдек қўлланилар. “Одам” сўзи ҳам балки сунъий равишда истеъмолга киритилган “аёл-эр” ёки янада яхшироғи “эр-аёл”га ўхшаш даҳшатли сўзларга ўрнини бўшатар. Эр-аёл ҳуқуқлари. Ушбу ҳаракат тилшунослари барча сўзларга аёл сонлари (женский род) қўшимчаларини қўшиши, ҳаттоки бир қатор сўзларни йўқ қилишлари мумкин. Биз тобора нафақат ҳаракатларда, балки нутқда ҳам тақиқлар сари кетмоқдамиз. Бу тақиқлар эса Катта Оғада бўлганидек марказлашган бошқа-

рувга ташналик туфайли киритилмоқда. Улар балки бунга демократлаштириш, деб ном беришар.

Демак, биз аномалияга дуч келямиз: босим остида қолган ҳукуматлар заифликларини билганлари учун ҳам эркинликни чекламоқдаларми?

Ғарб давлатлари ҳукуматлари, кейинчалик совет блоки мамлакатлари ҳам сиёсий собитқадамликдан кўра кўпроқ ўз халқларидан солиқ ундириш ҳақида қайғурадилар. Молиявий зулм – мавжудлари орасида энг ёмони эмас, аммо аҳвол оғирлашиб бораверади.

Бу пули бор одамларга нисбатан қўлланилади, аммо сайёрамиз аҳолисининг катта қисми жуда кам пул топади ва солиқларни тўлашга қурби етмайди. Ва умуман, Ғарбнинг келажагидан кўра, сайёрамиз келажаги ҳақида бош қотирсак яхши эмасми, ана шунда озми-кўпми эркинлик бўлармиди?

Энди буниси ошиб тушди. Вольтер айтганидек, ўз Гесперидларимизни етиштиришимиз керак.

Гесперидлар?

Ғарб боғлари. Тараққиёт бўлиниш ва босим натижасида, ҳамма бир хил камбағал бўлганда юзага келмайди.

Сиз одам ёки эр-аёлга пессимистик рўҳда қарайсизми?

Инсон атом даврининг дастлабки ўттиз уч йилдан соғ-омон чиқди. У ўзини кутаётган янги даҳшатларни ҳам енгиб ўтади. Одамзот ҳайратланарли даражада топқир.

Омон қолмаса-чи?

Барибир ҳаёт тўхтамайди. Бернард Шоунинг “Мафусаилга қайтиш”ининг сўнгида Лилит айтган сўзларни эслайсизми? Мен эслайман:

“Фақатгина ҳаёт абадийдир, гарчи унинг саноксиз юлдузли саройларига ҳамон одам қадами етма-

ган бўлса-да, бошқалари ҳали қурилмаган бўлса-да, унинг чексиз мулки ташландиқ бўлса-да, кун келади, менинг зурриёдим материяни энг сўнги чегарагача бўйсундириб, ўз ўрнини эгаллайди. Чегарадан ташқарида нима бор – буни ҳатто Лилитнинг нигоҳлари ҳам илғашга ожиз. Унинг ортида нимадир борлигининг ўзиёқ етарли. Озод онг нафақат ўзини, ташқи оламни, кислородни кесишга интилувчи, давлат ҳамма нарсадан юқори, деган ақидага ёпишиб олган, учинчи дунё оч қолаётган бир пайтда, бамайлихотир Бетховенни эшитиб ўтиришга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ, деб вайсовчи майда одамчаларни ҳам англашга қодир озод онг, ҳур фикр – мана, мен нимага ишонаман”.

Сиз ҳибсга олиндингиз.

Кечирасиз?

Сиз ҳибсга олиндингиз.

Сиз ҳазиллашяпсиз, ҳа, ҳазиллашяпсиз. Мен қандайдир тарзда ҳазиллашаётганингизни тушундим.

Аммо, бир лаҳзага сўзларимни жиддий қабул қилдингиз, тўғрими?

Ҳа, ўзингасра, Тангрим, дедим ичимда. Сизнингча, ҳатто сўз эркинлиги ҳам Катта оғанинг бизга атаган хўраги бўлиши мумкинми? У ростдан ҳам бизни кузатмоқда, деб ўйлайсизми? Бу қандайдир саноат картелининг ёки халқаро ташкилотнинг омма учун ниқоби бўлиб, умуман биз кутмаган пайтда зоҳир бўлармикан?

Тайёр туришимиз лозим.

Бу фикрингизга қўшилмай илож йўқ.

Монако, 1978 йил

МУНДАРИЖА

БИРИНЧИ ҚИСМ. 1984

Савол-жавоб	6
Мақсадлар	14
Ингсоц ҳақида ўйлар	49
Какотопия (Ўвузлик мамлакати)	67
Мамлакатлар ва буюк давлатлар: мунозара.....	81
Бақунин болалари.....	94
Мурватли апельсинлар.....	116
Севгининг ўлими.....	136

ИККИНЧИ ҚИСМ. 1985

1. Рождество гулхани.....	146
2. Музаффар БҚ.....	160
3. Сизни телевизорда кўрсатишди	172
4. Қувғинди	181
5. Маънавият ва анархия	188
6. Озод британияликлар	200
7. Қўлга туширишди	211
8. Суд ҳукми.....	219
9. Кучлар намоёниши.....	224
10. Икки олам.....	230
11. Ўзгача фикрлаш учкунлари	237
12. Меҳнаткашнинг тугилган мушти.....	251
13. Тизимдаги қусур	257
14. Барча заминий манфаатлардан устун	271
15. Инглизларнинг катта дўсти.....	288
16. Оммавий иш ташлаш қундалиги	296
17. Ҳазрати олийлари	308
18. Ҳазрати олийлари хоҳлаганича	317
Эпилог. Интервью	329

Адабий-бадний нашр

ЭНТОНИ БЁРЖЕСС

1985

Роман

Директор

Маъмура ҚУТЛИЕВА

Мухаррир

Сайёра МЕЛИҚҶЗИЕВА

Бадий муҳаррир

Фирдавс ДЎСТМАТОВ

Дизайнер ва саҳифаловчи

Нигора УМАРҚҶЛОВА

Техник муҳаррир

Ҳамидулла ИБОТОВ

Лицензия рақами: АА № 0009. 2019 йил 6 майда берилган
Босишга 23.09.2021 йилда рухсат этилди.
Бичими 84x108^{1/32}.

Босма табағи 11,0. Шартли босма табағи 18,48.
Гарнитура "Palatino Linotype". Офсет қоғози.
Адади 3000 нусха. Буюртма № 260
Баҳоси келишилган нарҳда.

"Zabarjad Media" хусусий корхонасида тайёрланди.
Мурожаат учун тел: (97) 409-04-84; (94) 935-00-25;
(99) 403-45-66

«Print Line Group» ХК босмахонасида
чоп этилди. 100097, Тошкент ш.,
Бунёдкор шоҳжўчаси, 44-уй.